

EEN LANGE LEEGTE

Hans Blokland

EEN LANGE LEEGTE

*Over maatschappelijk onbehagen,
politieke competentie en het plannen
van een toekomst*

KLEMENT

Aan Hans Daudt

© 2008, Uitgeverij Klement, Kampen

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Eerste druk: november 2008

Omslagontwerp: Rob Lucas

Omslagillustratie: Edward Hopper, *People in the Sun*, 1960, Smithsonian American Art Museum, Washington

ISBN 978-90-8687-023-3

INHOUD

INLEIDING	11
I. DE LANGELEEGTE: VERKIEZINGEN IN NEDERLAND	19
1.1 Een lange, lege campagne	20
1.2 Ego's en imago's	25
1.3 De leegte der opiniepeilers	27
1.4 De democratische leegte der stemwijzers	30
1.5 De uitslag: weg uit het midden	33
1.6 De SP vult de leegte van de PvdA	35
1.7 Tot slot	39
2. EEN POEL VAN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN	41
2.1 Geluk	42
2.2 Pim	46
2.3 De werkelijkheid van de burger	50
2.4 Minimalistische of echte democratie?	53
3. ROBERT E. LANE EN DE ACHTERHAALDHEID VAN HET MARKTLIBERALISME	59
3.1 Een woestijn van intimiteit	59
3.2 Politieke malaise	61
3.3 Interview	63
4. EEN WESTERSE DEMOCRATIE TREKT TEN OORLOG: DEMOCRATISCHE BESLUITVORMING EN IRAK	69
4.1 Burgers, volksvertegenwoordigers en buitenlandse politiek	71
4.2 De gekozen dictator en Irak	81
4.3 Het bevorderen van electorale competentie en het emancipatiedilemma	108
4.4 Besluit	113

5.	OP WEG NAAR HET EIND VAN ONZE CULTUUR: SOCIAAL-DEMOCRATIE IN DE MODERNE TIJD	115
	5.1 Cultuur, politiek en cultuurpolitiek	115
	5.2 Het socialisme is een cultuurpolitiek antwoord op de modernisering	120
	5.3 De traditionele verwantschap tussen socialisten, kunstenaars en schrijvers	123
	5.4 Het relatief grote belang dat socialisten hechten aan cultuurparticipatie	126
	5.5 Het bevorderen van cultuurparticipatie	129
	5.6 Nogmaals het emancipatiedilemma	132
	5.7 Individualisme en relativisme	133
	5.8 Tot slot	139
6.	LOF VAN DE WAARLIJKE POLITIEK	141
	6.1 Einde van de politiek en de geschiedenis?	142
	6.2 Maatschappelijke rationalisering	145
	6.3 De dwang van bureaucratie en markt	149
	6.4 Het redden van politiek en vrijheid	152
7.	OVER HET PLANNEN VAN EEN TOEKOMST	155
	7.1 Planning bestaat uit meer dan bureaucratie	157
	7.2 Planning van het pluralisme	160
	7.3 Planologie en pluralisme	162
	7.4 Kritiek op het pluralisme	167
	7.5 Planning als functioneelrationeel handelen: markt en bureaucratie	170
	7.6 Tot besluit	174
8.	CHARLES E. LINDBLOM HEROVERWEEGT DE MARKT	177
	8.1 Robuuste criticus, voorzichtige hervormer	177
	8.2 Interview	181
9.	ROBERT A. DAHL: KLEINE STAPPEN BRENGEN ONS NIET MEER VERDER	189
	9.1 Van socialisme naar sociaal-liberalisme en terug	190
	9.2 Interview	191

IO. DE CORRUMPERINGEN VAN HET LOBBYEN	199
10.1 De hoogmoed en de val van Jack Abramoff	200
10.2 Algemeen belang en deelbelangen	202
10.3 Een industrie van lobbyers	203
10.4 Lobbyen, politiek cynisme en maatschappelijke ongelijkheid	206
10.5 Wetgeving gewenst?	207
II. EEN POLITICOLOGIE VAN HYBRIDE ORGANISATIES: DE IDEOLOGIE EN DE KENNIS	211
11.1 De kenmerken van hybride organisaties	212
11.2 Autonomie en innovatie	216
11.3 Hybriditeit en ethisch pluralisme	218
11.4 Hybriditeit in het maatschappelijk middenveld	220
11.5 Hybriditeit en ideologie	222
11.6 Onze kennis van de voor- en nadelen van hybride organisaties	227
11.7 Verder onderzoek is gewenst	230
11.8 Putten uit bestaande literatuur	232
11.9 Tot besluit: het zoeken naar algemene theorieën	235
12. LEREN VAN DE GEBREKKIGE <i>CIVIL SOCIETY</i> VAN TSJECHIË	237
12.1 Sociaal en politiek vertrouwen in Tsjechië in historisch perspectief	238
12.2 Geen herstel van vertrouwen na De omwenteling	241
12.3 De moeizame ontwikkeling van maatschappelijke organisaties	243
12.4 Structurele versus culturele veranderingen	248
13. EEN DAGELIJKS ERVAREN WAARHEID: EEN BIOGRAFIE VAN ISAIAH BERLIN	251
14. LIBERALISME EN PLURALISME: ISAIAH BERLIN OVER DE GRONDVESTEN VAN DE WESTERSE BESCHAVING	257
14.1 Grays interpretatie van en kritiek op Berlin	259
14.2 Het pluralisme volgens Berlin	270
14.3 Conclusie	290

LITERATUUR 29I

REGISTER 30I

But suppose people are neither aware of any cherished values nor experience any threat? That is the experience of indifference, which, if it seems to involve all their values, becomes apathy. Suppose, finally, they are unaware of any cherished values, but still are very much aware of a threat? That is the experience of uneasiness, of anxiety, which, if it is total enough, becomes a deadly unspecified malaise.

Ours is a time of uneasiness and indifference – not yet formulated in such ways as to permit the work of reason and the play of sensibility. Instead of troubles – defined in terms of values and threats – there is often the misery of vague uneasiness; instead of explicit issues there is often merely the beat feeling that all is somehow not right. Neither the values threatened nor whatever threatens them has been stated; in short, they have not been carried to the point of decision.

C. Wright Mills (1959: 11)

INLEIDING

In dit boek is een aantal essays bijeengebracht met overeenkomstige zorgen over de ontwikkeling van onze samenleving in het algemeen en van de politiek in het bijzonder. De zorgen betreffen allereerst het politieke onvermogen het in de samenleving levende onbehagen te duiden en een richting te geven. En daarnaast het onvermogen van burgers de politieke besluitvorming te beheersen, alsmede via de politiek invloed uit te oefenen op de ontwikkeling van hun samenleving. De politiek en het publieke debat kenmerken zich steeds meer door leegte en een dodelijke vermoeidheid, ook wanneer het gaat over verkiezingen, het deelnemen aan oorlogen, het verzelfstandigen van de overheid of het begrijpen en het rechtvaardigen van de fundamenteën van de eigen beschaving. Dit boek zal hierin geen verandering brengen. Hooguit zal het de lezer kunnen helpen de leegte in te zien en enigszins op te vullen. Vanzelfsprekend is de leegte namelijk geenszins.

Centraal in het boek staan vragen naar de uitingen en de oorzaken van het sociale en politieke onbehagen in onze westerse democratieën, naar de politieke mogelijkheden om dit onbehagen te verminderen en naar de kernwaarden van onze samenleving. Welke krachten en ideeën vormen voor deze waarden een bedreiging en hoe kunnen deze het hoofd worden geboden?

Een overzicht van de hoofdstukken verduidelijkt de diverse, samenhangende onderwerpen die aan bod zullen komen om de genoemde vragen te beantwoorden. Een aantal van deze stukken werd reeds eerder, zeer verspreid, gepubliceerd. In bijna alle gevallen zijn zij grondig herschreven. Het openingsessay, 'De Langeleegte: verkiezingen in Nederland', verscheen oorspronkelijk in het dappere Vlaamse culturele blad *De Witte Raaf*. Het artikel biedt een analyse van de laatste verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2006. Aan bod komen de inhoudsloosheid van de moderne campagne, van de poli-

tici, de politieke journalistiek, de campagnestrategen, de opiniepeilingen, de stemwijzers en de politieke partijen.

‘Een poel van maatschappelijk onbehagen’ verscheen eveneens in *De Witte Raaf*, in een serie waarin werd ingegaan op de manifestaties en de oorzaken van een kennelijk breed in de maatschappij levend politiek onbehagen. Dit onbehagen uit zich in Vlaanderen vooral door de voortdurende groei van het Vlaams Blok/Belang en ten onzent, onder meer, door de opkomst van Pim Fortuyn, Geert Wilders en Rita Verdonk, alsmede door de uitholling van de traditionele middenpartijen. Waaruit bestaat dit onbehagen en hoe kan het politiek richting worden gegeven?

‘Robert E. Lane en de achterhaaldheid van het marktliberalisme’ werd in gewijzigde vorm in het sociaalwetenschappelijke blad *Facta* gepubliceerd. Lane (1917) is internationaal een van de meest vooraanstaande politiek psychologen. Het artikel, waarin tevens een interview met Lane is opgenomen, verscheen naar aanleiding van de publicatie van zijn boek *The Loss of Happiness in Market Democracies* (2000). Lane betoogt hierin dat het wijdverbreide onbehagen in westerse democratieën vooral wordt veroorzaakt door de markt en het marktdenken. Beide drukken al die activiteiten in de marge die in rijke landen werkelijk zouden bijdragen aan het welbevinden.

‘Een westerse democratie trekt ten oorlog: democratische besluitvorming en Irak’ is niet eerder gepubliceerd. Meer dan in de eerste artikelen gaat het hierin over het onvermogen van burgers om invloed uit te oefenen op politieke beslissingen. Ook, of misschien wel vooral, op cruciale beslissingen die enorme gevolgen kunnen hebben voor henzelf en de maatschappijen waarin zij leven. Irak is hiervan een illustratie. Westerlingen mogen graag denken dat zij meer en meer meester over het eigen leven zijn geworden en dat zij democratieën exporteren. Meer dan een halve eeuw geleden leefden er onder politicologen echter reeds grote zorgen over het uiterst beperkte democratische karakter van verreikende beslissingen zoals die in de buitenlandse politiek. Sindsdien hebben deze zorgen zich slechts verdiept. Zij kunnen louter afnemen door een toeneming van de politieke competentie van burgers en, hiermee verbonden, van de kwaliteit van het publieke debat. Deze cultuurpolitieke opdracht valt echter steeds moeilijker te vervullen in een geïndividualiseerde en gedifferentieerde samenleving waarin het individu steeds

meer in de waan is gebracht van eigen mondigheid, autonomie en authenticiteit en zich steeds minder onderdeel acht van een gezamenlijk politiek project.

Het laatste sluit aan op het artikel, 'Op weg naar het einde van onze cultuur: sociaal-democratie in de moderne tijd'. Een versie hiervan verscheen eerder in het door wijlen Bart Tromp beheerde en door de Wiardi Beckman Stichting uitgegeven jaarboek van het democratisch socialisme. Ook hier gaat het over hedendaagse politieke leegte: het goeddeels opgeven door de Partij van de Arbeid en verwante stromingen van cultuurpolitieke idealen en daarmee van een utopie, die burgers zou kunnen binden en zou kunnen motiveren tot politiek handelen. Betoogd wordt dat de sociaal-democratie in de eerste plaats een cultuurpolitiek ideaal vormt en dat het opgeven van dit ideaal deze stroming richting- en inspiratieloos heeft gemaakt, een dobber zonder haak op een wassende stroom van modernisering.

'Lof der waarlijke politiek' verscheen oorspronkelijk in *De Groene Amsterdammer*. De onderwerpen van dit essay zijn de betekenissen die de politiek nog heeft, en zou moeten hebben, in een meer en meer door markt en bureaucratie beheerste samenleving. Kan er ooit een einde komen aan de politiek of aan de geschiedenis? Het antwoord is ontkennend: de politiek en de politieke utopie zijn noodzakelijk om onze individuele en politieke vrijheid te redden van de, in steeds meer levenssferen dominante, functionele rationaliteit van markt en bureaucratie.

'Over het plannen van een toekomst', dat werd gepubliceerd in *Beleid en Maatschappij*, sluit goed aan op het voorgaande. De belangrijkste vraag is hier waaruit maatschappelijke planning of maakbaarheid vandaag zou kunnen bestaan. In dit kader wordt onder meer ingezoomd op de ontwikkeling van het denken binnen de planologie. Het idee van stadsplanning en ruimtelijke *ordening* werd hier steeds meer verdrongen door een sceptisch model waarin het vrije spel der maatschappelijke krachten centraal stond. Betoogd wordt dat dit laatste model een naïeve interpretatie vormt van de politieke theorie van het pluralisme. Ook dit pluralisme, ook het vrije spel der maatschappelijke krachten, moet nadrukkelijk worden gepland. Voor het laatste is een politieke visie op het Goede leven in een Goede samenleving onontbeerlijk.

'Charles Lindblom heroverweegt de markt' verscheen in *Facta: Sociaal-Wetenschappelijk Magazine*. Net als het artikel over Robert Lane bestaat het uit een korte inleiding tot het denken van Lindblom en uit een uitvoerig interview. Lindblom behoort samen met Robert Dahl tot de grondleggers van de bovengenoemde theorie van het pluralisme en tot de meest geciteerde politicologen van de laatste halve eeuw. Ook door zijn intellectuele ontwikkeling is hij in dit kader interessant. Aanvankelijk was Lindblom een krachtige verdediger van de markt en van het zogenaamde incrementalisme. Het laatste is een beleid van kleine stapjes dat het product vormt van voortdurende onderhandelingen tussen belanghebbenden uit de politiek, de overheid en het maatschappelijk middenveld. Met dit incrementeel beleid wordt niet beoogd een verreichend ideaal te realiseren, maar een dringend concreet probleem op te lossen. Terwijl de praktische politiek steeds meer aan dit beeld is gaan beantwoorden, is Lindblom zich hierover in toenemende mate vragen gaan stellen. Meer dan in het verleden ziet hij een behoefte aan visie, sturing en politieke beheersing van het bedrijfsleven. Ook is hij steeds somberder geworden over de wijze waarop de maatschappelijke elite er in slaagt die waarden, belangen en ideeën in het publieke debat te laten prevaleren, die haar positie bestendigen.

'Robert A. Dahl: Kleine stappen brengen ons niet meer verder' verscheen eveneens in *Facta* en bestaat evenzo uit een inleiding en een interview. Dahl heeft een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt als Lindblom en geldt vandaag als een van de krachtigste critici van de bestaande westerse politieke systemen. In toenemende mate maakt hij zich zorgen om en kwaad over de groeiende sociaal-economische ongelijkheid, de, bijgevolg, groeiende ongelijkheid in politieke hulpbronnen en de ernstige consequenties hiervan voor de democratische idee, dat alle burgers er recht op hebben dat in de politieke besluitvorming rekening wordt gehouden met hun belangen en voorkeuren. Meer en meer ergert hij zich aan de wijze waarop het neo-liberale marktdenken tot een religie is verheven, een religie die iedere redelijke beoordeling van het private ondernemerschap en zijn maatschappelijk en politieke gevolgen bij voorbaat onmogelijk maakt. Ook maakt hij zich met Lindblom steeds meer zorgen om de afnemende politieke competentie en daarmee in-

vloed van gewone burgers in een samenleving die steeds complexer en grootschaliger van karakter wordt.

Een versie van 'De corrumperingen van het lobbyen' werd gepubliceerd in *De Helling, Kwartaalblad voor Linkse Politiek*. Het essay geeft een verdere, vooral empirische invulling van de kritiek die in de voorgaande drie hoofdstukken naar voren kwam. Deze kritiek betreft, *ten eerste*, politiek onbeheerste en ongestuurde 'vrije maatschappelijke krachten', *ten tweede*, maatschappelijke ongelijkheid en haar politieke gevolgen, en, *ten derde*, wat Lindblom noemt, de 'geprivilegieerde positie' van het bedrijfsleven in de onderhandelingen van de overheid met maatschappelijke belangengroepen. Tevens illustreert het essay hiermee een belangrijke bron van politiek onbehagen in tal van westerse democratieën: de terechte indruk van burgers dat 'special interests' uiteindelijk het overheidsbeleid bepalen, en niet de kiezers.

'Een politicologie van hybride organisaties: de ideologie en de kennis' verscheen eerder in het blad *Bestuurskunde*. Ook dit hoofdstuk illustreert de eerdere kritiek op de onevenwichtige, vooringegenomen wijze waarop politiek-economische beslissingen worden genomen over de inrichting van onze samenleving. Hybride organisaties zijn volledig publiek noch volledig privaat, maar beide. Zij zijn vooral tot stand gekomen door de processen van verzelfstandiging en privatisering van de laatste decennia. Men denke aan ziekenhuizen, omroeporganisaties, de ouderenzorg, het beroepsonderwijs of de afvalverwerkende industrie. Het blijkt dat wij heel weinig over de voor- en nadelen van deze hybride organisaties weten. De massale bewegingen van markt naar overheid of andersom zijn zelden wetenschappelijk te rechtvaardigen geweest en lijken primair ideologisch geïnspireerd. De maatschappelijke kosten hiervan zijn onverantwoord en vermijdbaar.

'Leren van de gebrekkige "civil society" van Tsjechië' verscheen in *Facta* en illustreert evenzo empirisch de mogelijkheden en de staansvoorwaarden van een pluralistische democratie. Democratieën worden uiteindelijk gedragen door burgers die voldoende vertrouwen hebben in anderen om zich met hen te associëren in maatschappelijke organisaties. Daarnaast dienen burgers er vertrouwen in te hebben dat zij door politiek te handelen daadwerkelijk invloed kunnen uitoefenen op de ontwikkeling van hun sa-

menleving. Op het moment dat dit vertrouwen in elkaar en in de politiek ontbreekt, heeft men op zijn hoogst een democratische structuur, maar geen democratische gemeenschap. Ook de ervaringen in Tsjechië en andere voormalige Oostbloklanden hadden ons enige bescheidenheid kunnen bijbrengen over de mogelijkheden om in landen als Irak en Afghanistan een stabiele democratie te vestigen.

Het boek wordt afgesloten met twee essays over het ethisch pluralisme van vooral de Britse politiek filosoof Isaiah Berlin. Het politiek pluralisme wordt filosofisch geschraagd door het ethisch pluralisme. Beide ideeënstelsels vormen de kern van de westerse beschaving. 'Een dagelijks ervaren waarheid' verscheen eerder in *Vrij Nederland* en vormt een biografische inleiding op het laatste, fundamentele essay.

'Liberalisme en pluralisme: Isaiah Berlin over de grondvesten van de westerse beschaving' werd eerder in het Engels gepubliceerd in *The European Legacy: Toward New Paradigms; Journal of the International Society for the Study of European Ideas*. Centraal hierin staat de vraag in hoeverre er rationeel kan worden gedebatteerd over waarden: bezitten waarden een universele betekenis of kunnen zij slechts worden begrepen in een unieke, plaats- en tijdgebonden, culturele context? Dit onderwerp wordt besproken door een analyse van Berlins waardenpluralisme en de postmoderne kritiek hierop van, onder anderen, de vooraanstaande Engelse filosoof John Gray. Berlin stelt dat er een grote diversiteit aan nastrevenswaardige, vaak conflicterende waarden is, waarden die onvermijdelijk tegen elkaar moeten worden afgewogen. Deze waarden zijn echter universeel herkenbaar en deze onvermijdelijke afwegingen kunnen rationeel van aard zijn. Volgens Gray, echter, zijn waarden veelal niet alleen verenigbaar, maar tevens volstrekt onvergelijkbaar. De consequentie is dat er geen enkele rationele verdediging van de open, liberale samenleving of van welk waardenstelsel dan ook mogelijk is. De relevantie van deze kwestie voor de vraagstukken van de multiculturele samenleving en voor de zogenaamde 'clash of civilizations' heeft nauwelijks toelichting nodig. Betekent een multiculturele samenleving dat iedere burger binnen het eigen gelijk kan en mag leven of bestaat er een gemeenschappelijke horizon van waarden? En is de botsing der beschavingen slechts militair op te lossen, of bestaan er

universeel herkenbare basiswaarden die kunnen dienen als een gemeenschappelijk fundament voor een redelijke en vruchtbare discussie?

Tot slot van deze inleiding enige woorden van dank. Ik ben allereerst opnieuw het SNS Reaalfonds zeer erkentelijk voor zijn bijdrage aan de publicatiekosten van dit boek, een bijdrage die het door mij gevraagde bedrag zelfs ruimhartig overschreed. Dank ook aan Ruud van der Aa, Talja Blokland, Jan Steyvers, Robert Lane, Charles Lindblom en Ton Kreukels. Met allen heb ik over een of meerdere hoofdstukken, in waarlijk democratische zin, kunnen delibereren, hetgeen de kwaliteit ervan doorgaans ten goede kwam. In het bijzonder dank ik Hans Daudt, met wie ik de laatste jaren geregeld, onder het genot van korenwijn, loempia en Pekingeend, van gedachten heb mogen wisselen over politiek, politieke wetenschap, de universiteit, het menselijk tekort en de wereld. We waren het meestal eens. Zelfs over voetbal, heb ik moeten leren erkennen, heeft Hans betrekkelijk genuanceerde opvattingen, voor een Amsterdammer. Aan hem draag ik dit boek op.

Lázně Kynžvart, augustus 2008

I

DE LANGELEEGTE: VERKIEZINGEN IN NEDERLAND

Veendam bezit een stadionnetje met de wellicht mooiste naam aller voetbalcompetities: De Langeleegte. Iedere voetbalclub uit de Lage Landen die naar het hoge noorden moet afreizen om in deze Langeleegte aan te treden, wordt bij voorbaat bevangen door een zekere droefheid, uitzichtloosheid en verslagenheid die de sportprestaties zelden ten goede komt. Helaas geldt dit ook voor de voetballers van Veendam, hetgeen waarschijnlijk verklaart waarom zij nimmer op het hoogste niveau te bewonderen zijn geweest.

Schrijvend over de recente verkiezingen in Nederland dwaalden mijn gedachten voortdurend af naar de Langeleegte. Wat ging er allemaal mis in Nederland, volgens het Britse kwaliteitsblad *The Economist* toch een van de allerbest functionerende democratieën van de wereld?¹ Een discussie over de leegte van de moderne campagne, van de politici, de (politieke) journalistiek, de campagnestrategen, de

1 Slechts Zweden en IJsland stonden iets hoger op de 'democratie-index' van 24 november 2006. Deze was samengesteld op basis van 60 indicatoren voor vijf criteria: de aanwezigheid van vrije verkiezingen en politiek pluralisme, een functionerende regering, politieke participatie, burgerlijke vrijheden en een levendige politieke cultuur. Op de laatste twee criteria scoorde Nederland zelfs een tien. Een indicator voor het laatste criterium was onder meer: 'Is Media coverage robust? Is there open and free discussion of public issues, with a reasonable diversity of opinions?' De antwoordcategorieën waren: '1: Yes. 0,5: There is formal freedom, but a high degree of conformity of opinion, including through self-censorship, or discouragement of minority or marginal views. 0: No.' (zie: Laza Kekic, 'The Economist Intelligence Unit's index of democracy', te downloaden op: http://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf). Ik laat het aan de lezer over om de vinger te leggen op de subjectiviteit en onbetrouwbaarheid van dit onderzoek. België reikte niet hoger dan de twintigste plaats, net boven Griekenland, maar onder een land als Tsjechië. Over het laatste moeten Belgen zich niet al te ongerust maken (zie: 'Leren van de gebrekkige "civil society" van Tsjechië' in dit boek).

opiniepeilingen, de stemwijzers en de politieke partijen, en over de inhoud van de uitslag.

I.1 EEN LANGE, LEGE CAMPAGNE

De vervroegde verkiezingen van 22 november 2006 waren noodzakelijk geworden nadat d'66 haar steun had opgezegd aan het tweede kabinet Balkenende, dat verder bestond uit de vvd en het cda. De directe aanleiding hiervoor was een affaire rond het vvd-Tweedekamerlid Ayaan Hirsi Ali. Een televisiedocumentaire bracht onder de aandacht, dat zij een decennium eerder bij haar asielaanvraag had gelogen over zowel haar naam, haar geboortejaar, haar land van directe herkomst, als de benardheid van haar toenmalige positie. Dit was voor de Minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie Rita Verdonk reden om het paspoort van de 'gelukszoeker' Hirsi Ali in te trekken. Na een opstand binnen haar eigen partij en een in het geheim aan Hirsi Ali afgedwongen 'spontane' schuldbekenenis, kwam 'IJzeren Rita' echter reeds een paar weken later terug op deze kordate actie. Hirsi Ali was inmiddels bedroefd en opgelucht vertrokken naar de neoconservatieve pressiegroep *The American Enterprise Institute* in Washington. Voor d'66 was deze hele gang van zaken, die de internationale reputatie van Nederland weinig goed deed, reden een zoveelste motie van wantrouwen van de oppositie tegen Verdonk te steunen. Omdat de coalitiepartners hieraan geen consequenties wilden verbinden voor de positie van Verdonk, stapte d'66 vervolgens uit het kabinet.

Het kabinet viel op 30 juni en de nieuwe verkiezingen waren eerst op 22 november, voorwaar een lange periode om de verschillen van politieke inzichten tussen de diverse partijen aan de kiezer duidelijk te maken. Het meest opmerkelijke aan de verkiezingscampagne is echter haar nietszeggendheid geweest. Er waren geen thema's die de debatten beheersten, er werden door de oppositie geen grote misstanden op de agenda gezet op basis waarvan het kabinet moest worden afgerekend, er werden geen lonkende perspectieven of enthousiasmerende visioenen geschetst voor een beter Nederland. Eigenlijk zijn zowel het laatste als het zittende kabinet, alsmede de laatste verkiezingscampagne, goed te typeren als een terugkeer naar de jaren negentig van de Paarse kabinetten: enigszins

grauwe en verbeeldingsloze, door economische vraagstukken beheerste jaren waarin alles met de mantel der (beloofde) materiële voorspoed werd bedekt en waartegen Pim Fortuyn vanaf 2001 met zoveel succes te hoop liep. De directe aanleiding van de val van het kabinet was het asielbeleid van minister Verdonk. Men zou dus bijvoorbeeld kunnen verwachten dat dit asielbeleid of het onderwerp 'integratie' een belangrijke rol in de campagnes had gespeeld. Geenszins. Wellicht is de verklaring hiervoor, dat bijna alle partijen na de opkomst van Fortuyn een harder asiel- en integratiebeleid zijn gaan voorstaan en daarom geen belangrijke redenen zagen dit onderwerp opnieuw ter discussie te stellen. Men leek het grotendeels eens te zijn. Een gevolg hiervan is geweest dat met name de radicale opvattingen van het afvallige vvd-Tweedekamerlid Geert Wilders goeddeels onweersproken bleven. Vanuit zijn onderduikadres zag deze onze beschaving door een 'tsunami' van islamieten weggespoeld worden. Ook Verdonk, de afgelopen jaren toch voortdurend het onderwerp van moties van afkeuring in de Tweede Kamer, bleef volledig buiten schot. Sterker: in de vvd-campagne werd zij geacht voor al het door haar partij voorgestane onderwijsbeleid te promoten.

Waarmee werd de campagne dan wel gevuld? In de eerste plaats door een eindeloze stroom politici in geinige televisieprogramma's en 'onthullende' tijdschriften waarin zij, vermoedelijk daartoe opgedragen door hun campagnestrategen, hun 'menselijke kant' lieten zien. Het gaat hier om een trend die natuurlijk al zo lang bestaat als er publicksbladen en televisie zijn, maar waarin gedurende deze campagne nieuwe mijlpalen werden voorbijgesneld. Zo waren dit de eerste verkiezingen waarin door bijna alle politici ruimhartig werd meegewerkt met de roddeljournalistiek. In *Weekend* verklapte Rita Verdonk aldus het 'geheime' dieet waarmee zij 14 kilo afviel. Premier Jan Peter Balkenende onthulde exclusief in *Weekend* dat hij door CDA-fractie leider Maxime Verhagen was gekoppeld aan zijn vrouw en dat het geen liefde op het eerste gezicht was. Ook is zijn jeugdige, frisse uitstraling niet aan 'zalfjes' te danken. Wouter Bos, vader van twee kleine kinderen, liet zich welwillend door paparazzi met een kinderwagen fotograferen, zorgzaam voorover gebogen.¹

1 Later meldde hij echter grinnikend op de televisie dat deze kinderwagen leeg was geweest. Zijn vooral door zijn CDA-tegenstanders opgepoetste reputatie van gladdede, onbetrouwbare bedrieger werd hierdoor onbedoeld bevestigd.

De vrijgezelle vvd-lijsttrekker Mark Rutte liet de wereld via *Privé* weten een toenemende behoefte te ervaren aan intimiteit en op zoek te zijn naar een welgeschapen, krachtige carrièrevrouw. Zijn gedachten gingen hierbij uit naar de televisiepresentatrices Sacha de Boer en Sophie Hilbrand.

Ontboezemingen zoals die van Rutte nodigen uiteraard uit tot steeds meer, in vroeger tijden als impertinent beschouwde vragen. Deze werden onder meer gesteld in het (jonge) vrouwenblad *Viva*. Voor haar serie 'In bed met Tatum Dagelet' vroeg de verslaggeefster in een hotelbed aan Mark: 'Je bent dus geen homo? Ben ik trouwens je type? Met welke vrouwen zou je naar bed willen? Wanneer had je voor het laatst een vriendin? Lig je onder of boven? Waarom wil je dat niet zeggen? Dat vinden Viva-vrouwen heel belangrijk. Loop je naakt door het huis? Heb je nog nooit een lange relatie gehad? Dan is er misschien toch iets mis met je. Hé, je hoeft niet zo naar mijn tieten te kijken. Even ruiken, wat voor geur gebruik je eigenlijk? En zet die bril eens af. Waarom heb je geen lenzen?' (geciteerd in *VaraTVMagazine*, nr. 44, 2006, p.11). De heer Rutte is overigens een afgestudeerd historicus, een voormalig staatssecretaris van Sociale Zaken, een voormalig staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, en de politiek leider van de derde partij van Nederland (met een geschiedenis die teruggaat tot 1885).

Ook op de televisie werden grenzen verlegd. Politici verschenen niet alleen in ouderwetse actualiteitenprogramma's, maar ook in quizzen, spelshows, praat- en zelfs sportprogramma's. Slechts gastoptredens in soapseries als *Goede Tijden, Slechte Tijden* zijn ons bespaard gebleven. Gemiddeld hadden de belangrijkste lijststaandevoerdere in de weken die voorafgingen aan de verkiezingen vier tot vijf mediaoptredens per dag. Bijna alle lijsttrekkers verschenen in programma's die zij tot voor kort als beneden hun waardigheid hadden beschouwd. In het lompe 'Jensen!' vertelde Bos over de scheiding van zijn ouders, de moeizame relatie met zijn vader en zijn vroeg overleden gehandicapte broer. Ook Rutte, Wilders en de voorman van de Socialistische Partij, Jan Marijnissen, maakten hun opwachting bij Jensen, waarbij zeker de eerste het zwaar te verduren kreeg. Nee, herhaalde Rutte proestend, hij was geen homo en ja, een keer per week at hij bij zijn moeder. In het programma van de onovertroffen pestkop Paul de Leeuw werd hij vervolgens getraakteerd op

een blind date. En maar blijven schaterlachen, dat is immers wat 'de mensen in het land' willen zien. Alexander Pechtold, de lijsttrekker van D'66, maakte voorts een verdienstelijk debuut als stand-up comedian bij het jongerenprogramma *De Lama's*. Wilders bleek iets minder talent te hebben. Bos legde het af in een rap-wedstrijd tegen televisiepersoonlijkheid Katja (Schuurman). En op 16 november trad Balkenende op als gasthoofdredacteur en -presenter van *RTL-Boulevard*. Voor het oog van 1,4 miljoen kijkers roddelde de minister-president besmuikt over, onder meer, de mislukte muzikale comeback van Michael Jackson, het sprookjeshuwelijk van Formule-1-coureur Christijan Albers en de romance tussen volkszanger Jan Smit en soapactrice Ellemieke Vermolen.

Met het internet werd eveneens druk geëxperimenteerd om het grote publiek te bereiken. De meeste Nederlandse politici hebben persoonlijke websites waarop zij het volk op de hoogte houden van hun wederwaardigheden, vaak op dagelijkse basis. Onder anderen Wouter Bos en Jan Marijnissen hebben tevens een podcast ('Boscast FM', respectievelijk, 'Studio Jan'). Wouter had een digitale nieuwsbrief ('de Bosbode') en Jan zelfs een televisiemaatschappijtje ('sp tv') met eigen, op internet te downloaden programma's. Op de laatste wijze zond Mark Rutte iedere ochtend een videobericht de wereld in ('beschuitje met Mark'), 'over wat hij die dag doet en wat hem bezighoudt'. Ook zijn politici zeer actief en zeer informeel aan het bloggen geslagen op, onder meer, het virtuele vriendennetwerk 'Hyves'. De informaliteit van de 'krabbels' (Hé Wouter!) zou de politiek vooral dichterbij jongeren brengen. Om een indruk te geven: onder de kop 'Bier und Angela Merkel' blogde Jan Peter op 31 oktober 2006 aan zijn rond de 50.000 Hyves-vrienden: 'Vorige week is mijn Duitse collega Bondskanselier Angela Merkel op bezoek geweest. Ik bel en sms regelmatig met haar. Maar het is altijd leuk om elkaar persoonlijk te ontmoeten. Zo'n staatsbezoek is altijd weer een belevenis. Deze keer begon het hectisch, want Angela kwam vroeger aan dan verwacht. Ik moest dus haasten om haar nog op tijd te kunnen begroeten. Na de officiële ontvangst hadden we een tête-à-tête op het torentje. We hebben goed met zijn tweeën kunnen bijpraten. Natuurlijk is zo'n bezoek niet alleen maar voor de gezelligheid. Dus na ons onderonsje hebben we het gesprek voortgezet in de Trêveszaal met diverse ambtenaren. Nadat Angela Merkel bij de koningin

op bezoek was geweest kwam ze weer terug naar het Binnenhof. En daar had ze een bijzonder verzoek: ze wilde graag samen met mij naar mijn stamkroeg. Nou, ik heb haar natuurlijk met veel plezier meegenomen naar de kroeg aan het Plein in Den Haag waar ik op donderdagavond regelmatig wat drink. Het was ontzettend leuk om daar samen met haar te zijn. We hebben er geproost op onze politieke vriendschap. En ook de bitterballen hebben we ons goed laten smaken! Het was voor het eerst dat ik een buitenlandse gast meenam naar mijn stamkroeg. Maar het beviel uitstekend. Ik heb me daarom voorgenomen dit vaker te doen. Angela Merkel heeft wat mij betreft een traditie in gang gezet.' Het lijkt overigens onwaarschijnlijk dat de steile Zeeuwse calvinist Balkenende een stamkroeg heeft. En het lijkt nog onwaarschijnlijker dat zijn veiligheidsfunctionarissen toestaan dat hij op internet bekendmaakt waar hij wanneer te vinden is. De boodschap is echter helder: hoewel ik een internationaal staatsman ben, ben ik net als jullie. Stem op mij!

De internetcommunicatie met de kiezers bevindt zich nog in een ontwikkelingsfase. Niettemin zal zij zich snel verbreiden. Steeds meer mensen brengen steeds meer tijd op internet door en de tijd die zij besteden aan het lezen van gedrukte media en zelfs aan televisiekijken, neemt voortdurend af.¹ Daarenboven is het internet voor politici zeer aantrekkelijk omdat zij via dit medium hun boodschap onbemiddeld door kritische journalisten kunnen uitventen. Professionele 'spindoctors', vaak afkomstig uit de journalistiek, zullen bijgevolg in toenemende mate de werkelijkheid bepalen.

1 Uit tijdsbestedingsonderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau blijkt dat Nederlanders in 2005 gemiddeld vier uur per week in hun vrije tijd achter de computer zaten. Dit was twee uur meer dan in 2000. Voor het eerst sinds het vijfjaarlijkse onderzoek is gehouden, was de tijd afgenomen die wordt besteed aan televisiekijken: van ruim 12 naar 10,8 uur. Tieners, de toekomstige burgers, zitten inmiddels ruim acht uur achter de computer, waarvan zes uur op internet. Dit is even lang als zij televisiekijken. De tijd besteed aan het lezen van kranten, tijdschriften en boeken is onder de bevolking van 12 jaar en ouder tussen 1975 en 2005 gedaald van ruim zes naar minder dan vier uur per week. Vooral de nieuwe generaties lezen steeds minder. Zie: www.tijdsbesteding.nl

De amechtigheid en onderdanigheid waarmee politici op zoek zijn naar publiek en aandacht lijkt onder journalisten tot een nog grotere machtswellust en een nog groter cynisme te leiden, dan waarmee zij normaliter reeds zijn behept. Op een podium in een zaal vol met joelende supporters zag ik bij de publieke omroep zeven of acht politici naast elkaar gepropt op een sofa. De sofa was dermate krap dat ze half bij elkaar op schoot moesten zitten en er aan de randen voortdurend dreigden af te vallen. Voor dit visuele beeld van kleine, niet werkelijk serieus te nemen kleutertjes wordt doelbewust gekozen door programmamakers. Het is nog triester dat politici zich dit soort publieke vernederingen bijna altijd laten welgevalen.¹ Het overheersende beeld dat hierdoor wordt opgeroepen, is dat van prostitutie: ik ben tot werkelijk *alles* bereid om aardig te worden bevonden en mijn kans op uitverkiezing te vergroten. Vanzelfsprekend ondermijnt dit de geloofwaardigheid van de politiek en verdiept dit de kloof tussen burgers en politici, een kloof die de betrokkenen met hun optredens in steeds laagdrempeliger programma's juist denken te dichten. Volksheld Wim van Hanegem schreef hierover wijze woorden in zijn wekelijkse krantencolumn: 'Ik zie zoveel opportunisten om me heen op de televisie. Vooral van politici word ik niet goed. Wat doen Bos en Marijnissen in Studio Voetbal? Hou toch op, zulke gasten kan ik toch niet meer serieus nemen? Rita Verdonk bij Jensen, kan het erger? Ja, dat kan. Onze minister-president J.P. Balkenende presenteert *RTL Boulevard*. Deze mensen zijn gek geworden. Ik stemde altijd PvdA, maar nu al een tijdje op niemand meer. Joop den Uyl vond ik een geweldige man, Wim Kok ging ook wel, maar nu zie ik paljassen als lijsttrekkers. En dat heeft het dan over respect. Hoe kan ik nu respect hebben voor opportunisten?' (*Algemeen Dagblad*, 13.xi.2006). Juist, respect. Bij het dagelijkse 'late night' praatprogramma Pauw & Wit-

1 Bijna altijd: Groenlinks-lijsttrekker Femke Halsema vertelde in het *Algemeen Dagblad*, dat ze samen met haar evenknie van de ChristenUnie, André Rouvoet, een aanbod had afgeslagen van de protestants-christelijke omroepvereniging NCRV. Beiden was gevraagd om samen mee te doen aan een kinderprogramma waarvoor ze op een wc moesten gaan zitten en bij een fout antwoord bruine vla over zich gestort zouden krijgen. 'Dat hebben we dus geweigerd. Als je met zulke dingen akkoord gaat, hoe wil je dan je kinderen nog fatsoenlijk opvoeden?' (15.xi.2006).

teman zat Balkenende met de rapper Ali B. (25) aan tafel. Als vanzelfsprekend tutoyeerde de laatste de minister-president en voegde hem onder meer toe: 'Voor de rest, Jan Peter, vind ik je gewoon een relaxte gozer' (*VaraTVMagazine*, nr.45, 2006, p.14).

De maker van *RTL Boulevard*, roddeljournalist Albert Verlinde, verdedigde in zijn wekelijkse column in de kwaliteitskrant *NRC-Handelsblad* (sic) het gastoptreden van premier Balkenende in zijn show. De grens tussen een 'entertainment magazine' als *RTL Boulevard* en een 'politieke talkshow' als *Nederland Kiest* (het dagelijkse prime-time programma van de publieke omroep over de verkiezingen) was wel erg vervaagd, zo merkte hij fijntjes op, 'sinds het laatste programma meer bezig is met vragen als "Wie wint de verkiezingen: Bos of Balkenende", "Wie is populairder: Mark of Rita" en "Wie wordt groter: de PvdA of de sp". Inhoud doet er niet meer toe. De media hebben de Idols formule omarmd en de verkiezingen zijn dit jaar verworden tot een televisiesoap waarin het iedere dag meer draait om de headlines en de cliffhangers dan om de inhoud' (*NRC-Handelsblad*, 18.xi.2006).

Albert had hier zeker een punt. Op 3 november, bijna drie weken voor de verkiezingen, was het eerste grote televisiedebat tussen Balkenende en zijn belangrijkste uitdager, PvdA-lijsttrekker Wouter Bos. In de studio werd het debat na afloop van commentaar voorzien door drie experts, waarvan de belangrijkste de 'imago-deskundige' Henk-Jan (of Jan-Henk) Smits bleek te zijn. Deze vergaarde bekendheid als jurylid van het zeer populaire televisieprogramma 'Idols' of 'X-factor'. Hij becommentarieerde de discussie tussen de twee politici op vergelijkbare wijze als de kandidaten in zijn programma. Zijn analyse was dat Bos volkomen was weggevaagd door Balkenende. Bos werd gekweld door een enorme faalangst, was volkomen voorgeprogrammeerd en kwam hierdoor uiterst geforceerd en ook onzeker over. Balkenende, daarentegen, was de rust zelve, zoals een waarlijke premier vermag. Om zijn analyse te staven werden fragmenten herhaald waarin Bos naar het plafond staarde, een zucht slaakte of bozig keek ('als een kind dat zijn zin niet krijgt'). De andere deskundigen aan tafel, een voormalige linkse politica en een voormalig linkse rechtse journalist lieten zich steeds meer meeveren door het aplomb van deze imagospecialist en concludeerden uiteindelijk evenzo, dat Bos een smadelijke nederlaag had geleden.

En over deze vraag ging het op de allereerste, en tevens laatste, plaats: wie had hier verloren of gewonnen? Na een minuut of twintig diepgaand analyseren kwam een opiniepeiler aan tafel zitten, die een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking dezelfde vraag had voorgelegd. De betrokkenen hadden vermoedelijk hun stem uitgebracht vóór de analyse van Jan-Henk (of Henk-Jan). Vijftig procent wees Bos als winnaar aan met als rapportcijfer een 7,2. Vier procent wist het niet. En zesenzeventig procent meende dat Balkenende had gewonnen. Hij kreeg een 6,9 voor zijn 'prestatie'. Opmerkelijk was, zo merkte de peiler puntig op, dat mensen dus niet alleen naar de buitenkant van de heren hadden gekeken, maar kennelijk ook naar de inhoud hadden geluisterd.

Toch vrees ik dat de toon van de campagne mede op deze avond was gezet. Toeval of niet, vanaf dat moment daalde Bos sterk in de diverse peilingen. Anderhalf miljoen kijkers, bleek achteraf uit de kijkcijfers, hadden Bos volgens de imagodeskundige en zijn tafelgenoten volkomen door het ijs zien gaan en hadden kunnen constateren dat deze weifelende, onzekere 'draaikont' geen geschikte kandidaat voor het premierschap was. Bos begon een duikvlucht in de peilingen, een vlucht die zichzelf versterkte omdat slechts weinigen zich desgevraagd met een dergelijke loser wensten te associëren.

1.3 DE LEEGTE DER OPINIEPEILERS

Verkiezingscampagnes zijn meer en meer verworden tot 'horse-races' tussen imago's waarin het slechts om winnaars en verliezers gaat en niet om inhoudelijke argumenten. De dagelijkse televisieprogramma's die op deze campagnes zijn gericht, zijn hierin een belangrijke factor. Centraal in deze programma's staan weer opiniepeilingen. Zowel gedurende de verkiezingsstrijd als in de reguliere politiek spelen zij een steeds grotere rol (in Nederland wordt normaliter wekelijks gepeild en in de aanloop naar de verkiezingen zelfs dagelijks). Politici en kiezers stemmen hun gedrag en standpunten erop af en het politieke debat wordt er in hoge mate door beheerst. Politieke journalisten komen dus vaak niet verder dan met vragen als: 'geachte X, uit de laatste peilingen blijkt dat Y procent van de kiezers Z vindt. Welke gevolgen heeft dit voor Uw positie?' Op hun beurt veranderen politici van standpunten wanneer zij uit

peilingen menen te kunnen begrijpen, dat deze standpunten slecht liggen. En kiezers begrijpen uit peilingen dat bepaalde politici of partijen winnaars zijn en andere verliezers. Zowel affectieve als rationeel-strategische stembuskeuzen worden hierdoor mede bepaald. Dergelijke keuzen kunnen in belangrijke mate strijdig zijn met de werkelijke preferenties van de betrokken kiezers, preferenties waarom het in verkiezingen toch zou moeten gaan.

Hoe betrouwbaar zijn echter opiniepeilingen? Deze vraag valt zeer moeilijk te beantwoorden. Het begint er al mee dat de verschillende opiniepeilers vanwege concurrentieoverwegingen weigeren te openbaren hoe zij precies te werk gaan. Het betreft hier geen wetenschap of maatschappelijke betrokkenheid, maar handel. Daarnaast is een probleem dat volgens de betrokken opiniepeilers politieke voorkeuren voortdurend in beweging zijn. Vroeger kon men de werkelijke verkiezingsuitslag naast de voorspellingen leggen en vaststellen in hoeverre deze accuraat waren. Volgens de opiniepeilers veranderen de voorkeuren vandaag de dag echter dermate snel, dat verschillen tussen hun peiling en de werkelijke uitslag er slechts op duiden, dat de kiezers tussentijds van mening zijn veranderd.¹

Hoe dan ook, wat wel kan worden geconstateerd, is dat de onderlinge verschillen tussen de peilingen van de concurrerende onderzoeksbureaus geregeld opmerkelijk groot zijn.² Dit roept uiteraard vragen op over hun betrouwbaarheid. De verklaring van deze verschillen ligt vooral in de afwijkende wijzen waarop de enquêteurs hun respondenten benaderen (per telefoon, per internet of lijfelijk), in de afwijkende wijzen waarop zij hun vraag stellen³ en in de af-

1 In werkelijkheid valt de mate waarin kiezers 'zweven' wel mee: het blijkt dat zij vooral kiezen *binnen* samenhangende clusters van partijen. Burgers kiezen dus bijvoorbeeld tussen PvdA. GroenLinks en SP, maar niet tussen PvdA en VVD. Zie: Van der Brug 2004: pp.230-51.

2 Op de laatste dag voor de verkiezingen van 2006 peilde Maurice de Hond voor de PvdA 38 zetels terwijl TNS/Nipo op 31 zetels uitkwam (het werden er uiteindelijk 33). Bij TNS/Nipo kreeg de SP er 32, bij De Hond en Interview/NSS niet meer dan 23 (het werden er 25). Alle bureaus zaten er fors naast met betrekking tot de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders: Interview/NSS schatte 4 zetels in, De Hond 5 en TNS/Nipo 6. Het werden er 9.

3 De variatie is hier groot. Zo kan men mensen spontaan de naam van een partij laten noemen, die hun voorkeur heeft. Men kan hen ook een lijst voorleggen met de partijen die thans in de Kamer zijn vertegenwoordigd. Evenzo kan men een lijst voorleggen met partijen die eventueel aan volgende verkiezingen mee zullen

wijkende wijzen waarop zij hun resultaten ‘wegen’. De opiniepeilers weten dat de mensen die zij naar hun partijvoorkeur van de dag hebben gevraagd, gezamenlijk geen afspiegeling van de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking vormen. Met name ouderen, allochtonen, lageropgeleiden en niet-stedelingen zijn doorgaans ondervertegenwoordigd. Om dit te compenseren verleent men meer gewicht aan de stemmen van de weinigen uit deze groepen, die men wel heeft weten te bereiken. Omdat men relatief weinig van deze mensen in de steekproef heeft zitten, wordt het toeval en dus de foutenmarge groter. Een moeilijkheid vormt bovendien de grote groep mensen, die weigert te vertellen waarop zij (eventueel) zou stemmen. Vaak negeert men deze groep, maar het probleem hiermee is dat specifieke politieke voorkeuren weleens zwaar in deze groep zouden kunnen zijn oververtegenwoordigd. Erkent men dit probleem, dan moet men het laatste inschatten op basis van de weinigen, die na lang aandringen toch antwoord op de hun gestelde vraag hebben gegeven. Dit inschatten gaat gepaard met fouten en met dit doorvragen beïnvloedt men de antwoorden.

Het laatste brengt ons op de algemene moeilijkheid van de antwoorden van de respondenten: menen zij wat zij zeggen? In hoeverre geven zij sociaal wenselijke antwoorden en durven zij, bijvoorbeeld, voor bepaalde voorkeuren uit te komen (zo had niemand de negen zetels voor Wilders voorspeld). En in hoeverre trachten respondenten de politiek te manipuleren via de onnozele enquêteur? Peilingen zijn een dermate overheersend element van de politiek geworden, dat mensen mogelijk een steeds makkelijker onderscheid maken tussen wat zij in een enquête beweren te gaan stemmen en wat zij feitelijk zullen gaan stemmen. Men kiest dus niet alleen ‘strategisch’ in het stemhokje, men doet dit ook op het enquêteformulier. Via de opiniepeiler geeft men zijn favoriete politicus of partij als het ware een laatste waarschuwing. Men uit zijn onvrede en hoopt dat zijn partij of politicus hieruit lering zal trekken en tijdig van koers zal veranderen. Zo werd in de opiniepeilingen van

doen. In het eerste geval blijken partijen te klein te worden geschat omdat respondenten niet op hun naam kunnen komen. In het tweede geval onderschat men nieuwe partijen (de opkomst van Pim Fortuyn werd zo lange tijd niet door de peilers waargenomen). In het tweede en derde geval brengt men kiezers op ideeën, en beïnvloedt men dus de antwoorden.

de laatste twee decennia partijen ter linkerzijde van de PvdA consequent een grote zetelwinst in het vooruitzicht gesteld, maar viel de groei in zetels bij de feitelijke verkiezingen altijd tegen. Tot dus bij de laatste stembusgang: mogelijk had menig kiezer de PvdA reeds verscheidene malen ‘een laatste waarschuwing’ gegeven en waren de betrokkenen het nu zat: ze deden wat ze tegenover de peiler aangekondigd hadden te gaan doen. ‘Mogelijk’: zeker weten doen we niets omdat peilers slechts naar meningen vragen, en nooit naar motivaties.

Kortom, peilingen spelen een steeds grotere rol in het publieke debat en in het gedrag van politici en kiezers. Hiermee frustreren zij geregeld de democratie. Zij domineren de politieke discussies, terwijl uit hun resultaten zelden betrouwbare en ondubbelzinnige conclusies kunnen worden getrokken (‘Uw partij is twee zetels in de peilingen gedaald en mogen wij hieruit niet afleiden, dat de mensen in het land het niet kunnen waarderen, dat u de hypothekrente ter discussie hebt gesteld?’). Peilingen brengen zowel politici als kiezers tot affectieve en strategische keuzen die zij eigenlijk niet onderschrijven. En zij bevorderen de verslaggeving en de beleving van politiek en verkiezingen als een spannende hardlooptwedstrijd op de Langeleege waarin inhoudelijke argumenten en visies volstrekt secundair zijn.

1.4 DE DEMOCRATISCHE LEEGTE VAN STEMWIJZERS

Evenals de opiniepeilingen dragen de zogenaamde stemwijzers op internet weinig bij aan het democratisch gehalte van verkiezingen. Stemwijzers zijn in Nederland uiterst populair geworden. De verklaringen hiervoor moeten waarschijnlijk worden gezocht in de leegte van de campagnes die mensen doet zoeken naar andere vormen van houvast, in het buitengewoon grote internetgebruik van Nederlanders en in het quiz-achtige karakter van de desbetreffende sites: men moet een aantal vragen beantwoorden en daarna krijgt men – spannend! – een advies dat in meer of mindere mate afwijkt van wat men had gedacht of gehoopt. Bij de laatste verkiezingen gebruikten maar liefst 4,7 miljoen mensen de Stemwijzer van het door de overheid gesubsidieerde Instituut voor Publiek en Politiek

(in 2003 waren dit er nog 2,2 miljoen) en 1,6 miljoen mensen het Kieskompas van de Vrije Universiteit en het dagblad Trouw.¹

De invloed van deze sites op het stemgedrag van mensen mag niet worden onderschat. Uit een enquête van de Universiteit van Tilburg onder bijna drieduizend bezoekers van de Stemwijzer, kwam naar voren dat 31 procent van deze mensen, naar eigen zeggen, mede op basis van deze wijzer hun politieke voorkeur heeft bepaald. Na raadpleging van de Stemwijzer had ongeveer 15 procent van de respondenten, naar eigen zeggen, op een andere partij gestemd dan zij aanvankelijk van plan waren. Vooral de SP, het CDA en de Partij van de Vrijheid van Wilders profiteerden van de adviezen van de stemwijzer, terwijl de PvdA en de VVD eronder leden (Boogers 2006).

Wanneer stemwijzers dermate veel invloed hebben, dan wordt het net als bij de opiniepeilingen relevant te vragen naar hun betrouwbaarheid en hun bijdrage aan het democratische proces. De Stemwijzer bestaat uit dertig vragen die men met 'ja', 'nee' of 'weet niet' kan beantwoorden. Na de antwoorden te hebben ingevoerd en eventueel te hebben aangegeven dat men een bepaald onderwerp extra belangrijk acht, krijgt men van de (onpartijdige!) computer een stemadvies en in afnemende rangorde de overeenkomst met de andere partijen. Ook kan men de standpunten van de partijen raadplegen. Voorbeelden van vragen zijn: 'Een leraar op een school met veel kinderen met een leerachterstand moet meer verdienen dan een leraar op een gewone school.' 'Wie meer verdient, moet meer premie betalen voor de zorgverzekering.' 'Het bestrijden van terrorisme is belangrijker dan de persoonlijke vrijheid en privacy van burgers'. 'Nederland moet niet langer meedoen met de bouw van het gevechtsvliegtuig Joint Strike Fighter (JSF).' En: 'Burgers moeten de minister-president kiezen.'

'Veel succes met het bepalen van uw politieke voorkeur!' wensen de samenstellers de lezer opgewekt toe op hun website. De kritiek op een dergelijke *bepaling* ligt voor de hand.² Allereerst heeft de keuze van de te stellen vragen grote gevolgen voor de uitslag. *Wie*

1 Zie www.stemwijzer.nl, respectievelijk, www.kieskompas.nl. Op het iets doordachter Kieskompas werden niet alleen vragen over politieke onderwerpen gesteld, maar ook over personen, partijen en gevoerd beleid. Omdat veel meer mensen de Stemwijzer bezochten, concentreer ik mij op de eerste site.

2 Ik abstraheer nu even van allerlei methodische problemen met de stemwijzer, zoals dubbelzinnig of suggestief geformuleerde vragen.

maakt hier echter deze keuze en op grond van *welke* criteria? Waarom zit er geen enkele vraag over de Europese Grondwet, het cultuurbeleid of het milieubeleid in de enquête, maar wel een vraag over de Joint Strike Fighter, om maar iets te noemen? Daarnaast kan men vragen slechts met 'ja' of 'nee' beantwoorden, terwijl het werkelijke antwoord doorgaans in de nuance ligt. De vragen missen iedere context en de antwoorden kunnen niet worden afgewogen tegen andere antwoorden en de hierin besloten waarden. Net als in het referendum is er geen ruimte voor het compromis. Neem een vraag als: 'De rechten van dieren moeten in de Grondwet komen'. Welke rechten precies? En op welke plaats in de grondwet? Hoe verhouden de desbetreffende rechten zich dus tot de andere rechten die in de grondwet zijn opgenomen? Leraren op scholen met veel leerachterstanden moeten wellicht meer verdienen, maar hoeveel meer precies? Misschien moeten ze juist meer vakantie krijgen, of meer ondersteuning, of kleinere klassen. De algemene kritiek op stemwijzers ligt in het laatste besloten: democratie is ook, of misschien wel *vooral*, een leerproces waarin men zijn werkelijke voorkeuren vaststelt in een geïnformeerde discussie met andere burgers over onvermijdelijk concluderende waarden, visies, opvattingen, belangen, argumenten. Dit is meer dan een utopische wens: mensen kunnen ook *feitelijk* uitsluitend via concrete, contextgebonden afwegingen hun werkelijke preferenties vaststellen. Iedereen is in abstracto voor lagere belastingen. Een dergelijk standpunt wordt echter eerst interessant wanneer men tevens aangeeft op welke overheidsuitgaven vervolgens moet worden bezuinigd: op het onderwijs, de wegen, de landbouwsubsidies, de sociale uitkeringen of de Joint Strike Fighter.

Kieswijzers bieden dus geen ruimte aan inhoudelijke democratische uitwisselingen van standpunten, uitwisselingen waarin kiezers hun preferenties *ontdekken* en waarmee kiezers gezamenlijk een politieke gemeenschap vormen en tot *burgers* worden (cf. Blokland 2005: hst.8). Evenals andere vormen van internetdemocratie bevestigen en versterken zij een puur economische beleving van democratie waarin de particularistische belangenbehartiging centraal staat en er nimmer vragen (mogen) worden gesteld over de mate waarin bestaande preferenties zijn geïnformeerd, gefundeerd en afgewogen. Dit is een tamelijk dunne democratieconceptie. Op termijn ondermijnt een dergelijke formele conceptie zelfs de democratie omdat

zij uiteindelijk geen rechtvaardiging kan bieden voor de democratische gedachte. Wanneer de democratie niets meer is dan de behartiging van zijn bestaande, vaststaande en onbetwistbare belang, waarom zou men dan de democratie ondersteunen wanneer men van mening is, dat zijn belang onvoldoende wordt gehonoreerd?

1.5 DE UITSLAG: WEG UIT HET MIDDEN

Na de lange, lege campagne volgde de stembusgang. Net als in 2002 lijkt deze in belangrijke mate te kunnen worden getypeerd als een protest tegen de leegte die eraan vooraf ging. De 'schreeuw om politiek' was echter minder ongericht dan toendertijd.¹

Opvallend aan de uitslag is dat er opnieuw een groot aantal stemmen was uitgebracht op partijen die stelden op te komen voor belangen, meningen, standpunten of mensen die niet of onvoldoende in 'Den Haag' werden gerepresenteerd. Het politieke midden van de gevestigde partijen werd sterk uitgehold ten faveure van partijen op beide flanken. Dergelijke populistische bewegingen zijn binnen democratieën van alledag en hun bestaan is dus op zich niets bijzonders. Hun omvang vormt echter een indicatie van de 'kloof' tussen kiezers en gekozenen. Fortuyn was bijzonder omdat zijn partij vanuit het niets op 26 zetels kwam, een nimmer in Nederland vertoonde aardverschuiving.² Grote aantallen kiezers konden zich met deze buitenstaander identificeren: net als zij was Fortuyn iemand die zich door de gevestigde orde buitengesloten en miskend voelde. Het was een 'perfect match' (cf. Bosscher 2005).

De bestaande partijen in het politieke centrum stelden na de opkomst van Pim Fortuyn hun les te hebben geleerd en pogingen te zullen ondernemen de aansluiting met de kiezers te herstellen. Daar zijn zij dus opnieuw niet in geslaagd. De xenofobe 'Mozart uit Venlo' Geert Wilders haalde uit het niets negen zetels. De Partij voor de

1 Vergelijk mijn 'Een ongerichte schreeuw om politiek' (*Trouw*, 15 mei 2002, te downloaden op www.hans-blokland.nl).

2 In 2002 was de gecumuleerde winst van alle winnende politieke partijen 30,7%, de grootste verschuiving in electorale voorkeur in de Nederlandse parlementaire geschiedenis (in 2006 was deze winst 20%). Van de 390 nationale verkiezingen in West-Europa sinds 1900 zijn er maar drie die een grotere verandering te zien gaven: Italië in 1994, Duitsland in 1920 en Frankrijk in 1906. Zie: Mair 2002: 160-63.

Dieren die exclusief opkomt voor, de naam zegt het reeds, de dieren, kreeg twee zetels, een parlementaire vertegenwoordiging die een unicum vormt in de politieke wereldgeschiedenis. De ChristenUnie verdubbelde haar zetelaantal van drie naar zes. En de Socialistische Partij, een partij die nog nimmer regeringsverantwoordelijkheid heeft gedragen en tot voor kort stelselmatig door de andere partijen als niet salonfähig was getypeerd, groeide van 8 naar 25 zetels. De Partij van de Arbeid zou normaliter als belangrijkste oppositiepartij profijt getrokken moeten hebben van het verlies van *alle* regeringspartijen (d'66 werd gehalveerd, het CDA raakte drie zetels kwijt en de vvd zes). Zij verloor echter maar liefst negen zetels, een van de grootste nederlagen uit haar bestaan. Alle partijen in het politieke centrum (vvd, CDA, d'66, PvdA en zelfs GroenLinks, dat een zetel kwijtraakte) verloren dus met deze verkiezingen en bijna alle partijen op de flanken (Partij voor de Dieren, Socialistische Partij, ChristenUnie en de Partij voor de Vrijheid) wonnen fors.

De radicalisering houdt hiermee echter nog niet op. De vvd herbergt en verzoent vanouds een rechts-populistische en een vrijzinnig-marktliberale stroming, maar dreigt vooral dankzij de onvermoeibare inspanningen van Rita Verdonk te splitsen. Hoewel nummer twee op de vvd-kieslijst, haalde zij bijna 70.000 voorkeurstemmen meer dan de linkliberale lijsttrekker Mark Rutte.¹ Deze had 'IJzeren-Rita' eerder nipt verslagen in een interne partijverkiezing voor het lijsttrekkerschap (bij haar campagne hiervoor werd Rita overigens door dezelfde 'campagnestrategie' bijgestaan als wijlen Pim Fortuyn). Het inderdaad enorme aantal voorkeurstemmen zou genoeg zijn geweest voor tien zetels, een absoluut record in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De vvd had haar rechterflank in de regel goed afgedekt. Rechts-radicalen partijen als de Centruumpartij van Janmaat reikten nooit verder dan drie zetels. De partij van Wilders haalde nu echter negen zetels, terwijl concurrerende partijen als Eén NL en Fortuyn, die beide pretendeerden de erfenis van Pim Fortuyn te bewaken, gezamenlijk virtueel ruim een zetel haal-

1 Amusant detail: bij het in de lucht gaan van de nieuwe Stemwijzer voor deze verkiezingen vroegen de diverse lijsttrekkers voor het oog van de camera eveneens om een stemadvies. Rutte werd geadviseerd om op d'66 te stemmen. Een ont-hutste Rutte verklaarde samen met de organisatoren van de Stemwijzer, dat er sprake was geweest van een 'computerstoring'.

den (elk afzonderlijk kwamen ze niet over de kiesdrempel). Samen met de zetels van Verdonk is er dus inmiddels ongeveer twintig zetels ruimte aan de rechterkant van de heersende stroming binnen de vvd.

Iets vergelijkbaars is er aan de linkerkant met de PvdA gebeurd. In de afgelopen decennia was er ter linkerkant van de PvdA doorgaans ongeveer ruimte voor tien tot vijftien zetels. Nu zijn dat er tussen de dertig en de veertig, zetels die vooral door de sp worden bemenst.

1.6 DE SP VULT DE LEEGTE VAN DE PVDA

Men zou de sp echter onrecht doen wanneer men, zoals geregeld is gedaan, haar grote winst op een lijn zou te stellen met die van Wilders of zelfs met die van Fortuyn, alsof het hier om vergelijkbare electorale uitingen zou gaan van balorigheid, radicalisme, populisme, opportunisme, buitenlanderhaat of anti-globalisme. Anders dan de sp is de Partij van de Vrijheid van Wilders een typische 'one-issue' partij zonder geschiedenis, denktraditie en organisatie. Zij is volledig gepreoccupeerd met 'de buitenlanders' en alles wat hiermee samenhangt: de asielzoekers, de migranten, de integratie, de multiculturele samenleving, de islam, de uitbreiding van de Europese Unie (met vooral Turkije). Wilders doet, net als Verdonk, met succes een appèl op de xenofobie die bij een niet onbelangrijk deel van het Nederlandse electoraat leeft. Fortuyn viste eveneens in deze troebele vijver, maar daar bleef het niet bij: hij tamboereerde tevens met succes op thema's als de wachtlijsten in de zorg, de verloedering van verzelfstandigde publieke diensten als het openbaar vervoer, onmatige overheidsbureaucratie en, in het algemeen, de gedurende de Paarse kabinetten overdadig geëtaleerde Haagse geslotenheid en zelfgenoegzaamheid.

In tegenstelling tot de Partij voor de Vrijheid bezit de sp een langdurige geschiedenis, een denktraditie die bepaald verder reikt dan één onderwerp, en een gedegen organisatie, die het merendeel van de partijorganisaties van de concurrentie overtreft. Een week na de installatie van de nieuwe Tweede Kamer verschenen er reeds berichten in de media over het dubieuze verleden van een van de par-

lementsleden van de PvdV.¹ Bij de eveneens inderhaast bijeenge-
 raapte leden van de Lijst Pim Fortuyn zagen we in 2002 hetzelfde
 beeld. De SP zal dit niet snel overkomen: potentiële volksvertegen-
 woordigers worden zorgvuldig gescreend en op hun taken voorbe-
 reid en voor opportunistische baantjesjagers is relatief weinig per-
 spectief, al is het maar omdat volksvertegenwoordigers en bestuur-
 ders van de SP een zeer groot deel van hun inkomen moeten af-
 staan aan de partij. De geschiedenis van de SP gaat voorts terug tot
 het begin van de jaren zeventig (de jaren waarin men nog korte-
 lings romantisch-maoïstische gedachten koesterde) en laat vanaf
 die jaren een langzame, maar gestage groei zien die dus recentelijk
 in een stroomversnelling terecht is gekomen. De nog altijd lokaal
 sterk gewortelde partij deed in 1994 met twee zetels haar intrede in
 de Tweede Kamer, haalde er bij de verkiezingen in 1998 vijf, in
 2002 en 2003 negen en in 2006 dus 25. Het charisma en de po-
 litieke kundigheid van haar politiek leider speelden hierin zeker een
 rol, maar zij vormen niet de volledige verklaring. Onder de straffe
 hand van Jan Marijnissen ontwikkelde de SP zich van een actiegroep
 die uit principe overall tegen was ('Stem Tégen, Stem SP!') tot een
 constructieve vluchtpartij voor progressieve kiezers ('Stem Vóór,
 Stem SP!'), die teleurgesteld zijn in een steeds modieuzer Groen-
 Links en vooral in een steeds kleurlozere Partij van de Arbeid.

Voorals de PvdA kan zich de gestage opmars van de SP aanreke-
 nen. Beide partijen zoeken in dezelfde groepen van het electoraat
 hun achterban en de PvdA kon hierin een decennialange voor-
 sprong koesteren. Door eigen falen loopt zij nu evenwel het gevaar
 op termijn grotendeels door de SP te worden overvleugeld. Dit falen
 betreft vooral haar voortdurend toegenomen ideologische leegte.
 Zoals met bijna alle westerse sociaal-democratische partijen ge-
 beurde, ontwikkelde deze zich vanaf het begin van de jaren tachtig.
 Zij verdiepte zich echter snel toen de politicus-uit-roeping Joop den
 Uyl werd opgevolgd door de beroeps-politicus Wim Kok. Onder Kok

1 'Dion Graus heeft een geschiedenis van ruzies, rechtszaken, onbetaalde rekenin-
 gen, onjuiste declaraties en beschuldigingen van mishandeling. Als Kamerlid
 voor de Partij voor de Vrijheid pleit hij voor respect en fatsoen.' (*NRC-Handels-
 blad*, 9.xii.2006). In *De Volkskrant* (16.xii.2006) werd een week later verslag ge-
 daan van de eerste moeizame pogingen om te achterhalen wie de andere nieuwe
 kamerleden van de PvdV in godsnaam waren. De betrokkenen weigerden ieder
 commentaar over hun verleden.

werden ‘de luiken open gezet’, ‘de ideologische veren’ afgeschud, ‘het socialisme op sterk water gezet’ en werd vervolgens in de jaren negentig een Paarse coalitie gevormd met D’66 en de traditionele ideologische tegenpool, de VVD. Politiek gezien was Paars reeds na twee of drie jaar uitgeregeerd: de zaken waren toen geregeld die de confessionele middenpartijen altijd hadden weten te blokkeren, men denke aan euthanasie, abortus, homohuwelijk en winkelsluitings-tijden. Desondanks hield Paars het bijna acht jaar vol. Vanuit economisch perspectief waren dit voorspoedige jaren, maar politiek waren zij bloedeloos, inspiratieloos en visieloos. Men deinde doelloos mee op de golven van de neoliberale modernisering van de samenleving en was volkomen doof voor het onbehagen dat zich op tal van maatschappelijke terreinen onder invloed van deze modernisering ontwikkelde (cf. Blokland 2001). Omdat de PvdA ook reeds deelnam aan het laatste kabinet Lubbers was zij in totaal een kleine twaalf jaar in de regering vertegenwoordigd. In deze periode werd zij tot een naar binnen gekeerde, arrogante bestuurderspartij die het contact met de samenleving en zeker met de eigen traditionele achterban goeddeels had verloren. De partij werd vooral een machine om banen en functies te verdelen en niet om een politieke visie op een betere samenleving te realiseren.¹

‘Wim baarde Pim’² is wel gezegd, en deels is dit terecht. Het was Fortuyn die deze Haagse kaasstolp vervolgens aan diggelen leek te slaan. De PvdA verloor in 2002 bijna de helft van haar zetels, maar zij kreeg dankzij de volslagen politieke incompetentie van de avonturiers die Fortuyn om zich heen had verzameld, reeds in 2003 een herkansing. De nieuwe frisse lijsttrekker Wouter Bos won een groot gedeelte van de verloren aanhang terug met de belofte lessen te

- 1 Anders dan men wellicht van een zich moderniserende samenleving mag verwachten, heeft het verschijnsel van de politieke benoeming in Nederland steeds meer om zich heengegrepen. Onder anderen de politicoloog Nico Baakman (2004) heeft vastgesteld, dat de beleidssectoren waarin men als partijloze een kans op benoeming heeft, inmiddels op de vingers van een hand zijn te tellen: de krijgsmacht, de diplomatieke dienst en de rechterlijke macht. Het lidmaatschap van vooral PvdA, CDA, VVD en D’66 is een vereiste geworden wanneer men, bijvoorbeeld, ambieert topambtenaar te worden of lid van organen als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, het Centraal Planbureau, de Raad van State of van zelfstandige bestuursorganen als de Publieke Omroep.
- 2 Paul Scheffer in het essay ‘De verloren jaren van Kok’ (*NRC-Handelsblad*, 2 maart 2002).

hebben getrokken uit de opkomst van Fortuyn. Deze belofte werd echter niet ingewilligd. Bos maakte geen gebruik van het momentum dat hij, voor de mogelijk laatste keer, van de linkse kiezers had gekregen. Hij rekende zich rijk met de opiniepeilingen die hem al snel na het aantreden van het tweede kabinet Balkenende tot 62 zetels beloofden en leek te veronderstellen, dat het premierschap hem door het opzichtige geschutter van Balkenende vanzelf in de schoot zou worden geworpen. Het leek in deze jaren een bewuste strategie om af te zien van het ontplooiën van iedere verderreikende visie op de maatschappelijke ontwikkelingen. Iedere duidelijke stellingname kon slechts potentiële kiezers afschrikken, was de kennelijke gedachte. Het was voldoende te profiteren van de algemene laatdunkendheid jegens Balkenende.¹

Binnen de partij werd er bij tijd en wijle bezorgd geklaagd over de stilte van Bos op inhoudelijk terrein². Deze bleef echter onuitsproken en rechtvaardigde dit hooguit met de mededeling, dat hij druk doende was de partij te ‘moderniseren’ en te ‘vernieuwen’. In de politieke praktijk betekent ‘vernieuwing’ vooral dat de desbetreffende politiek leider zeer loyale medestanders om zich heen aan het verzamelen is en kritische geluiden aan het smoren is. De kiezer wenst namelijk geen ‘verdeeldheid’, denkt de politicus, daarbij gesouffleerd door zijn campagnestrategie. Het beeld dat van de tegenwoordige PvdA beklijft is dan ook dat van een politiek leider Wouter Bos die niet weet wat hij wil en daarna een Langelegte. De SP heeft dit uiteindelijk afgestraft.

- 1 Op deze laatdunkendheid jegens de premier heeft men zich evenzeer verkeken. Ook Balkenende ontbeert visie, maar hij heeft in de perceptie van de kiezers in ieder geval wel ruggegraat, ook al is dit de ruggegraat van een koppige, calvinistische Zeeuwse boer die onverdroten aardappels uit de klei blijft trekken, terwijl het ganse land inmiddels op pasta is overgestapt. Voor deze stugge boer was het makkelijk de door vooral strategische overwegingen gestuurde Bos voor ‘windvaan’ en ‘draaikont’ uit te maken.
- 2 De aan het wetenschappelijk bureau van de PvdA verbonden Cuperus stelde reeds enige jaren terug: ‘Ik wantrouwe de windstilte. Als je in deze tijd, met enorme turbulentie en dynamiek, niet boven op de wagen springt, niet de woordvoerder wordt van wat er nu gaande is, dan ben je geen goed politicus.’ De campagneleider van de PvdA onder Kok, Jacques Monasch (een onverdachte bron dus!), stelt: ‘Wouter Bos was de leider van een nieuwe generatie die de PvdA naar zijn hand had kunnen zetten. Dat is niet gebeurd. Hij neemt geen positie in. Hij is defensief. Hij heeft geen agenda. Het enige dat hem bezighoudt is: hoe word ik premier?’ (geciteerd in: *De Volkskrant* 25.xi.2006) Zie ook: De Beus 2003.

Alle politici klaagden aan het einde van de lange campagne op de laatste benen te lopen. Het was ‘topsport’ geweest: het gehol en gedraaf door het ganse land in een poging de kiezers persoonlijk te treffen en te overreden.¹ Achterzaaltje in, zaaltje uit. Zeepkist op, zeepkist af. Een aandoenlijk geren en gedraaf dat eerder lijkt te passen bij kinderen met ADHD, dan bij politieke leiders die een ganse natie een toekomst moeten binnenloodsen. Het recept voor een werkelijk overrompelende verkiezingscampagne lijkt zoveel simpeler en ontspannender: blij eens lekker thuis, lees eens een goed boek, praat eens met mensen die werkelijk ergens verstand van hebben, denk eens goed na, schrijf een inhoudelijke visie op papier en houdt, hooguit een keer per week, een fundamentele lezing over een onderwerp dat er werkelijk toe doet. De kiezers ontmoeten is uiteraard een loffelijk streven, maar het komt volstrekt ongeloofwaardig over wanneer men hiervan bijna uitsluitend tijdens verkiezingscampagnes een zaak maakt. De mogelijkheid voeling te houden met de samenleving en met de problemen waarmee gewone mensen dagelijks worden geconfronteerd, dient men structureel in het democratische bestel en in de partij-organisatie te verweven en wanneer men aan de campagne begint, moet het fundamentele werk reeds lang zijn verricht. Heeft men geen robuust verhaal, dan maakt men zich buitengewoon kwetsbaar voor uiterlijkheden die normaal tot de randverschijnselen gerekend zouden worden, maar die bij afwezigheid van dit verhaal in het middelpunt van de aandacht komen te staan.

1 ‘Deze campagne vergt het uiterste van me, de druk is topzwaar’, biechte Bos op aan het *Algemeen Dagblad* (13.XI.2006). ‘Vanmorgen zat ik bij een ontbijtprogramma, dus was ik er alweer vroeg uit om op tijd in Hilversum te zijn. Vervolgens naar Brabant voor een interview met de plaatselijke televisie en de rest van de dag proberen zoveel mogelijk onder de kiezers te zijn op allerlei manifestaties. Je weet dat je op geen enkele manier aan je ontspanning komt, sterker nog, je bent gewoon vaak te moe. Als het even kan probeer ik hier en daar een uurtje slaap te pakken. Daar houdt mijn team ook rekening mee, die lassen daar tijd voor in. Werken, slapen, werken, slapen. Dat is nu eventjes het ritme. Geen bier-tje aan het einde van de dag... Roken doe ik sowieso al niet... Helaas is er voor sporten ook geen tijd... Ik zal blij zijn als de verkiezingen geweest zijn.’

EEN POEL VAN MAATSCHAPPELIJK ONBEHAGEN

Het meest opmerkelijk aan de Fortuyn-revolte in het voorjaar van 2002 was hoezeer politici, journalisten, opiniemakers en wetenschapsbeoefenaren erdoor werden verrast. Bijna niemand had het onbehagen waargenomen dat aan deze revolte ten grondslag moest liggen. Nog minder mensen hadden voorzien dat dit onbehagen met zoveel succes kon worden aangeboord. Ook Fortuyn niet. Hans Dijkstal, toenmalig lijststaanvoerder van de vvd, verklaarde in een interview in *Vrij Nederland*: ‘Alle peilingen gaven tot het najaar van 2001 aan dat het vertrouwen in het Paarse kabinet groot was. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau voelde de Nederlander zich gelukkig. Dus zijn we allemaal door de ontwikkeling overvallen’ (27 maart 2002). Na de verkiezingen op 15 mei 2002, die op een ongekende nederlaag voor de coalitiepartijen waren uitgelopen, stak de Amsterdamse verkiezingsonderzoeker Cees van der Eijk de hand in eigen boezem: ‘we hebben collectief – de politiek, de media, de wetenschap en de opiniepeilers – een aantal dingen niet gezien.’ Hij achtte het onwaarschijnlijk dat de publieke opinie in een paar maanden radicaal van stemming was veranderd. Er moest daarom sprake zijn geweest van een groot latent ongenoegen dat niet werd gemeten bij de gebruikelijke opiniepeilingen. ‘Fortuyn kon dit resultaat alleen boeken als de steun voor Paars een jaar geleden een reus op lemen voeten was. Die lemen voeten hebben we niet gezien’ (*NRC-Handelsblad*, 16 mei 2002).

Waarom had men collectief gefaald in het waarnemen van het aanwezige ongenoegen? Bestaat dit ongenoegen nog steeds? Hoe zou men het kunnen vaststellen? Welke rol zouden wetenschapsmensen en politici in het laatste moeten spelen? Fortuyn is ver-

moord en de toendertijd overijld gerecruteerde leden van de Lijst Pim Fortuyn bleken politiek volslagen incompetent en impotent. In de verkiezingen van 2003 en 2006 speelde de LPF derhalve geen rol meer van betekenis. Het ongenoegen kan echter nog altijd sluimeren en gisten, wachtend tot een nieuwe politieke entrepreneur het aanboort, vertolkt en richting geeft.

2.1 GELUK

Nederlanders, zo werd het kabinet, de politieke partijen en de media aan de vooravond van de Fortuyn-opstand voorgehouden, waren buitengewoon tevreden met hun leven in het algemeen en de regering en het gevoerde beleid in het bijzonder. Op zich was het laatste niet opmerkelijk. Uit onderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek, het Sociaal Cultureel Planbureau en andere instellingen en onderzoekers komt voortdurend naar voren, dat Nederlanders tot de gelukkigste en meest tevreden bewoners van onze aarde behoren. Steevast haalt dit ook de (voor)pagina's van de schrijvende pers. Zo kopte *De Volkskrant* van 11 oktober 2005: 'Bijna iedereen in Nederland voelt zich gelukkig'. De redacteurs verwezen hierbij naar de laatste resultaten van het 'Permanent Onderzoek Leefsituatie' (POLs) dat het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) sinds 1997 verricht. Net als in eerdere jaren had het CBS in 2004 aan bijna zeventienduizend mensen de ogenschijnlijk simpele vraag voorgelegd: 'In welke mate vindt u zichzelf een gelukkig mens?'. De respondenten konden hierbij kiezen uit de vijf antwoordcategorieën 'erg gelukkig', 'gelukkig', 'niet gelukkig, niet ongelukkig', 'niet zo gelukkig' en 'ongelukkig'. Het bleek dat bijna 90 procent van de Nederlanders van 12 jaar en ouder zichzelf als 'gelukkig' of 'erg gelukkig' kwalificeerde. Slechts één procent noemde zichzelf 'ongelukkig'. Het percentage gelukkigen is al jaren stabiel: in 1997 en 2000 was het slechts een procent hoger, namelijk 89 procent. Een vergelijkbaar beeld leverden de antwoorden op de vraag of men 'tevreden is met het leven dat men leidt': 8 procent meldde in 2003 'buitengewoon tevreden' te zijn, 34 procent was 'zeer tevreden', 46 procent was 'tevreden', 9 procent was 'tamelijk tevreden' en slechts 4 procent gaf te kennen 'niet zo tevreden' te zijn. Ook dit beeld is

het afgelopen decennium niet of nauwelijks veranderd (CBS 2005: 40).¹

Na de antwoorden op vragen als de bovenstaande te hebben geturfd, gaat de moderne socioloog, politicoloog of opiniepeiler doorgaans fluks aan de slag met allerlei ingewikkelde staartdelingen en vermenigvuldigingen en vergeet hij het liefst zo snel mogelijk de aard van de oorspronkelijke vraag en de mens die haar moest beantwoorden. De statistiek die dit oplevert, blijkt echter geregeld tamelijk gratis. Nochtans wordt er in de regel veel waarde aan gehecht, met alle gevolgen van dien voor onze kennis over het welzijn en de politieke gemoedstoestand van 'de mensen in het land'. Laat ons daarom, bij wijze van voorbeeld, iets dieper ingaan op de bovenstaande vragen naar geluk en tevredenheid.

Wij leven in een cultuur waarin 'geluk' tot de hoogste waarden wordt gerekend en waarin het individu in hoge mate verantwoordelijk wordt gesteld voor het eigen succes of falen in het bereiken van dit 'geluk'. Door de gaande processen van rationalisering en individualisering wordt het belang dat wordt gehecht aan geluk en eigen verantwoordelijkheid bovendien alleen maar groter. Wat 'meet' men daarom wanneer iemand aan een hem vreemde enquêteur verklaart zich 'erg gelukkig' te voelen? Mogelijk is dat inderdaad het geval. Maar mogelijk is ook dat de betrokkene zich conformeert aan het heersende waardenpatroon en liever niet toegeeft, dat hij in het realiseren van een van onze hoogste waarden in meer of mindere (maar welke?) mate heeft gefaald. Waarom zou iemand aan een vreemde bekennen een *loser* te zijn? Zeker, zal de onderzoeker wellicht toegeven, er zijn meetfouten, maar het gaat om de *ontwikkeling* in de tijd. Met behulp van dit soort onderzoek kunnen we weliswaar niet het reële geluk vaststellen, maar wel trends naar boven of beneden. Werkelijk? Stel, het percentage mensen dat rapporteert 'gelukkig' te zijn, stijgt. Wat weten we dan? Misschien zijn er inderdaad meer mensen gelukkig. Maar ook is mogelijk dat in de desbetreffende cultuur of onderzoekspopulatie het belang is toegenomen, dat wordt gehecht aan 'geluk'. Het wordt dan moeilijker te erkennen, dat men

1 Zie ook: www.statline.cbs.nl. De sterke bias in de laatste vraag is overigens opmerkelijk: de opstellers van de vraag maken het de respondent wel erg moeilijk iets van ontevredenheid te tonen. Het is een vraag die een totalitair systeem niet zou misstaan.

deze waarde minder heeft verwezenlijkt dan eigenlijk zou moeten. Denkbaar is ook dat de publieke overtuiging is gegroeid, dat mensen het lot in eigen hand hebben en daarom ook verantwoordelijk voor dit lot zijn. Wellicht meet men dus slechts de ontwikkeling van het politieke klimaat. We kunnen alle kanten op. Misschien is het feitelijke geluk drastisch gedaald, maar is deze daling ruimschoots gecompenseerd door een sterk toegenomen geloof in eigen verantwoordelijkheid. Wie weet.

Treffend is dat het percentage niet-westerse allochtonen dat zichzelf in het bovengenoemde onderzoek als 'minder gelukkig' kwalificeerde (de drie overgebleven categorieën tezamen), ongeveer twee keer zo hoog was als het percentage autochtonen en westerse allochtonen dat zich tot deze ontboezeming liet verleiden (er is hierbij gecontroleerd op zaken als inkomen, opleiding, leeftijd, gezondheid en burgerlijke staat, zaken die samenhangen met gerapporteerd geluk). Kennelijk hechten niet-westerse allochtonen minder aan 'geluk', hebben zij minder moeite toe te geven te hebben gefaald een bepaalde waarde te realiseren of geven zij minder door conformisme bepaalde antwoorden.¹ Het antwoord op de vraag naar hoe gelukkig men zich voelt, is dus inderdaad in belangrijke mate cultureel bepaald.

Wat kunnen wij derhalve in politieke zin leren van de bovengenoemde gelukcijfers en van de resultaten van de zeer vele onderzoeken die op vergelijkbare wijzen worden verricht? Tamelijk weinig. Ze leren ons hooguit hoe belangrijk een bepaalde waarde op een bepaald moment in een bepaalde groep wordt bevonden. Cultureelhistorisch wellicht interessant, maar sociaal en politiek nauwelijks. Niettemin worden dit soort onderzoeken in de wetenschap, de politiek en de media buitengewoon serieus genomen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) waarnaar toenmalig vice-premier Dijkstal hierboven verwees, is hiervan een voorbeeld.

Het SCP had zich gedurende de twee Paarse kabinetten van VVD, PvdA en (vooral) D'66 ontpopt tot het politieke bureau van de rege-

1 Het zal duidelijk zijn dat het vergelijken van het geluk tussen landen en culturen nog hachelijker is dan het vergelijken van gerapporteerd geluk in de tijd. Dit neemt niet weg dat menig geluksonderzoeker met regelmaat de krant weet te halen met zijn bevinding dat over de ganse wereld slechts IJslanders gelukkiger zijn dan Nederlanders. Een ieder die weleens op IJsland is geweest, weet: hier klopt iets niet.

ring. Zijn rapportages gaven de coalitieleden de indruk dat zij voortreffelijk werk aan het verrichten waren dat bij de volgende verkiezingen slechts rijkelijk beloond zou kunnen worden. Een illustratie vormt het tweejaarlijkse *Sociaal en Cultureel Rapport 2000* dat het SCP in september 2000 publiceerde. Hierin overheerst een buitengewone tevredenheid, zo niet zelfvoldaanheid. Na bijna 600 pagina's vergelijkingen in de tijd en met andere Europese landen concluderen de auteurs, dat het 'goed gaat met Nederland' en dat het met de Nederlanders zelfs 'heel goed gaat' (SCP 2000: 597). 'Aan het eind van de twintigste eeuw', schrijven zij verder, 'is voor de meerderheid van de Nederlandse bevolking beschikbaar gekomen en gebleven, wat een eeuw eerder alleen voor de rijken weggelegd was: bestaanszekerheid, een huis met alles erop en eraan, comfort in het dagelijks leven, een goede opleiding, medische zorg, deelname aan sport en kunst, vakantie en uitgaan, interessant werk en veel vrije tijd, reizen en telefoneren, politieke invloed en vrijheid van keuze op alle belangrijke gebieden van het leven' (SCP 2000: 603). Het individu, meldt het SCP bijna triomfantelijk, is niet in de massa verdwenen, er is sprake geweest van een 'individualisering van de massa' (SCP 2000: 603). Wat kan de moderne, geëmancipeerde, mondige, zelfbewuste, welgestelde burger zich nog wensen? Het SCP zou het eigenlijk niet weten. Het interessante en boeiende 'Goede' leven dat vroeger slechts voor enkele rijken was weggelegd, is 'gedemocratiseerd'. Mensen, schrijven de auteurs, 'maken zelf en steeds meer zelfstandig hun keuze uit een steeds rijker wordend aanbod aan mogelijkheden hun leven naar eigen smaak en voorkeur vorm te geven' (SCP 2000: 610).¹ Vandaag bestaat de kans op "volledigheid", op een leven waarin voor steeds meer mensen de dag steeds korter lijkt te worden, omdat er zoveel te doen is en gedaan kan worden' (SCP 2000: 610).

1 In overeenstemming met de politieke mode van de dag poneert het SCP in deze geest, dat de mondige burger binnen de verzorgingsstaat meer keuzevrijheid wenst omdat zij deze staat 'in veel opzichten als te dwingend en regulerend beleeft' (SCP 2000: 604). Enige empirische bewijsvoering ontbreekt en had het SCP, buiten een kleine groep hoogopgeleide, gezonde, welgestelde geprivilegieerden, ook niet kunnen vinden.

2.2 PIM

En toen kwam Pim Fortuyn. En professor Pim schreef en sprak met groot electoraal succes over ‘de puinhopen van acht jaar Paars’ en over de noodzaak van een ‘krachtig herstelprogramma’ (2002). Op de dag dat de dierenactivist Folkert van der Graaf de Grootste Nederlander Aller Tijden vermoordde, 6 mei 2002, haalde zijn Lijst Pim Fortuyn in de opiniepeilingen tot 36 zetels, een in Nederland nooit eerder vertoonde electorale aardverschuiving. De LPF kon de grootste partij worden en Pims stelling dat hij voor het minister-presidentschap ging, was aanmerkelijk minder parmantig en pot-sierlijk geworden, dan de politieke en journalistieke goegemeente nog maar een korte tijd eerder had verondersteld.¹ Deze goege-meente was in paniek. Men wist niet waar het ongenoegen vandaan kwam en men had daarom ook geen idee hoe te reageren. Hysterie greep om zich heen.² Na de moord vormde zich een rouwende en

- 1 De Lijst Pim Fortuyn, stelde opiniepeiler Maurice de Hond in *Het Parool*, ‘was onomstotelijk de grootste geworden als de moord op Fortuyn niet had plaatsge-vonden’ (20 mei 2002). Mark Kranenburg schreef in 1994 naar aanleiding van het verschijnen van Fortuyns bundel *Het zakenkabinet Fortuyn*: ‘De titel klinkt nog een beetje spannend, maar voor het overige heeft Fortuyn in het geheel niets te melden. De factor entertainment in zijn aanklachten wordt steeds groter. Een wezenlijke bijdrage aan de discussie levert hij nauwelijks meer... Pim Fortuyn heeft zich overschreeuwd en zich daarmee overleefd. Hij is een karikatuur van zichzelf geworden’ (*NRC-Handelsblad*, 25 maart 1994).
- 2 Illustratief is de suggestieve taal waartoe zelfs een nette krant als het *NRC-Handelsblad* zich gedurende deze maanden liet verleiden. Op 6 mei 2002, de dag van de moord op Fortuyn, worden in een hoogdravend hoofdredactioneel commen-taar de Dodenherdenking (4 mei) en de Bevrijdingsdag (5 mei) gememoreerd: ‘Zestig jaar geleden was Nederland ingelijfd in een bewind van genocide, milita-risme, knevelarij en corruptie. Dit land en zijn bevolking werd gemolesteerd, uit-gehongerd en verkracht. Weten we dat nog? Is ons nog duidelijk welke waarden uiteindelijk de doorslag hebben gegeven? Respect voor andersdenkenden. Tole-rantie voor etnische minderheden. Vrijheid van geloof. Vrijheid van meningsui-ting. Rechtsstatelijkheid als democratisch beginsel.’ En vervolgens gaat men over op ‘de figurant Pim Fortuyn ... die op een hoofdrol lijkt af te stevenen.’ Straks staat Fortuyn ‘als premier met een krans op de dam’, een premier die geen idee heeft waarvoor deze krans dient. Gelukkig is er de NRC: ‘Het is de trots van Ne-derland dat we hier juist niet de ene cultuur beter vinden dan de andere. Dat we hier mensen gelijk behandelen in een open samenleving. Dat we hier de xenofob-en en racisten van het lijf wensen te houden.’ En dan komt de uitsmijter: ‘Het is een grote schande dat we zestig jaar na dato een politicus in ons midden daaraan moeten herinneren.’ Teksten als deze waren voor de juristen Hammerstein en

tierende menigte voor de parlamentsgebouwen in Den Haag. De daar verzamelde politici vergaderden koorstichtig over de vraag of de verkiezingen nog doorgang konden vinden en over wat hen verder te doen stond. Zij vreesden dat de gebouwen van de staat ieder moment bestormd konden worden. Alle vooraanstaande politici kregen onmiddellijk persoonlijke bewaking. PvdA-lijsttrekker Ad Melkert werd, plat liggend op de achterbank van een dienstauto, door nachtelijk Holland van adres naar adres gereden, op zoek naar een veilige schuilplaats.¹ Deze vond hij uiteindelijk in de Verenigde Staten, bij de Wereldbank. De stille tochten voor en herdenkingen, begrafenissen en graven van Fortuyn trokken gezamenlijk honderdduizenden deelnemers en toeschouwers.² Bij de verkiezingen van 15 mei won de LPF uiteindelijk 26 zetels. Het eveneens oppositionele CDA lifte met dit succes mee en groeide onverwacht naar 43 zetels.³ Alle deelnemende partijen aan Paars werden ongeveer gehalveerd: de PvdA ging van 45 naar 23 zetels, D'66 van 14 naar 7 en de VVD van 38 naar 23. Van de 150 leden verlieten er 84 de Tweede Kamer. Het eerste kabinet-Balkenende (LPF, CDA en VVD) werd gevormd en voor een kleine drie maanden, tot zijn val, zorgde dit voor een wellicht onbedoeld, maar in ieder geval onvergetelijk politiek variété.

Spong aanleiding om te spreken van een 'demonisering' van Fortuyn, tot de dood erop volgde. Zij dienden een strafklacht in tegen, onder meer, de redactie van de NRC omdat zij aangezet zou hebben tot haat. Het is niet onmogelijk dat Folkert van der Graaf inderdaad in zijn gevangeniscel denkt dat de tijd de Nederlanders zal leren, dat hij hen een dienst heeft bewezen. Overigens lijkt de 'demonisering' van Fortuyn in hoge mate te hebben bijgedragen aan zijn succes.

- 1 De Vries en Van der Lubben doen hiervan verslag in hun *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek: Paars II en de revolutie van Fortuyn* (2005: 22-30). In het algemeen leveren zij een fraai en goed leesbaar overzicht van de factoren die bijdroegen aan de opstand van Fortuyn.
- 2 Fortuyn werd eerst in Nederland en daarna in Italië begraven. Drie jaar later trok de landelijke herdenking van Fortuyn overigens nog slechts 250 mensen (*NRC-Handelsblad*, 7 mei 2005). In 2008 liepen nog vijftig aanhangers in Rotterdam de herdenkingstocht, een tocht die eindigde in een Tapasbar (*De Pers*, 7 mei 2008).
- 3 Omdat de grote roerganger er niet meer was en de LPF van begin af aan instabiel en incompetent bleek, stemden veel potentiële Fortuynstemmers op het laatste moment op het CDA van Balkenende. Om de kans op een verkiezingsnederlaag van Paars te vergroten, hadden Fortuyn en Balkenende overigens ten behoeve van de verkiezingscampagne een 'niet-aanvalsverdrag' gesloten. Ook dit legde Balkenende geen windeieren.

Wat was nu de verklaring van dit oproer? Het Centraal Bureau voor de Statistiek, het Sociaal en Cultureel Planbureau, de marketing- en adviesbureaus die de politieke partijen hadden ingehuurd, de opiniepeilers, en alle andere enquêteurs binnen en buiten de wetenschap wisten niet beter, dan dat de Nederlanders buitengewoon ‘gelukkig’ waren en dat de geschiedenis van de mensheid goedbeschouwd in Nederland haar hoogtepunt had bereikt. Het ‘Goede’, ‘volledige’ leven, om met het scp te spreken, was ten onzent gerealiseerd. Bijgevolg wisten de gevestigden niet hoe zij moesten reageren op de buitenstaander Fortuyn. En goedbeschouwd weten zij dit nog altijd niet. De verklaringen gaan alle kanten op en zo ook de oplossingen die men ziet voor het kennelijk aanwezige ongenoegen.

Tal van analyses spitsen zich toe op eigenschappen van de hoofdrolspelers (het charisma van Fortuyn, bijvoorbeeld, of de arrogantie van Melkert) of op kenmerken van het Nederlandse politieke systeem (de ‘Haagse kaasstolp’) waarin zij functioneerden. Omdat de analyses dus lokaal zijn, zijn ook de oplossingen lokaal. Er wordt aan voorbij gegaan dat er niet alleen in Nederland, maar in bijna alle westerse democratieën sprake is van een gestadig groeiende kloof tussen kiezers en gekozenen¹, en dat veel van de oplossingen die men in Nederland voorstelt om deze kloof te dichten (het referendum, de gekozen burgermeester, de gekozen premier, het districtenstelsel, parlementair dualisme, et cetera) in tal van buitenland reeds bestaan en daar geen waarneembaar positief effect uitoefenen op het vertrouwen van de burger in zijn politicus.

Gespeculeerd is er door vele commentatoren eveneens over de sociologische kenmerken van de opstandige burgers. Zo werd verondersteld dat zij laagopgeleide en laagbetaalde werknemers waren die in de tegenwoordige kennismaatschappij geen perspectief meer hadden op doorstroming. Of dat het juist ging om relatief welvarende kiezers uit de middengroepen die ontevreden waren geworden over de publieke dienstverlening. Of om balorige, verveelde en verwende postmoderne ‘diva’s’. Verkiezingsonderzoek wees echter uit dat dit soort classificaties weinig hout sneden: ‘Het LPF-electo-

1 Zie onder meer: Pharr en Putnam 2000, Putnam 2002, Patterson 2002, Jacobs en Skocpol 2005, Macedo 2005.

raat is in de eerste plaats een redelijk representatieve afspiegeling van de Nederlandse bevolking', stelde Van Praag al snel vast (2003: 104). In de statistieken van onder meer het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) vond hij geen steun voor 'verklaringen voor het succes van Fortuyn die benadrukken dat hij een specifieke, op basis van sociologische kenmerken te omschrijven groep heeft gemobiliseerd' (2003: 112).

De uiterlijke kenmerken van LPF-stemmers die onderzoekers door enquêtes konden vaststellen, gaven dus geen houvast voor interpretaties van hun motivaties. Uiteindelijk zal men echter motivaties moeten achterhalen wil men (stem)gedrag kunnen begrijpen, voorspellen en beïnvloeden. Maar wat burgers precies, bewust of onbewust, *beweegt*, dat wordt eigenlijk zelden onderzocht.¹ Onderzoekers prefereren makkelijk te verzamelen en te kwantificeren sociale kenmerken – leeftijd, geslacht, opleiding, inkomen, religie – en standpunten. De aanmerkelijk belangrijker achterliggende drijfveren, idealen, verwachtingen, illusies, frustraties zijn veel te genuanceerd en veel te complex om in het doorsnee onderzoek te verwerken.² Liever gaan onderzoekers uit van simpele a priori's, zoals die van het rationelekeuzemodel dat bijna alle verkiezingsonderzoekers hantieren: burgers kiezen op rationele wijze voor die partij die hun preferenties optimaal zal behartigen. De problemen dat mensen niet rationeel zijn, hun preferenties niet kennen en niet op de hoogte zijn van de programma's van de politieke partijen waaruit zij moeten kiezen, kunnen niet verhinderen, dat een groot deel van de verkie-

1 Daarom blijft ook betrekkelijk onvoorspelbaar wat mensen in het stemhokje kiezen. Kiezersonderzoeker Van Holsteyn verklaarde in een interview in *De Volkskrant* daar nu over na te denken: 'Want op deze manier zijn wij politicologen een beetje het lachertje van de wetenschap. We weten alles over de kiezer, behalve het laatste en belangrijkste punt: wat hij gaat stemmen' (18 februari 2006).

2 Treffend zijn de statistieken over 'politiek cynisme'. Uit cijfers van het Nationaal Kiezersonderzoek, schrijft Van Praag, bleek dat het politiek cynisme zich in Nederland in vergelijking met andere landen tot in ieder geval 1998 op een laag niveau bevond. In 1998 kon 46 procent van de kiezers als 'cynisch' worden betiteld (dit percentage kan overigens relatief weinig zijn, maar daarom niet minder alarmerend). In 2002 was dit percentage echter plotseling gestegen tot 67. Van Praag schrijft verder: 'Het is op basis van deze gegevens niet mogelijk om aan te geven wanneer deze sterke stijging zich voordeed en wat de achtergrond ervan is. Er kan natuurlijk gespeculeerd worden...' (2003: 110). En gespeculeerd is er inderdaad sindsdien volop.

zingsdebatten en een nog groter deel van de berichtgeving over deze debatten over de resultaten van opiniepeilingen gaan.

2.3 DE WERKELIJKHEID VAN DE BURGER

Om er achter te komen wat burgers beweegt, kan het zinvol zijn om iets langer en diepgaander met hen te praten, dan vandaag gebruikelijk is. Een van de eersten die deze moeite nam, was de Amerikaanse politiek psycholoog Robert E. Lane. In zijn *Political Ideology: Why the American Common Man Believes What He Does* (1962) schetste hij een beeld van de gewone Amerikaanse kiezer dat ook vandaag leerzaam is. Om er achter te komen hoe 'de gewone man' over politiek dacht, betaalde Lane aan vijftien doorsnee inwoners van 'Eastport' elk vijftig dollar om vier tot zeven avonden naar zijn kantoor te komen om met hem over politiek van gedachten te wisselen. Lane nam de interviews op met een bandrecorder en verzamelde zo bijna vierduizend pagina's ruw materiaal op basis waarvan hij zijn boek componeerde. Het beeld dat hierin naar voren komt is dat van een a-politieke burger, die waarschijnlijk voor het eerst van zijn leven zijn politieke ideeën op een rijtje zet. Hij is in het algemeen tamelijk tevreden, werkt hard en heeft bescheiden ambities. Een bedreiging van de stabiliteit van de democratie lijkt niet van hem uit te gaan. Hij is niet geïnformeerd over en tamelijk vreemd van de politiek en voelt zich politiek machteloos. Het meest maakt hij zich zorgen over zijn werk en vervolgens over zijn gezin. Gemeenschapswaarden of een gezamenlijk, politiek streven zeggen hem weinig. Wel gelooft hij in de Amerikaanse democratie waarvan hij denkt dat zij responsief, goedwillend en een voorbeeld voor de rest van de wereld is.

In het algemeen misten zijn gesprekspartners volgens Lane een enigszins samenhangende en onderbouwde visie op maatschappij en sociale rechtvaardigheid, een visie die hen in staat zou stellen om de maatschappij en de situatie waarin zij verkeren, de maat te nemen. In plaats van een consistente, uitgewerkte ideologie hebben zij niet meer dan een onsamenhangende verzameling ongefundeerde overtuigingen en vooroordelen. Zij denken zelden na over het mogelijke verband tussen hun opvattingen op twee verschillende

terreinen. Mensen uit de lagere strata geloven bovendien graag, dat een rechtvaardige samenleving hen een billijke maatschappelijke positie heeft toebedeeld. Zij blijken dit een draaglijker gedachte te vinden dan de idee, dat zij worden geslachtofferd en misbruikt door een oneerlijk sociaal en politiek systeem. Daarenboven is de overtuiging dat mensen de volledige verantwoordelijkheid dragen voor het eigen succes en falen in Amerika dermate diep en wijdverbreid, dat ontevredenheid over zijn bestaande positie een impliciete erkenning zou zijn, dat men heeft gefaald. De vijandigheid van de lagere strata jegens 'links', hun gebrek aan ideologische belangstelling en hun politieke apathie worden hiermee deels verklaard.

Dit was de situatie in Amerika bijna vijftig jaar geleden. Heel veel is er sindsdien niet veranderd. De politieke irrationaliteit, de vijandige houding naar de politiek in het algemeen en 'links' in het bijzonder, alsmede de verveelde en apathische politieke geestesgesteldheid, hebben zich in de Verenigde Staten, maar ook in Europa, enkel verdiept. Deze verdieping is mede opgetreden omdat politici en andere opiniemakers vanaf de jaren tachtig meer en meer zijn gaan poneren, dat mensen verantwoordelijk zijn voor het eigen succes en falen. Daarom behoren zij bijvoorbeeld *private* in plaats van *sociale* verzekeringen af te sluiten. Wanneer gemeenschappelijke projecten en arrangementen geen bijdrage kunnen (en behoren te!) leveren aan zijn persoonlijke leven, neemt vanzelfsprekend de motivatie van de burger af zich voor de politiek te interesseren.

Daarnaast lijkt het de gewone man en vrouw vandaag aanmerkelijk minder goed te gaan dan aan het begin van de jaren zestig. Zo schetst Lane in zijn *The Loss of Happiness in Market Democracies* (2000) het beeld van een eenzame, overwerkte en diep ongelukkige hardloper in een hedonistische tredmolen die hij niet meer weet te stoppen. De door Lane gepresenteerde onderzoeksresultaten uit diverse menswetenschappen laten zien dat het welbevinden van Amerikanen reeds veertig jaar aan het afnemen is. Er zijn weinig redenen om aan te nemen, dat de trend in andere marktdemocratieën tegengesteld is, in weerwil van de vandaag zo populaire enquêtes. De onderstromen die deze ontwikkelingen van groeiend maatschappelijk en persoonlijk onbehagen voortstuwten, zijn processen van individualisering, differentiëring en rationalisering, processen die in het neoliberale politieke klimaat van de laatste decennia een ex-

tra impuls hebben gekregen door de keuzen voor vermarkting, de-regulering, verzelfstandiging en privatisering (Blokland 2001, 2005).

Ondanks een voortdurend stijgend scholingsniveau is gebleven dat mensen zelden over een enigszins consistente en coherente politieke visie beschikken en vooral blijken te worden bewogen door vooroordelen, beelden, emoties en wanen van de dag. Onder invloed van de hierboven genoemde onderstromen zijn de politieke interesse en competentie van de gemiddelde burger eerder af- dan toegenomen. Een kleine illustratie biedt een onderzoek dat de gezamenlijke verslaggevers van *NRC-Handelsblad* verrichtten aan de vooravond van de verkiezingen van 2002. Net als aan de vooravond van de verkiezingen van 1994 en 1998 interviewden zij een enigszins representatief deel van de Nederlandse bevolking in een poging de politieke stemming te achterhalen. Veertig procent van de 603 ondervraagden, een aanmerkelijk hoger percentage dan voorheen, wist nog niet waarop het ging stemmen. De politiek bleek, geregeld tot de nauwelijks onderdrukte ontsteltenis van de redacteurs, heel ver weg. 'Als er een kloof is tussen politici en burgers, dan is dat niet alleen omdat de politici in een ivoren toren hebben gezeten. Ook burgers hebben zich teruggetrokken in hun eigen burcht. Een rijtjeswoning met drie sloten op de deur.' Wat hun keuze heeft bepaald of zal bepalen, blijken de burgers 'vaak moeilijk onder woorden te kunnen brengen'. Net als vier jaar eerder werd het onderwerp 'zorg' het meest genoemd als het belangrijkste politieke thema. Echter: van de 275 ondervraagden die in 2002 'zorg' noemden, 'zijn er maar vijf die zeggen dat zijzelf of hun familie last hebben gehad van wachtlijsten of het tekort aan personeel.' Een zelfde waarneming kon worden gedaan met betrekking tot het thema 'veiligheid en criminaliteit', dat op de tweede plaats stond: van de 237 ondervraagden die 'veiligheid' een belangrijk politiek item noemden, hebben er negen zelf ervaring met criminaliteit. De andere ondervraagden weten van de televisie of uit de krant hoe onveilig Nederland geworden is. Of ze voelen het. Een 56-jarige vrouw uit de wijk Spainkbos in Apeldoorn: 'ik was vorige week voor het eerst echt bang dat me wat zou gebeuren. In het winkelcentrum hier in de buurt stonden twee jongens, donkere jongens, heel dreigend te kijken. Ik was echt bang dat mijn fiets gestolen zou worden.' Op de vraag wat het laatste kabinet tot stand had gebracht, wist minder

dan de helft iets te bedenken, en dat doorgaans eerst na heel lang nadenken. ‘Economische groei’ werd hierbij het meest genoemd. Tachtig procent kon wel aangeven wat het kabinet verkeerd had gedaan: wachtlijsten in de zorg, onderwijs, vreemdelingenbeleid of het eigen inkomen. Het meest ging het echter om de politiek zelf: ‘Mensen vinden het een raar rommeltje in Den Haag, slappe hap, pappen en nathouden. Ze zien verschillen tussen partijen niet meer, ze hebben behoefte aan tegenstellingen. Ze begrijpen niet waar het over gaat, en ze vinden dat politiek saai is geworden.’ Waarvoor bepaalde politici staan konden de kiezers niet aangeven en hun keuzen lieten ze naar het lijkt vooral door uiterlijkheden bepalen. Melkert is een ‘engerd’, Balkenende ‘een aardig ventje’, Dijkstal ‘een man met ervaring’ en de later vermoorde Pim Fortuyn ‘een lekkere homo’ (*NRC-Handelsblad*, 5 mei 2002).

2.4 MINIMALISTISCHE OF ECHTE DEMOCRATIE?

Het beeld dat oprijst uit het tegenwoordige empirische onderzoek naar de politieke competentie van burgers, komt sterk overeen met het beeld dat theoretici als Wallas (1908), Lippmann (1922 en 1925), Weber (1918 en 1919) en Schumpeter (1942) zich hiervan lang geleden gevormd hadden (cf. Blokland 2001 en 2005: hst.2 en 8). De ‘publieke opinie’ is bijvoorbeeld voor Schumpeter niet meer dan een chaotische mêlée van vage, onverantwoordelijke en tegenstrijdige impulsen, slogans en indrukken. De voorkeuren van het electoraat zijn volgens hem zelden authentiek en grotendeels het product van manipulatie. Evenals Weber verbond hij hieraan de conclusie dat de democratie het best beperkt kon blijven tot een *methode* om een regering te kiezen. Na te hebben gekozen tussen de zittende regering en haar uitdager diende het electoraat bij voorkeur het politieke toneel te verlaten. Ter voorkoming van onbeheersbare emotionele uitbarstingen konden ideeën en inhoudelijke programma’s bovendien maar beter uit de verkiezingsstrijd worden gehouden. Een minimale politieke consumentensoevereiniteit is gewaarborgd omdat de wil te worden gekozen of te worden herkozen politici noodzaakt de burgers niet te veel van zich te vervreemden. De kiezersmarkt is hierbij echter primair een (oligargische) aanbie-

dersmarkt: niet de consument stuurt de producent in zijn activiteiten, de producent stuurt in belangrijke mate de consument en zijn voorkeuren.

Anders dan voor deze ‘minimalistische democratie’ (Przeworski 1999) zou men ook kunnen kiezen voor een democratie waarin de politieke incompetentie van de burger minder als een vaststaand gegeven wordt aanvaard en waarin de democratie mede als een instrument wordt gezien om deze competentie te ontwikkelen (cf. Blokland 2005: hst.8 en 11). Hiermee verbonden hoeft men binnen een democratie niet zonder meer uit te gaan van de *bestaande* preferenties: een democratie is tevens een manier om preferenties te *ontwikkelen* en om er achter te komen waardoor men nu werkelijk wordt bewogen. Bovendien kan democratie niet alleen een methode zijn om op vreedzame wijze maatschappelijke belangenconflicten te beslechten, maar tevens een uiting en generator van gemeenschap. Democratie gaat dan niet alleen over wat mensen scheidt, maar ook over wat hen bindt. Een democratische verkiezing is in deze optiek dus nadrukkelijk geen enquête met vaste antwoordcategorieën, maar een open gesprek. Voor deze ‘Griekse’ democratieconceptie kozen onder anderen John Stuart Mill, Cole, Mannheim en de vele pleitbezorgers van democratische participatie in de jaren zestig (Williams, Lukes, Bay, Wolin, Bachrach, Pateman) en van ‘deliberatie’ vanaf het einde van de jaren negentig (Fishkin, Ackerman, Bohman). Binnen een dergelijke democratie-opvatting is de kans groter, dat het ongenoegen dat burgers kwelt en waarvan zijzelf zelden de oorzaken weten, wordt vertaald in beleid dat werkelijk bijdraagt aan het oplossen of tegengaan van dit ongenoegen.

Wetenschapsbeoefenaren en politici hebben in de laatste democratieconceptie een meer geestrijke rol te spelen dan het vaststellen van bestaande electorale preferenties en van de kenmerken van de mensen die bepaalde preferenties bezitten. In plaats daarvan zijn zij op zoek naar de drijfveren, idealen, frustraties, verwachtingen, behoeften *achter* deze preferenties. Met betrekking tot frustraties spreekt Wright Mills van ‘troubles’ die (nog) niet zijn vertaald in concrete wensen, laat staan in politieke eisen: ‘Instead of troubles defined in terms of values and threats – there is often the misery of vague uneasiness, instead of explicit issues there is often merely the beat feeling that all is somehow not right’ (1959: 18). In het

vaststellen en het analyseren van dit onbestemde onbehagen hebben de wetenschap en de politiek een belangrijke rol te spelen. En hierin hadden zij dus gefaald, hetgeen de overrompeling van Fortuyn verklaart. De sociale en politieke wetenschappen bieden vandaag nauwelijks meer ruimte aan niet-kwantitatief, diepgravend onderzoek en aan discipline-overstijgende visies. Men is bevangen door een, wat Mannheim (1940: 185) noemde, ‘mania for facts’ en heeft nauwelijks aandacht voor de kaders waarbinnen deze ‘feiten’ geïnterpreteerd moeten worden. Politiek Den Haag, waartoe ook de politieke journalistiek en tal van onderzoeksbureaus behoren, leeft onder een kaasstolp die ieder diepgaand contact met gewone burgers frustreert. Het bestaan van deze kaasstolp heeft allereerst simpelweg te maken met een gebrek aan talent. Iedere goede politicus is tevens een goede socioloog en politicoloog die de ‘tijdgeest’ adequaat leest, en veel van deze politici zijn er niet. Evenzo heeft een goede socioloog en politicoloog iets meer interesse in en kennis van mensen, dan de statistieken op zijn beeldscherm. Daarnaast is er een groot gebrek aan democratische structuren waarbinnen politici en burgers gezamenlijk preferenties vaststellen en ontwikkelen. Ten overvloede: het gaat hierbij niet om zaken als referenda en gekozen burgermeesters, zaken waarop de gangbare voorstellen voor democratische vernieuwing zijn gericht, maar om structuren die politici en burgers de mogelijkheid geven te *leren*.

Hadden politici en wetenschapsbeoefenaren op de juiste wijze onderzoek gedaan naar maatschappelijk onbehagen en hadden politici dit onbehagen samen met de betrokken burgers benoemd en richting gegeven, wat hadden ze dan kunnen vinden? Deze vraag is in belangrijke mate onbeantwoordbaar omdat het desbetreffende wetenschappelijke en politieke onderzoek onvoldoende is verricht en onvoldoende wordt verricht. De hierboven aangehaalde interviews van de NRC-verslaggevers (en de kakafonie aan interpretaties van het grote ongenoegen dat na de verkiezingen ten gehore werd gebracht) illustreren, dat burgers eigenlijk niet goed wisten waar de pijn zat. Uniek is dit dus geenszins: al het onderzoek dat de laatste decennia naar electorale competentie is verricht, levert dit beeld op. Zeker, de kiezers straffen Paars hoogstwaarschijnlijk mede af omdat deze coalitie goeddeels had gezwegen over ‘de buitenlanders’ en de problemen die de multiculturele samenleving met zich mee-

brengt.¹ Door deze problemen wel te benoemen maakte Fortuyn dankbaar gebruik van de ruimte die op dit terrein was ontstaan. Ook was duidelijk dat de kiezers genoeg hadden van het wel erg technocratische, apolitieke en inspiratieloze karakter van de Paarse coalities.² Men schreeuwde ongericht om *echte* politiek, en Fortuyn leverde deze, zo leek het. Hiermee verbonden was er evenzo sprake van een ouderwets populistisch oproer tegen de gevestigde machten in Den Haag onder leiding van een populist die charismatisch werd omdat hij niet weg kon worden gezet als een domoor en omdat hij de zittende regenten overtrof in arrogantie, directheid, stijl en humor.

Maar voor het overige kwamen de geïnterviewde kiezers niet veel verder dan hooguit een herhaling van de strijdpunten die Fortuyn hen in de mond had gelegd (zoals wachtlijsten in de zorg en de bureaucratie van de bureaucratie). Een talentvolle politieke entrepreneur had hun ongenoegen ook in andere richtingen kunnen interpreteren en vertalen. Wellicht had hij het met succes kunnen hebben over het onbehagen waarvan Lane verslag doet in zijn al aangehaalde *The Loss of Happiness in Market Democracies* (zie ook het volgende hoofdstuk). Hij had dus de toeneming in alle ontwikkelde markteconomieën van de aantallen klinische depressies ter discussie kunnen stellen; of de overal waarneembare groei van het wantrouwen in andere mensen en in publieke en private instellingen; of de erosie die overal plaatsvindt van familiale solidariteit, gemeenschap en van warme, intieme relaties tussen vrienden, een erosie die vooral wordt veroorzaakt door de groeiende tijdsdruk die op mensen wordt uitgeoefend in een marktsamenleving die steeds meer door competitie en consumptie wordt beheerst. Wellicht had

- 1 Afgaande op wat de kiezers aankruisten op een hen voorgelegde (en dus door anderen gedefinieerde) lijst met maatschappelijke problemen, concludeert Van Praag, leek de achterban van de LPF zich meer dan die van andere partijen te laten leiden door zorgen over onveiligheid en asielzoekers (2003: 113).
- 2 Zo verklaart Couwenberg in zijn *Opstand der burgers: De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek* (2004) de Fortuyn-revolte mede uit een jarenlang sluimerende onvrede over een 'linkse repressie' van een in brede lagen levende onvrede over het migratie- en integratiebeleid en het criminaliteitsbeleid. Links had deze onderwerpen volgens hem taboe verklaard en daarmee een open discussie onmogelijk gemaakt. Daarnaast kwam de revolte in zijn optiek voort uit een onvrede over de arrogantie, zelfgenoegzaamheid en extreme geslotenheid van de zittende politieke regentenklasse.

een politieke entrepreneur het ongenoegen van burgers kunnen aanboren meer en meer te zijn overgeleverd aan anonieme structuren en processen waarop zij nauwelijks greep hebben, structuren en processen die hen opties en realiteiten opdringen waarvoor zij mogelijk niet gekozen hadden wanneer zij hadden beschikt over reële keuzemogelijkheden. Misschien had een politieke entrepreneur het onbehagen kunnen verwoorden over de aantasting van het leefmilieu, over 'urban sprawl' en de hiermee samenhangende teloorgang van de (binnen)steden, over de barbaarse productie van onbetrouwbaar voedsel in de bio-industrie, over de economische en sociale uitsluiting van grote groepen burgers, over de voortdurende uitbreiding van de economische sfeer en de hiermee verbonden erosie van niet op de markt verhandelbare waarden, en over de gestaag toenemende (tijds)druk die dezelfde economie op mensen legt. Mogelijk had een politieke entrepreneur het ongenoegen kunnen aanboren over de processen van privatisering, verzelfstandiging, flexibilisering en vermarkting van de laatste decennia, processen die vooral bijdragen aan een algeheel gevoel van persoonlijke en politieke machteloosheid, van malaise. Wellicht zou een politieke entrepreneur in samenspraak met de burgers een visie op het Goede leven in een Goede samenleving kunnen ontwikkelen, een visie die mensen zou kunnen inspireren en hen hoop zou kunnen bieden op iets meer dan een eindeloze herhaling van hetzelfde.

Het is het proberen waard.

3
ROBERT E. LANE
EN DE ACHTERHAALDHEID
VAN HET MARKTLIBERALISME

De Amerikaanse politiek psycholoog Robert E. Lane is de auteur van een groot aantal baanbrekende publicaties, waaronder *Political Ideology* (1962) en het *The Market Experience* (1991). Samen met Robert Dahl en Charles Lindblom maakte hij de Political Science Department van Yale University vanaf het einde van de jaren veertig tot een van de beste ter wereld. Waar Dahl de politicoloog pur sang is en Lindblom de politiek econoom en beleidstheoreticus, heeft bij Lane altijd het individu centraal gestaan: wat zijn zijn opvattingen, houdingen en gedragingen in de politiek, onder invloed van welke factoren zijn deze tot stand gekomen en welke maatschappelijke structuren dragen het meest bij aan zijn welzijn? Lane is daarbij een van de weinige politicologen die altijd zeer uitgebreid gebruik heeft gemaakt van de empirische bevindingen uit andere menswetenschappen, met name de psychologie, sociologie en biologie. Groot is zijn ergeis over politiek theoretici en politiek filosofen die gedetailleerde, abstracte theorieën over het Goede leven en de Goede samenleving construeren zonder ooit kennis te nemen van het vele beschikbare onderzoek naar het werkelijk functioneren van mens en samenleving.

3.1 EEN WOESTIJN VAN INTIMITEIT

Lane's voorlaatste boek *The Loss of Happiness in Market Democracies* (2000) is het product van een decennium noeste arbeid (aan de *The Market Experience* werkte Lane zeventien jaar). Steunend op een enorme hoeveelheid empirische onderzoekingen die als mitrail-

leurvuur op de lezer worden afgeschoten, laat hij hierin zien dat westerlingen (en vooral Amerikanen) ondanks hun nog altijd toenemende materiële welvaart steeds minder prettig in hun vel zitten. Zo is er in de afgelopen decennia in alle ontwikkelde markt-democratieën een sterke toeneming van klinische depressies waar te nemen, groeit bijna overal het wantrouwen in andere mensen en in maatschappelijke instellingen, neemt het geloof af dat het lot van de gemiddelde mens zich verbetert, en is er een tragische erosie gaande van familiale solidariteit en van warme, intieme relaties tussen vrienden. Volgens Lane is er ‘a kind of famine of warm interpersonal relations, of easy-to-reach neighbours, of encircling, inclusive memberships, and of solidary family life.’ (2000: 9) Als gevolg van dit gebrek aan sociale steun zijn mensen veel kwetsbaarder geworden voor de tegenslagen in het leven, zoals werkeloosheid, ziekten, stress, teleurstellingen met hun kinderen, onvervulde wensen. Een algemeen onbehagen is het resultaat.

Een belangrijke oorzaak van deze tegenwoordige malaise zoekt Lane in de vrije markt. Vrije markten worden in de regel gerechtsvaardigd met de stelling dat zij het welzijn of het ‘nut’ van mensen optimaliseren. De reden waarom zij hierin in ontwikkelde economieën evenwel falen, is volgens Lane dat al die zaken die werkelijk bijdragen aan dit welzijn, ‘market externalities’ zijn. Het zijn vooral *andere mensen* die ons gelukkig maken: hun affectie, waardering en bevestiging hebben de meeste invloed op onze stemming en deze goederen zijn nergens te koop. Uiteraard hebben mensen materiële hulpbronnen nodig, maar is eenmaal in een minimum voorzien, en dit minimum is in de westerse landen al decennia terug gepasseerd, dan neemt hun belang snel af. In rijke samenlevingen, schrijft Lane, ‘for people above the poverty line, more money, as compared with friendship and community esteem, a loving spouse and affectionate children, quickly loses its power to make people happy’ (2000: 7). Om meer geluk te creëren zal de nadruk in onze samenleving daarom verlegd moeten worden van inkomen naar, wat Lane samenvat met de term, ‘companionship’.

Naast een verlichting van depressie en ongeluk zijn er andere winsten van het inleveren van inkomen voor waardevolle relaties. Uit door Lane aangehaald onderzoek blijkt dat wanneer mensen plezier in hun vel zitten, dit ten goede komt aan hun creativiteit,

probleemoplossend vermogen, coöperativiteit, generositeit, gezondheid en zelfontplooiing. Gelukkige mensen maken makkelijker vrienden en vrienden maken mensen gelukkiger. Zij hebben tevens minder etnische vooroordelen en staan positiever tegenover democratisch bestuur. Ontevreden en gedeprimeerde mensen komen daarentegen in een neerwaartse spiraal terecht: zij hebben een negatief zelfbeeld, een gebrek aan zelfvertrouwen en autonoom gedrag, slechte studie- en arbeidsprestaties, verliezen het gevoel voor verhoudingen, krijgen ruzies met familieleden en collega's, zijn slechte ouders, et cetera. De persoonlijke, maar ook maatschappelijke kosten van deze mensen zijn enorm: 'they drain the resources of the societies in which they live', schrijft Lane (2000: 330).

De marktliberale samenleving, erkent Lane, heeft ons eens een verlossing van armoede gebracht en, daarmee aanvankelijk samenhangend, geluk. Sindsdien biedt deze ordening haar burgers, in een monotone herhaling van een eens bevrijdend thema, slechts meer van hetzelfde. Het zit in deze ordening, zoals eerder in andere grote civilisaties, ingebakken. Wij zijn nu ongelukkig in een sociale woestijn met een overvloed aan materiële rijkdom. Het 'einde van de geschiedenis' is daarom volgens Lane niet een glorieuze eindoverwinning van het marktliberalisme, het is eerder het langzame sterven van een cultuur die niet in staat lijkt zichzelf te vernieuwen en zich aan te passen aan veranderde omstandigheden (2000: 10).

3.2 POLITIEKE MALAISE

Het onbehagen, zo blijkt reeds uit het voorgaande, betreft niet alleen het persoonlijk welbevinden. Ook in andere, hiermee uiteraard verbonden sferen neemt de malaise toe. Dit geldt in de eerste plaats voor de politieke sfeer. Zo menen steeds meer mensen dat publieke functionarissen alleen maar worden bewogen door eigenbelang en absoluut geen interesse hebben in het lot van de gemiddelde burger (2000: 24-30). Zij voelen zich buitengesloten. Dienaangaande presenteerde Louis Harris in zijn *Inside America* (1987) saillante onderzoeksresultaten (geciteerd door Lane 2000: 29). In 1966 kon negen procent van de respondenten instemmen met de these 'I feel left out of things going on around me'. Dit percentage was in 1986

gestegen tot zevenendertig. In 1966 onderschreef zesentwintig procent de stelling 'the people running the country don't really care what happens to me'. Vijfenvijftig procent beaamde dit in 1986. Het percentage instemmers met 'What I think doesn't matter any more' steeg tussen 1966 en 1986 van zesendertig naar zestig.¹ Mensen, concludeert Lane, voelen zich in toenemende mate machteloos in en vervreemd van de politieke gemeenschap waarvan zij een onderdeel zijn.

De laatste trends vinden uiteraard hun neerslag in de ideeën over en de participatie in sociale en politieke instellingen. Het percentage Amerikanen dat meent dat de regering 'most of the time' vertrouwd kan worden, bijvoorbeeld, daalde tussen 1958 en 1992 van ongeveer zestig naar vijfentwintig procent (2000: 199).² De trends in andere westerse landen zijn overeenkomstig (2000: 201). Op de stelling 'People like me don't have any say about what the government does' reageerde in 1952 ongeveer dertig procent instemmend. Ruim veertig jaar later is de meerderheid deze mening toegedaan, dit na een zeer geleidelijke ontwikkeling die onafhankelijk lijkt van de wisseling van regeringen (2000: 203-4). In antwoord op de vraag 'Do you think the government in Washington is run for the benefit of a few big interests or for the benefit of all?' koos in 1964 vijfenveertig procent voor 'a few big interests'. In 1992 gelooft meer dan tachtig procent in het laatste (2000: 205-6).

De belangrijkste oorzaken waarom mensen vandaag nog de moeite nemen hun stem uit te brengen, zijn de weliswaar afnemende, maar nog altijd bestaande gevoelens van burgerschap, alsmede de

- 1 Deze trends hebben zich sindsdien doorgezet. Putnam, Pharr en Dalton schrijven in de inleiding van *Disaffected Democracies*: 'By almost any measure, political alienation has soared over the last three decades' (2000: 9). Dit is, zo laten zij eveneens zien, geen exclusief Amerikaans verschijnsel, maar valt in bijna alle westerse landen waar te nemen. Zie ook het door Putnam geredigeerde *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society* (2002).
- 2 Een vergelijkbare afnemende in vertrouwen valt te constateren met betrekking tot ondernemingen en nieuwsmedia. Het is daarom geenszins het geval dat wanneer het publieke vertrouwen in de collectieve sector afneemt, men hieruit kan concluderen – zoals zo vele politici in de afgelopen decennia hebben gedaan –, dat het vertrouwen in de private sector evenredig *toeneemt*. Het wantrouwen in beide sectoren ontwikkelt zich op parallelle wijze. Lane denkt dat 'business and political negativity move together because people know only *that* they are unhappy, not *why*' (2000: 202).

sluimerende loyaliteit aan partijen, etniciteiten, politieke symbolen en personen. Voor vormen van politieke participatie die meer tijd, energie en andere hulpbronnen eisen, ontbreekt inmiddels het noodzakelijke geloof in de democratie. In de hele westerse wereld ziet men daarom een sterk afnemend ledental van politieke partijen, groeiende problemen om geschikte kandidaten te recruteren voor bestuurlijke en politieke functies, en een afnemende bereidheid belangeloze inspanningen te leveren voor onafhankelijke maatschappelijke organisaties.

Naar aanleiding van het verschijnen van *The Loss of Happiness in Market Democracies* interviewde ik Lane voor het sociaalwetenschappelijke blad *Facta*. Het interview is ook hier opgenomen.¹

3.3 INTERVIEW

Hoe zou U onze tegenwoordige conditie willen omschrijven? Hoe gaat het met ons?

Vooraf in de Verenigde Staten zijn de onderzoeksbevindingen op het terrein van het welzijn weinig opwekkend. Wanneer mensen wordt gevraagd of zij, alles overziend, hun leven op een bepaald moment als gelukkig of ongelukkig beschouwen, geven steeds minder mensen aan gelukkig te zijn en deze trend is al decennia in de VS gaande – in Europa gaat het vooralsnog beter. In overeenstemming hiermee geven Amerikanen steeds minder te kennen erg tevreden te zijn met hun huwelijk, hun werk, financiële situatie en woonplaats. Tegelijkertijd neemt de malaise op andere terreinen toe: in de laatste dertig jaar stellen steeds meer mensen dat anderen niet zijn te vertrouwen, dat de conditie van de gewone man zich voortdurend verslechtert en dat publieke functionarissen slechts gemotiveerd worden door hun eigenbelang en absoluut geen boodschap hebben aan de gemiddelde burger. Tegenwoordig onderzoek lijkt bovendien de stelling van mensen als Simmel, Fromm en Wirth te

¹ Op Lane zijn werk ben ik uitgebreider ingegaan in *Pluralisme, Democratie en Politieke Kennis* (2005: 433-40) en in 'Unhappily trapped in the Emancipationdilemma' (2004b). Lane reageerde op het laatste artikel met 'The limited triumph of functional rationality: response to Blokland' (2004).

bevestigen, dat relaties in de moderne samenleving zich kenmerken door oppervlakkigheid en instrumentalisme. Steeds meer mensen geven daarom geregeld aan eenzaam te zijn en ‘warmte’ en ‘intimiteit’ te missen.

In welke mate zijn geluksbelevingen cultureel bepaald?

Anders dan de cultuurrelativisten graag willen geloven hebben mensen ontzettend veel gemeen. Daarom vertonen de voorwaarden van hun welbevinden wereldwijd een grote gelijkenis. Zo laat crosscultureel onderzoek algemeen zien dat tevredenheid over het familieleven en over zijn relaties met vrienden tot de allerbelangrijkste verklaringen horen van geluk en de afwezigheid van depressie. Zij zijn belangrijker dan tevredenheid over levensstandaard, werk, religieus leven of ‘het plezier dat men heeft’. Zeker het hebben van een depressie – ik praat niet over een neerslachtige bui – is geen puur cultureel product. Er bestaat onder psychologen een grote crossculturele overeenstemming over de criteria hiervoor. Je moet dan denken aan het langdurig en tegelijkertijd vertonen van symptomen als een gebrek of een overmaat aan eetlust, slapeloosheid, chronische vermoeidheid, verlies aan seksuele begeerte, gevoelens van nietswaardigheid of schuld, concentratiegebrek, besluiteloosheid, en terugkerende gedachten over dood of zelfmoord. Uit onderzoek blijkt nu dat in alle ontwikkelde marktdemocratieën de klinische depressies in aantallen en frequentie toenemen, vooral onder de jongeren. In sommige landen hebben mensen die na 1955 zijn geboren, drie keer zoveel kans op een depressie als hun grootouders. We zouden inmiddels kunnen spreken van een epidemie.¹

1 Andrew Solomon presenteert in zijn fraaie *The Noonday Demon: An Atlas of Depression* (2001) overeenkomstige alarmerende statistieken ‘Twenty years ago, about 1.5 percent of the population had depression that required treatment; now it’s 5 percent; and as many as 10 percent of all Americans now living can expect to have a major depressive episode during their life. About 50 percent will experience some symptoms of depression... Incidents of depression are increasing across the developed world, particularly in children. Depression is occurring in younger people, making its first appearance when its victims are about twenty-six, ten years younger than a generation ago; bipolar disorder, or manic-depressive illness, sets in even earlier. Things are getting worse’ (2001: 25-6). Over de verklaring van deze trend heeft Solomon weinig twijfels: ‘The climbing rates of depression are without question the consequence of modernity. The pace of life, the tech-

Hoe belangrijk is geld? Maakt geld gelukkig?

Onderzoek in alle ontwikkelde landen laat zien, dat inkomen en welbevinden niet meer met elkaar samenhangen. Dit geldt nog wel voor onderontwikkelde landen. De beste manier om hier het welbevinden te bevorderen is het vergroten van het nationaal inkomen. Maar voor ons is overleven niet meer de belangrijkste kwestie in het bestaan. In het scheppen van deze situatie heeft de economische wetenschap een positieve rol gespeeld. Maar vandaag hebben haar uitgangspunten en inzichten sterk aan relevantie ingeboet. Economen hebben niet door dat de prioriteiten in ontwikkelde landen langzaam maar zeker zijn veranderd van overleven naar welbevinden. Zij blijven gefocust op zaken die er nauwelijks meer toe doen. Het aantal vrienden dat iemand heeft, is een veel betere indicator dan het aantal dollars of guldens dat hij bezit.

Wat is de rol van marktdemocratieën? In hoeverre veroorzaken zij ongeluk?

De markt doet mensen vooral pijn omdat zij de aandacht afleidt van de zaken die werkelijk bijdragen aan een gelukkig bestaan. Mensen die gepreoccupeerd zijn met materiële zaken, weten we uit onderzoek, zijn niet erg gelukkig en sociaal zijn zij vaak slecht gezelschap: “they have something else on their mind”. Door de cultuur te domineren, verarmen markten het leven van mensen. Zij verleiden mensen tot afwegingen die niet bijdragen aan hun welzijn, zoals inkomen in plaats van vrije tijd of werk dat inhoudelijk bevredigt. Democratieën brengen mensen niet werkelijk schade toe, maar zij zijn ook weinig behulpzaam in het bevorderen van hun welzijn omdat zij de bestaande economistische preferenties en trends vooral bevestigen: net als de markt vertrouwen zij erop dat mensen precies weten wat goed voor hun is, terwijl wij uit psychologisch onderzoek weten dat dit niet altijd het geval is, integendeel.

nological chaos of it, the alienation of people from one another, the breakdown of traditional family structures, the loneliness that is endemic, the failure of systems of belief (religious, moral, political, social – anything that seemed once to give meaning and direction to life) have been catastrophic’ (2001: 31-2).

In hoeverre voelt U zich verbonden met de maatschappijcritici in de jaren zestig? In Uw kritiek op het materialisme lijkt U bijvoorbeeld een vergelijkbaar thema aan te snijden.

Ik wil absoluut niet worden geassocieerd met de counter culture. Dit is een narcistische, egocentrische beweging waarin zelfontplooiing, met nadruk op *zelf* (“I do my thing” en “look at me”), centraal staat terwijl ik het juist heb over het vinden van geluk in interpersoonlijke, solidaire relaties. Daarnaast komt mijn inspiratie volledig uit een lange wetenschappelijke traditie waarin wordt geprobeerd zorgvuldig te analyseren wat de condities zijn van menselijk welbevinden en menselijke ontplooiing. Dat geldt natuurlijk niet voor de counter culture – dat was hooguit een sociale beweging. Ik heb trouwens altijd een groot wantrouwen gehad tegen haar representanten. Zij riepen bij mij vooral ergernis op. In de jaren zestig dacht ik dat dat kwam omdat ik oud aan het worden was. Nu weet ik wel beter. Mijn vermoeden dat het hier vooral om egocentrisme ging, is bevestigd door de snelle manier waarop velen van de betrokkenen hun weg omhoog hebben gevonden en afstand hebben gedaan van hun idealen. Ik ben ook niet zonder meer een voorstander van kleine gemeenschappen, in de traditie van het communautaire denken van Bellah en Etzioni, bijvoorbeeld. Ik ben geen communitarist. Wanneer je kleine gemeenschappen in de praktijk bestudeert dan blijken deze erg bekrompen, intolerant, vol met etnische vooroordelen te kunnen zijn. Ik wil uitzoeken wat precies bijdraagt aan het menselijk welzijn en ik denk niet dat dit specifieke settings betreft, kleine overzichtelijke gemeenschappen of leefeenheden bijvoorbeeld. Er zijn verschillende studies die er op duiden dat sommige mensen, vooral betergestelden, in de grote stad meer van de condities kunnen vervullen die bijdragen aan hun welbevinden – warme, solidaire relaties – dan in kleine dorpen.

Waarom doen mensen niets aan hun ongeluk?

Zo'n vraag is gebaseerd op de notie van autonome persoonlijkheden. Mensen zijn echter buitengewoon kwetsbaar voor de druk van hun omgeving, voor de maatschappelijke realiteit. Het is alsof men aan een westerling vraagt of zij niet eigenlijk liever een boeddhist

had willen zijn. Mensen kiezen niet, ze worden ergens in geboren en vervolgens diepgaand in de bestaande cultuur gesocialiseerd. Wanneer deze cultuur hen wijsmaakt dat het verwerven van meer inkomen of van een bepaalde levensstijl die alleen met dit inkomen gekocht kan worden, hen gelukkiger zal maken, dan geloven zij dat, ook al blijkt uit al het bestaande wetenschappelijke onderzoek dat dat niet het geval is. De Amerikaanse droom bestaat uit het verwerven van steeds meer materiële bezittingen en de status die men hieraan kan ontlenuen. Geprobeerd moet worden mensen uit deze misplaatste droom te helpen, zonder daarbij dwang te gebruiken. Jij noemt dat terecht een emancipatiedilemma.

Hoe optimistisch bent U over de mogelijkheden daartoe?

Het is heel moeilijk een bestaande cultuur te wijzigen. De intellectuelen zouden hierin een rol moeten spelen. De rol van de intellectueel, van de rebel en de kunstenaar, is het aanbieden van alternatieven voor de bestaande cultuur. Daarnaast moet er iets in onze wetenschappen veranderen. Economen moeten betere, op de realiteit en niet op een *a priori* gebaseerde, maatstaven voor welbevinden of nut ontwikkelen en vervolgens moeten zij hun analytische apparaat gebruiken om aanbevelingen te doen, die het menselijk welbevinden werkelijk bevorderen. Politiek theoretici moeten minder abstract moraliseren en meer aandacht hebben voor iets triviaals als menselijk welbevinden. Hun theorieën kunnen vervolgens politici inspireren meer te kijken naar de effecten van beleid op welbevinden. En psychologen, biologen en neurologen moeten een bijdrage leveren aan onze kennis over hoe instituties ons welzijn beïnvloeden.

Er is ook reeds een beweging die tegen de bestaande cultuur ingaat. Je vindt de representanten op tal van plekken. Vergeet ook niet dat wanneer iets goed bevalt, mensen er vervolgens geen afstand meer van willen doen. Wanneer mensen iets meer vrije tijd nemen, wanneer zij iets meer aandacht voor hun vrienden en familie krijgen, wanneer zij iets meer aandacht hebben voor de intrinsieke bevredigingen van hun werk, dan heeft dit een onmiddellijke beloning en bestaat dus de kans dat deze afweging zichzelf versterkt en verspreid. We praten hier niet over een vies medicijn dat eerst op lan-

ge termijn een positief effect zal hebben. Dit medicijn smaakt goed en is zelfs verslavend. Hoop ik.

Op welke wijze kunnen academici een bijdrage leveren?

Het is moeilijk voor Amerikaanse academici, veel meer dan voor hun Europese collega's, om een groot publiek te bereiken en de mensen bijvoorbeeld uit te leggen dat zij iets nastreven waarvan wij nu al weten dat dit hen niet gelukkiger zal maken. Televisie heeft ontzettend veel kapot gemaakt met betrekking tot het publieke debat en trouwens ook in sociale relaties. Het bereiken van een groter publiek wordt ook uitdrukkelijk ontmoedigd door de bestaande publicatiecultuur op universiteiten. Stukken voor een algemeen publiek tellen niet en worden zelfs tegen je gebruikt. De invloed van wetenschappelijke bevindingen sijpelen echter ook langzaam door via het academische onderwijs, via adviesorganen voor de overheid zoals de National Academy en de Brookings Institution en we hebben nu ook internet, hetgeen een veel interactiever medium is dan de televisie. Maar het is waar: in Amerika zijn academici nog meer van de samenleving geïsoleerd dan in Europa. Britse collega's van mij worden geregeld geïnterviewd voor de radio en de televisie, dat is hier goeddeels ondenkbaar.

4

EEN WESTERSE DEMOCRATIE TREKT TEN OORLOG: DEMOCRATISCHE BESLUITVORMING EN IRAK

Wij mogen er in het Westen graag vanuit gaan dat er, zeker op de iets langere termijn, sprake is van een voortdurende vooruitgang. Onze auto's zijn sneller, veiliger en betrouwbaarder dan vijftig jaar geleden, wij worden steeds gezonder ouder, wij zijn verzekerd tegen meer en meer tegenspoeden, wij zijn steeds beter opgeleid, wij genieten een steeds hoger inkomen en wij zijn steeds geëmancipiëerder, onafhankelijker, autonomer, individueler en unieker. En als gevolg en manifestatie van deze mondigheid, oefenen wij steeds meer invloed uit op onze maatschappelijke omgeving. Althans, dat mogen wij verwachten: wanneer wij ons lot steeds meer zelf beschikken en wanneer ons leven in niet onbelangrijke mate wordt bepaald door onze omgeving, dan kan het niet anders zijn dan dat wij een groeiende invloed laten gelden op de ontwikkeling van deze omgeving. Wij zijn aldus afdwinger geweest van een enorme democratisering van onze samenleving. Geen zittende macht is meer veilig voor ons, in binnen- en buitenland.

Maar klopt dit beeld van ons? Oefenen wij inderdaad steeds meer democratische invloed uit op onze regeringen en op de ontwikkeling van onze samenlevingen? In dit hoofdstuk onderzoek ik deze kwestie aan de hand van de besluitvorming in de Verenigde Staten (en hiermee deels in een volgbaar land als Nederland) over de invasie van Irak. Het is evident dat deze invasie diepgaande en verreikende consequenties voor onze westerse samenlevingen heeft gehad en zal hebben. Derhalve lijkt een democratische besluitvorming en controle geboden.

Als uitgangspunt voor de discussie neem ik het boek *Congress and Foreign Policy* (1950) van de Amerikaanse politicoloog Robert A. Dahl. Ruim een halve eeuw geleden constateerde hij hierin een grote kloof tussen de invloed op het buitenlandbeleid van, aan de ene kant, het electoraat en zijn vertegenwoordigers in de Amerikaanse volksvertegenwoordiging en, aan de andere kant, een zeer klein aantal beleidsmakers in de regering. Naar zijn indruk nam deze kloof bovendien voortdurend toe. Mede door een succesvol beroep op hun deskundigheid en op de noodzaak van geheimhouding hadden de beleidsmakers meer en meer macht naar zich kunnen toetrekken. Zeker op een terrein als dat van de buitenlandse politiek was nauwelijks meer sprake van een democratische besluitvorming. Eerder geëerde volgens Dahl een 'constitutionele dictator'.

Wanneer er gedurende de laatste decennia inderdaad sprake is geweest van een democratisering, dan zouden enige belangrijke zorgen die toendertijd door Dahl werden geformuleerd, inmiddels moeten zijn afgenomen. We zullen onderzoeken of dit inderdaad het geval is. Aan de hand van Dahls analyse ga ik allereerst in op de vraag wanneer wij van een democratische besluitvorming kunnen spreken. We hebben criteria nodig voor een dergelijke besluitvorming willen we een democratisering kunnen vaststellen. Vervolgens wordt bezien onder welke invloeden de (Amerikaanse) volksvertegenwoordigers anno 1950 hun besluiten namen. In een representatieve democratie zouden zij voor de burgers het belangrijkste kanaal moeten vormen om hun wensen en preferenties in regeringsbeleid te vertalen. Daarna gaan we met Dahl kort in op de kwestie of er wellicht beleidsonderwerpen bestaan die dermate complex zijn, dat wij ze wellicht maar beter aan experts kunnen overlaten. Een voorbeeld zou het buitenlandbeleid kunnen zijn. In de Nederlandse context zou men kunnen denken aan de oorlogen in Irak en Afghanistan of aan de Europese grondwet en de uitbreiding van de Europese Unie. Ter afronding van Dahls analyse wordt tenslotte stilgestaan bij de door hem in 1950 geopperde mogelijkheden de democratische besluitvorming te verbeteren en dus meer in overeenstemming te brengen met de eerder behandelde democratische criteria. Vooral het vergroten van de electorale competentie zal hier aandacht krijgen, een onderwerp dat ook vandaag, hoewel in eufemismen, nadrukkelijk op de agenda staat.

In het tweede deel van dit hoofdstuk wordt vervolgens ingegaan op de democratische kwaliteit van de besluitvorming over Irak. Hebben we vooruitgang geboekt? Zijn de zorgen en de aanbevelingen van een halve eeuw geleden nog van toepassing? Hoe vergroten we eventueel de electorale competentie en invloed, en op welk dilemma stuiten we hierbij?

4.1 BURGERS, VOLKSVERTEGENWOORDIGERS EN BUITENLANDSE POLITIEK

4.1.1 Drie criteria van democratische besluitvorming

In de optiek van Dahl kan de publieke besluitvorming binnen een democratie op basis van drie criteria worden beoordeeld (1950: 4). *Ten eerste* op basis van 'responsief leiderschap': in hoeverre formuleren de leiders beleid, dat overeenkomt met de voorkeuren van de burgers. *Ten tweede* op basis van de mate waarin het besluitproces 'overeenstemming' tussen de burgers bevordert, een overeenstemming of consensus die bij voorkeur is bereikt via een respectvolle en geïnformeerde discussie. En *ten derde*, en in het verlengde hiervan, op basis van de mate waarin de besluitvorming leidt tot *rationeel* beleid, beleid dat de grootst mogelijke kans biedt de overeengekomen doeleinden te realiseren. Uiteraard komt het laatste de responsiviteit ten goede. Consensus bevordert volgens Dahl op zijn beurt de rationaliteit van de publieke besluitvorming. Zo stimuleert hij de mobilisatie van publieke steun en hiermee de continuïteit en consistentie van het beleid.

De last aan deze drie criteria te voldoen ligt in de moderne, groot-schalige democratie doorgaans op de schouders van de volksvertegenwoordigers, constateert Dahl in 1950. In de Verenigde Staten lijken zij evenwel in toenemende mate onder deze last te bezwijken, zeker op het terrein van de buitenlandse politiek. Dahls vraag is daarom hoe de bestaande besluitvorming zo kan worden hervormd, dat zij wel aan de genoemde criteria voldoet. Ter beantwoording van deze vraag onderzoekt hij eerst in hoeverre de invloeden waaraan het gemiddelde congreslid is blootgesteld, de vervulling van de drie criteria bevorderen of belemmeren.

4.1.2 *De invloeden op en de beperkingen van de volksvertegenwoordiger*

De volksvertegenwoordiger wordt op tal van manieren beïnvloed. Allereerst heeft hij natuurlijk zijn eigen achtergrond en preferenties. In de regel, schrijft Dahl, is hij een tamelijk gewone man of vrouw, 'frequently confused, almost always harassed, excessively overworked, busy with an enormous variety of problems presented by his constituents, and sometimes called upon to make decisions on foreign policy that will affect man and his institutions over a large part of the earth's surface for generations to come' (1950: 10). Hij heeft bepaalde 'beelden in zijn hoofd', citeert Dahl Walter Lippmann, waarvan wij het belang moeilijk kunnen overschatten. Zij zijn het resultaat van interpretaties, vooroordelen, angsten, eigen ervaringen en waarnemingen, van opvoeding en scholing, invloedrijke individuen, journalisten, opiniemakers, et cetera. Er zijn geen garanties voor hun validiteit en in vergelijking met de uitvoerende macht heeft een volksvertegenwoordiger ook weinig middelen om ze te controleren.

Een tweede invloed komt van het electoraat. In de regel, schrijft Dahl, gaat men er in het democratische denken (veelal impliciet) vanuit, dat volksvertegenwoordigers dankzij de dreiging van verkiezingen responsief blijven. Iedere politicus wenst te worden herkozen en daarom zal hij in zijn stemgedrag voortdurend rekening houden met de voorkeuren van het electoraat. Op vergelijkbare wijze beredeneren neoklassieke economen de soevereiniteit van de consumenten. Dahl acht deze theorie evenwel weinig overtuigend. Hij ziet tal van problemen (1950: 30-40). Een groot aantal kiezers neemt niet de moeite om te stemmen, laat staan dat zij op andere wijzen hun voorkeuren kenbaar maken. Velen hebben eigenlijk geen mening en de meningen die zij wel hebben, zijn geregeld vaag en onderling tegenstrijdig.¹ Het is voor de volksvertegenwoordiger buitengewoon moeilijk te achterhalen welke concrete voorkeuren zijn kiezers koesteren. Ook uit de stem die een kiezer op een kandidaat of een partij uitbrengt, kan men onmogelijk conclusies trekken.

1 Net als onder anderen Weber, Mannheim en Schumpeter eerder deden, wijst Dahl er op, dat de rationaliteit van mensen afneemt naarmate de zaken waarover zij beslissingen moeten nemen, verder van hun dagelijkse ervaringswereld zijn verwijderd (1950: 69, 73; cf. Blokland 2001: 255-9). De buitenlandse politiek lijkt hiervan een evident voorbeeld.

Iedere kandidaat of partij heeft vele standpunten en men weet niet welke voor een kiezer doorslaggevend waren. De kiezer krijgt bovendien zelden een duidelijke keuze voorgelegd, hetgeen Dahl overigens in hoge mate wijt aan de afwezigheid van sterke, cohesieve politieke partijen (1950: 77). Mocht de volksvertegenwoordiger er niettemin in slagen de wensen van de kiezers vast te stellen, dan kan hij deze dermate slecht onderbouwd of verwerpelijk achten, dat hij er voor kiest zijn eigen kompas of 'fantomen' te volgen, er mede op vertrouwend dat het electoraat dit zal hebben vergeten wanneer er eenmaal verkiezingen zijn. Kortom, volksvertegenwoordigers hebben een aanmerkelijk grotere beslisruimte dan onze democratische assumpties suggereren. Dit wil niet zeggen, benadrukt Dahl, dat de kiezers geen invloed *kunnen* uitoefenen. Feit is evenwel, dat zij dit op tal van gebieden zelden doen (1950: 44).

Een belangrijker invloed op de parlementariërs komt daarom van de vele pressie- en belangengroepen. Een congreslid, constateert Dahl, moet geregeld een beslissing nemen over een kwestie waarvan hij niet of nauwelijks verstand heeft. Hij is onzeker en is mede daarom een makkelijke prooi voor pressiegroepen die wel duidelijke antwoorden hebben op de vragen waarmee hij worstelt. Het kan zijn dat hij anders zou stemmen wanneer hij de voorkeuren van de leden van zijn achterban zou volgen. Maar, benadrukt Dahl, 'their preferences are passive, unexpressed, inarticulate, unorganized, while those of the pressure group are active, specific, articulate, organized' (1950: 53). Van zijn politieke partij heeft de Amerikaanse volksvertegenwoordiger voorts weinig te verwachten of te vrezen. In principe is de politieke partij weliswaar het belangrijkste instrument waarmee passieve burgers kunnen worden geactiveerd en georganiseerd, en waarmee belangen van meerderheden kunnen worden beschermd tegen de particularistische belangen van pressiegroepen. Maar in de Verenigde Staten, stelt Dahl, 'the party is the stepchild of the political system. It is bullied at every turn by pressure groups. And the Congressman is not slow to learn who is boss' (1950: 45).

De belangrijkste invloed op de beslissingen van de volksvertegenwoordiger wordt echter uitgeoefend door de uitvoerende macht. De president, stelt Dahl, heeft in de Verenigde Staten volledig het initiatief in het buitenlandse beleid, het Congres volgt slechts. Goed-

beschouwd is er sprake van een 'constitutionele dictator'. Een belangrijke verklaring hiervan vormt opnieuw de zwakte van politieke partijen, of, hiermee samenhangend, het gebrek aan leiderschap binnen de partijen. De enige sterke leider in de Amerikaanse politiek is de president. Hij is feitelijk de partijleider, heeft een rechtstreeks mandaat van de kiezer en kan banen en posities verdelen. Zijn uitvoerende macht is bovendien eendrachtig en beschikt over de noodzakelijke expertise en informatie. Daarom kan hij de agenda van het debat bijna volledig bepalen. Hij geeft aan wat de alternatieven zijn. Het Congres kan hieruit hooguit kiezen.

4.1.3 Drie wijzen om de bestaande besluitvorming te verbeteren

Kortom, stelt Dahl, het is voor de Amerikaanse burgers buitengewoon moeilijk om het congreslid tot *responsiviteit* te dwingen (in zoverre zij al voorkeuren hebben op basis waarvan men deze responsiviteit zou kunnen afmeten en rechtvaardigen – HB). Op zijn beurt is het voor het congreslid buitengewoon moeilijk om de uitvoerende macht responsief te houden. Er is daarnaast geen garantie dat de leiders hun beleid baseren op een zo groot mogelijke maatschappelijke *consensus* over doelen en middelen. Daarvoor ontbreken de noodzakelijke discussie en uitwisseling van argumenten en voorkeuren. En tot slot is er geen waarborg, gezien al de tegenstrijdige en ten dele irrationele invloeden op de besluitvorming, dat er een *rationeel* beleid tot stand komt.

Dahl ziet drie mogelijkheden om verandering in deze situatie te brengen (1950: 64-5, 264). *Ten eerste* kan men trachten de politieke competentie van de burgers te vergroten zodat zij de volksvertegenwoordiging beter kunnen benutten om hun preferenties te effectueren. Op de lange termijn kiest Dahl voor deze optie. In de volgende twee paragrafen zal ik primair ingaan op zijn overwegingen en voorstellen dienaangaande. *Ten tweede* kan het Congres zijn bevoegdheden volledig en formeel overhevelen naar de uitvoerende macht. Omdat de president rechtstreeks verantwoording zou afleggen aan de kiezers zou deze constructie de responsiviteit ten goede komen. Bovendien zou volgens sommigen een aldus gecreëerd 'plebiscitary dictatorship' de rationaliteit van het beleid bevorderen. Deze ontwikkeling naar (wat Weber noemde) een gekozen dictator acht Dahl in 1950 zeer reëel, doch hoogst onwenselijk. *Ten derde* kan worden

geprobeerd de besluitvorming te hervormen. Dit onder meer door de expertise van de congresleden te vergroten en de rol van politieke partijen drastisch te versterken. Dahl kiest op de korte termijn voor de laatste optie. Zijn belangrijkste voorstellen op dit terrein behandel ik vanaf § 4.1.6.

4.1.4 Waarom de keuze van middelen niet aan deskundigen kan worden gelaten

Een van de belangrijkste problemen van de democratie in een moderne, zeer complexe samenleving is volgens Dahl hoe de electorale competentie kan worden vergroot (1950: 70). Zijn pleidooi voor het vergroten van de deskundigheid van gewone burgers en zijn hiermee samenhangende kritiek op deskundigen vormen leitmotieven in zijn gehele oeuvre (zie onder meer Dahl 1970, 1985, 1989, 1992, 1998, 2006). Naïef acht hij de gedachte dat de burgers (of desnoods de parlementariërs) slechts de doelen hoeven vast te stellen en het vinden van de daarbij passende instrumenten kunnen overlaten aan experts. Een probleem is hierbij reeds, dat mensen eerst in een concrete situatie het relatieve gewicht van elk van hun vele doelen kunnen vaststellen. Het is vrij zinloos om aan burgers te vragen *in abstracto* hun doelen te definiëren omdat het gewicht van doelen afhankelijk is van de specifieke omstandigheden en van de specifieke middelen die in deze omstandigheden gebruikt zouden kunnen worden (1950: 79; cf. Blokland 2005: 24-8). Het relatieve gewicht van een bepaald doel neemt dus bijvoorbeeld af wanneer, in een bepaalde situatie, de kosten van de voor de realisatie van dit doel noodzakelijke instrumenten relatief hoog zijn.

Hiermee verbonden wijst Dahl er op, dat er geen harde scheiding bestaat tussen doelen en middelen. Beide vormen een continuüm, schrijft hij onder verwijzing naar John Dewey en Herbert Simon (1950: 71). Achter elk middel liggen allereerst secundaire doelen en waarden. Wat voor de een middel is, kan daarom voor de ander een doel zijn. Derhalve is het ondoenlijk 'objectief', 'deskundig' te kiezen tussen middelen zonder hierbij tevens, doorgaans impliciet, normatieve keuzen te maken. Eenmaal gekozen middelen beïnvloeden bovendien onze afweging van doelen via de bedoelde en onbedoelde effecten van deze middelen op onze doelen. Een instrument dat wordt ingezet om doel A dichterbij te brengen, kan

bijvoorbeeld een onbedoeld negatief effect hebben op een eveneens door ons nagestreefd doel B, waardoor wij het minder belangrijk kunnen gaan vinden om doel A te realiseren. Kortom, stelt Dahl, '[m]eans and ends are in a state of constant flux that requires constant reassessment. To give leadership a blank check on the choice of means is, in fact, to let it dictate the ends of society' (1950: 80).

De expertise van de expert moet ook in een ander opzicht niet worden overdreven, schrijft Dahl. Gezien de interdependentie van maatschappelijke gebeurtenissen en problemen garandeert de grote kennis die een deskundige kan hebben op een deelterrein van de werkelijkheid zelden, dat zij met even grote deskundigheid over een complex, discipline-overschrijdend probleem kan praten. Zodra er complexe oordelen over waarden en feiten geveld moeten worden, kan de politicus zich daarom in een democratische samenleving niet verschuilen achter de rug van de expert (1950: 245).

4.1.5 Het bevorderen van de politieke competentie

Het toewijzen van beslisbevoegdheden aan experts over de keuze van middelen kan dus geen oplossing zijn voor het gebrek aan politieke competentie van de burgers. In een democratie zullen burgers zich zowel over doelen als over middelen moeten uitspreken. Willen we het democratische karakter van de besluitvorming versterken, dan zullen we dus volgens Dahl de electorale competentie moeten vergroten. Wat zijn hier de mogelijkheden? Een significante toename hiervan vereist, schrijft hij, een oplossing voor twee fundamentele tekortkomingen in de bestaande communicaties: 'the lack of well-oriented discussion and inquiry among citizens, and the failure of communication between certain parts of the intelligentsia (particularly social scientist) and ordinary citizens' (1950: 85).

Met betrekking tot het gewenste maatschappelijke debat en onderzoek verwacht Dahl niet dat de burgers collectief door een proces van 'trial and error' een hogere graad van competentie kunnen ontwikkelen. De complexiteit van de maatschappelijke problemen en van de beschikbare sociale technieken groeien allereerst sneller, dan de mogelijkheden om door vallen en opstaan de noodzakelijke kennis te verwerven. Omdat situaties doorgaans uniek zijn, kan men daarnaast slechts sporadisch profijt trekken van hetgeen men van een eerdere situatie heeft geleerd. De geschiedenis herhaalt zich

zelden. En tenslotte is het in de regel weinig raadzaam in de buitenlandse politiek te experimenteren: een verkeerde stap kan desastreuze gevolgen hebben. In het algemeen, schrijft Dahl onder verwijzing naar Mannheim, hebben politieke beslissingen vandaag veel grotere gevolgen dan vroeger, waardoor de behoefte aan een zorgvuldige besluitvorming sterk is toegenomen (1950: 87; cf. Blokland 2006: 89ff).

Meer dan in pragmatistisch 'experimentisme' ziet Dahl perspectief in discussie en onderzoek. Hierdoor krijgen burgers niet alleen zicht op de keuzealternatieven en hun consequenties, maar ook op de eigen waarden en doeleinden. De laatste kan men immers, zoals gesteld, eerst goed kennen in een concrete keuzesituatie.¹ '[I]t must never be forgotten', schrijft Dahl, 'that democratic theory has always presupposed ... a discussion process prior to a politically effective expression of opinion' (1950: 88). De in de Amerikaanse samenleving bestaande mogelijkheden tot discussie en onderzoek beschouwt Dahl evenwel volstrekt ontoereikend. Uiteraard wordt er heel wat afgepraat en gedebatteerd in familie- en vriendenkringen, op het werk, in de cafés en bij de kapper, maar deze discussies zijn 'casual, unoriented, fragmentary' en leiden verre van vanzelfsprekend tot meer rationele standpunten van hun deelnemers. Kleine, lokale discussiegroepen die op een geregelde basis specifieke problemen bespreken, bieden meer mogelijkheden tot het laatste. De kans op een ontplooiing hiervan lijkt Dahl echter klein. Het probleem, schrijft hij, 'requires nothing less than a revolutionary development in the technique and practice of public discussion and inquiry' (1950: 89).

Dahl ziet vele obstakels op de weg naar deze dringend gewenste nieuwe technieken en praktijken van publieke discussie en maatschappelijk onderzoek. Eén wordt gevormd door wat ik elders het *emancipatiedilemma* heb genoemd (1995: 21-4, 264-8; zie ook 2001: 263-4). Vanwege het cruciale belang hiervan zal ik hem hier iets uitgebreider citeren (op de theoretische achtergrond van dit dilemma zal ik nader ingaan in § 4.3). Er bestaat, constateert Dahl, een vicieuze cirkel die niet eenvoudig kan worden doorbroken: 'Discus-

1 De vraag is overigens of het voorgelegd krijgen van een concrete keuze in een discussie dezelfde inleving genereert als het geconfronteerd worden met een keuze in het echte leven. Veel pragmatisten denken van niet.

sion and inquiry do not flourish spontaneously unless the problems discussed involve, in a broad sense, the “interests” of the participants. Yet because inquiry and discussion are inadequate, the citizen often does not understand how his “interests” are involved. A multiplicity of satisfying (or at any rate, anxiety-relieving) activities makes a greater claim on his attention, and until this bulwark of competing interests is broken through by decisive attack, it is hopeless to expect that citizens will spontaneously form into discussion and inquiry groups’ (1950: 89).

Het monopolie van deze alternatieve, concurrerende activiteiten kan soms worden geslecht. De kans hierop in een sterk verstedelijkte samenleving acht Dahl echter betrekkelijk klein. Het moderne urbane leven is niet bevorderlijk voor intermedieërende organisaties als buurtdiscussiegroepen: ‘Individual hostility, anonymity, and moral isolation; the physical layout of the city; the bothersome aspects of transportation; the lack of facilities for group life; the intensified satisfactions of passive participation, exploited by highly organized and influential commercial and advertising groups; the centralization of control over techniques of influencing attitudes and the consequent standardization and banality of opinion – all militate against the spontaneous growth of local discussion and inquiry groups’ (1950: 90).¹

Voordat de gewenste lokale discussie- en onderzoeksgroepen van de grond kunnen komen, zal de grond dus eerst drastisch moeten worden bewerkt. Maar, beklemtoont Dahl, dit is een kwestie van decennia of van generaties en niet van jaren. Hij onderschrijft de suggestie van David Riesman (1941), dat alleen de overheid de middelen en de macht heeft om het publieke debat nieuw leven in te blazen. En hij onderkent met Riesman het gevaar dat de overheid deze middelen en macht voor eigen doelen misbruikt. Het lijkt een paradox, schrijft Dahl, zich tot de overheid te moeten wenden om te waarborgen dat de burger zijn politieke competentie ontwikkelt, op-

1 Het stadsleven bevordert echter ook een aantal, niet door Dahl genoemde, houdingen die het maatschappelijk debat, de onafhankelijkheid van geest en de politieke competentie bevorderen. Zo kenmerken kleine gemeenschappen zich vaak door een grote sociale controle die niet zelden gepaard gaat met bekrompenheid en starheid. Ook is de uitwerking van steden op individuen minder algemeen dan Dahl suggereert. Tal van stedelingen blijken bijvoorbeeld verrassend dorps in mentaliteit en levensstijl.

dat hij beter in staat is dezelfde overheid te beheersen. Niettemin is er wellicht geen andere oplossing: 'If there are not now in American society potential leadership groups which place a high value on discussion and inquiry, and if there is not now a large part of the electorate potentially interested in such activity, then free discussion and inquiry of a highly autonomous and decentralized kind is almost certain to die out in American life. In this case, the future almost certainly lies with the authoritarians. But *if* there now exist leaders and citizens of this kind, the problem is to activate them, to mobilize their interests, and to enable them to secure whatever resources are necessary to their task' (1950: 91).

Vooreerst acht Dahl een brede maatschappelijke discussie geboden om bij voldoende mensen het besef te doen groeien van de urgentie van het probleem. Hij hoopt dat vervolgens dankzij deze discussie steeds meer mensen zullen worden geactiveerd. Uiteindelijk kunnen de discussianten dan gebruik maken van door de overheid verstrekte middelen zonder dat de overheid haar bemoeienis kan misbruiken om de eigen machtspositie te versterken.

Een toeneming van de gerichte politieke discussies onder burgers zal echter volgens Dahl eerst tot de gewenste verhoogde rationaliteit leiden wanneer ook een tweede zwakte in de bestaande maatschappelijke structuur wordt verholpen: 'the breakdown in communication between social scientists and citizens' (1950: 92). De deskundige bezit weliswaar geen bijzondere expertise met betrekking tot vragen naar de Goede samenleving, maar hij kan de burger wel helpen zijn waarden beter te begrijpen. Dit door te laten zien waartoe zij leiden wanneer zij een praktische vertaling krijgen (cf. 1950: 141). Het heeft, met andere woorden, geen zin leken met andere leken over maatschappelijke problemen te laten discussiëren. Deze discussies dienen op een *hogere* niveau te komen en hierin kunnen sociale en politieke wetenschapsmensen een belangrijke rol spelen. In de laatste halve eeuw, klaagt Dahl in 1950, hebben zij deze rol echter sterk verwaarloosd. Hij pleit er daarom voor om hun functioneren in het publieke debat grondig te herzien.¹

¹ Amerikaanse politicologen hebben altijd geloofd dat hun wetenschap een belangrijke taak had in het bevorderen van de democratie. Daartoe dienden zij onder meer het publiek en de beleidsmakers te onderwijzen in de voor de democratie noodzakelijke waarden en kennis. Het is daarom opmerkelijk dat Dahl reeds in

4.1.6 Gewenste hervormingen van het politieke stelsel: party government

Ook al zou de politieke competentie van de burger worden vergroot, dan nog, stelt Dahl, zullen veel bevoegdheden in de handen van politieke leiders moeten blijven. De complexiteit van de tegenwoordige politieke problemen en de beperkte tijd van de burgers maken dit onvermijdelijk. Hoe kan echter worden bewerkstelligd, dat deze leiders de waarden van responsiviteit, rationaliteit en overeenstemming maximaliseren? Dahl wil daartoe vooral de positie van de volksvertegenwoordiging en de rol van politieke partijen drastisch versterken.

Het tegenwoordige congreslid, constateert Dahl, heeft nauwelijks tijd om zich in buitenlandse zaken te verdiepen en heeft hiermee zelden ervaring. Zelden zal hij ook aansprakelijk worden gesteld voor het gevoerde beleid, hetgeen niet bevorderlijk is voor zijn verantwoordelijkheidsgevoel. Niettemin wordt hij geregeld geroepen een stem uit te brengen 'for a policy that in a decade's time may ripen into a million casualties' (1950: 139). Om hierin verandering te brengen, bepleit Dahl onder meer een herziening van de verhouding tussen de wetgevende en uitvoerende macht. In de Verenigde Staten is een scherpe scheiding en frictie tussen beide machten gecreëerd. Dahl houdt echter een krachtig pleidooi voor een samenwerking tussen regering en parlement zoals deze in Engeland gebruikelijk is. De desbetreffende 'party government' is een regering, 'through parties capable of formulating a party program binding on President and Congressional members alike, capable of appealing to the electorate for support of that program, and if endorsed by a majority of voters, able and willing to translate the program into legislative and administrative policy' (1950: 187).¹

1950 klaagt over de ivoren toren waarin politicologen zouden werken. Onder invloed van de opkomst van het behaviorisme zal het merendeel van hen zich namelijk eerst na 1950 in deze toren terugtrekken. Bij tijd en wijle, echter, komt hierop een krachtige kritiek en probeert men, grotendeels tevergeefs, de trend naar rationalisering, professionalisering en bureaucratisering om te buigen. Dit gebeurde in de jaren zestig en recentelijk, aan het begin van de nieuwe eeuw (zie Blokland 2005: hst 10 en 11).

- 1 Een schaduwzijde van dit 'monisme', zo leren ons de ervaringen in Nederland, kan zijn dat het parlement gedurende de regeringsperiode betrekkelijk mond dood is. Dit kan weer een desinteresse in en cynisme over de politiek bevorderen. Een ander probleem is dat 'party government' relatief moeilijker toepasbaar is op buitenlandse politiek daar men ten tijde van de verkiezingsstrijd zelden kan voor-

De noodzaak van cohesieve nationale partijen is een leidmotief in *Congress and Foreign Policy* en van vele Amerikaanse politicologische publicaties uit deze tijd (cf. Blokland 2005: hst.5). Hun afwezigheid belemmert volgens Dahl in hoge mate de responsiviteit en rationaliteit van en consensus in de Amerikaanse politieke besluitvorming (1950: 45, 57, 59, 77, 169 *e.v.*, 185 *e.v.*). In een moderne democratische samenleving, stelt hij, vormt de politieke partij het belangrijkste instrument waarmee passieve burgers kunnen worden geactiveerd en georganiseerd, en waarmee belangen van meerderheden kunnen worden beschermd tegen de particularistische belangen van pressiegroepen. Responsieve partijen kunnen veel makkelijker tegenspel bieden aan de druk van de vele pressiegroepen en dus beter het algemeen belang of het meerderheidsbelang dienen (1950: 197). In de Verenigde Staten zijn partijen historisch echter niet veel meer geweest dan 'a ribbon tied around a treaty signed between different sections of the nation for the rather limited purpose of electing a president' (1950: 188). De geregelde pleidooien van politicologen voor verantwoordelijke partijen hebben hierin tot nu toe weinig verandering gebracht, constateert Dahl in 1950. Daarom hoopt hij dat de congresleden gaan inzien dat ze er *belang* bij hebben om zich als een partij met een duidelijk program aan de kiezer te presenteren. Het beeld dat zij voortdurend worden gemanipuleerd door belangengroepen, kan zo worden bijgesteld (1950: 198).

4.2 DE GEKOZEN DICTATOR EN IRAK

Dahl concludeert in 1950 dat zeker op een terrein als dat van de Amerikaanse buitenlandse politiek slechts een zeer kleine groep ingewijden binnen de uitvoerende macht de belangrijkste besluiten neemt. De president heeft in de Verenigde Staten volledig het initiatief in het buitenlandse beleid, het Congres volgt slechts. Goedbeschouwd is er nauwelijks meer sprake van democratische controle en Dahl acht de kans reëel, dat de ontwikkeling naar een 'plebiscitary dictatorship' zich steeds verder zal doorzetten. De besluitvor-

zien op welke buitenlandse ontwikkelingen men in de komende vier jaar zal moeten reageren. Een belangrijk deel van de buitenlandse politiek bestaat echter uit dergelijke reacties, zelfs voor een supermacht als de Verenigde Staten.

ming rond de oorlog in Irak ruim een halve eeuw later illustreert de juistheid van deze voorspelling. Zij maakt bovendien pijnlijk duidelijk hoe moeilijk het is binnen onze politieke stelsels 'vooruitgang' te realiseren op de drie door Dahl genoemde criteria voor democratische besluitvorming. Eerder lijkt sprake van een achteruitgang.

Een kleine groep 'deskundigen' die president Bush omringden bepaalden met betrekking tot Irak de beleidsdoelen en -instrumenten en werden hierbij niet of nauwelijks door de volksvertegenwoordiging gecontroleerd. Zeker in zijn tweede termijn had de president een, bewust gezocht, electoraal mandaat als 'oorlogspresident'. Hij beriep zich te pas en te onpas op geheime informatie waarvan het Congres de juistheid slechts kon aannemen. Tegenspraak werd in het patriottische klimaat dat na '9/11' was ontstaan, al snel als landverraad ervaren en daarom waren er maar weinig volksvertegenwoordigers die kritische vragen durfden te stellen – of daartoe machtig waren. Ook andere NATO-leden als Nederland, waarop met succes een beroep werd gedaan te participeren in de 'war on terror', voeren blind op het kompas van de president zijn 'deskundigen'. In een zichzelf versterkend proces van wederzijdse bevestiging en uitsluiting van andersdenkenden leden deze al snel aan een vervaarlijke blik- en denkvernaauwing. Toen zij uiteindelijk minder deskundig bleken te zijn dan zij dachten en hadden gesuggereerd en er eindelijk wel vragen werden gesteld, was het feitelijk te laat: de oorlog was al ontketend en de Amerikanen waren langzaam in een financieel, etnisch, religieus, cultureel en politiek moeras aan het wegzinken.

4.2.1 Machtsconcentratie en zelfgenoegzaamheid

De machtsconcentratie in de Amerikaanse uitvoerende macht gedurende de afgelopen jaren is inmiddels door een groot aantal auteurs geïllustreerd, onder wie diverse direct betrokkenen. Hetzelfde geldt voor de hiermee samenhangende gebrekkige rationaliteit van en consensus over het beleid, een consensus die idealiter door een geïnformeerd democratisch debat is ontstaan.¹ Een voorbeeld is

1 Reeds in het eerste jaar na de invasie, in 2004, verschenen onder meer: *Rise of the Vulcans: The History of Bush's War Cabinet* van James Mann, *Against all Enemies: Inside America's War on Terror* van Richard A. Clarke, *The Price of Loyalty: George*

Jack Goldsmith met zijn *The Terror Presidency: Law and Judgment inside the Bush Administration* (2007). Deze inmiddels aan Harvard verbonden rechtsgeleerde werd eind 2003 door de regering ingehuurd om leiding te geven aan de Office of Legal Counsel (OLC) van de Justice Department. De OLC adviseert de President en de Minister van Justitie over de legaliteit van beoogd beleid. Het Witte Huis stelde de Republikein Goldsmith aan omdat hij, naar eigen zeggen, 'shared the basic assumptions, outlook, and goals of top administration officials' (2007: 34). Goldsmith is er dus van overtuigd dat er een grote terroristische dreiging is en dat veel van de bestaande wetgeving een effectieve beteugeling hiervan in de weg staat. Evenzo heeft hij veel begrip voor de druk waaronder ambtsdragers staan om, enerzijds, een aanslag te voorkomen en, anderzijds, de wet te respecteren. Binnen de OLC hield Goldsmith zich onder meer bezig met het beleid inzake de behandeling en de ondervraging van verdachten die in de 'strijd tegen terreur' gevangen zijn genomen. Reeds na tien maanden nam hij ontslag, een ervaring rijker en een illusie armer: hij had de strijd verloren tegen de regeringsleden die de bestaande Amerikaanse wetgeving inzake krijgsgevangenschap en marteling danig wensten te relativieren, alsmede de internationale verdragen op dit terrein, zoals de Conventie van Genève.

Na zijn aanstelling bestudeerde Goldsmith de richtinggevende 'opinions' of rechtskundige adviezen die zijn voorgangers hadden geschreven op het voornoemde beleidsterrein. Hij concludeerde dat 'some were deeply flawed: sloppily reasoned, overbroad, and incautious in asserting extraordinary constitutional authorities on behalf of the president. I was astonished, and immensely worried, to discover that some of our most important counterterrorism policies rested on severely damaged legal foundations' (2007: 10). Over marteling had de OLC in 2002 goedbeschouwd geschreven, dat gewelddadige handelingen niet noodzakelijk gelijkstonden aan marteling (hiervan was slechts sprake wanneer de ondervraging leidde tot de dood, het uitvallen van organen of de beperking van lichaamsfuncties), dat wanneer een functionaris toch martelde hij hiervoor waarschijnlijk een gerede noodzaak had (de voorkoming van een rampzalige aanslag) en dat wanneer het laatste niet het geval was

W. Bush, the White House, and the Education of Paul O'Neill van Ron Suskind en
Disarming Iraq: The Search for Weapons of Mass Destruction van Hans Blix.

hij bescherming genoot van de president. Deze viel niet onder de martelwetgeving omdat hij gemachtigd was op iedere wijze informatie te verwerven, die hij noodzakelijk achtte om een aanval op de Verenigde Staten te voorkomen (2007: 144). De (geheime) opinie concludeerde met betrekking tot de bevoegdheden van de president: 'Any effort by Congress to regulate the interrogation of battlefield detainees would violate the Constitution's sole vesting of the Commander-in-Chief authority in the President' (2007: 148). Deze conclusie impliceert dat de macht van de president op dit terrein op geen enkele wijze door het Congres kan worden gecontroleerd of beheerst. Goldsmith meende ook daarom dat de opinies 'seemed more an exercise of sheer power than reasoned analysis' (2007: 150). Pogingen om de opinies in te trekken en grondig te herschrijven, pogingen die nadat het Abu Ghraib schandaal was uitgebroken slechts in urgentie zouden toenemen, werden echter door de regering-Bush met weinig enthousiasme begroet: Goldsmith werd lafheid, verraad en vaandelvlucht verweten.

Vooraf angst voor een tweede vernietigende aanslag lag volgens Goldsmith ten grondslag aan de door zijn voorgangers aan de president toegedichte ongebreidelde bevoegdheden en hun welwillende houding tegenover marteling (2007: 165-7). Angst was in het algemeen een belangrijke drijfveer van de beleidsmakers. Zij voelden zich tussen twee vuren. Enerzijds waren zij dus zeer bevreesd de voortekenen van een tweede aanslag te missen, net zoals dit eerder was gebeurd bij 9/11, en hiervoor vervolgens politiek te worden afgerekend. Anderzijds was er grote bezorgdheid de wet te overtreden en hiervoor naderhand politiek, maar zeker ook juridisch te moeten boeten. Het laatste motiveerde allereerst het oprekken van de juridische bevoegdheden, een oprekken waarnaar de regering-Bush reeds op andere gronden vanaf haar aantreden obsessief streefde. Daarnaast motiveerde het laatste het vooral op juridische gronden rechtvaardigen van beleid. Deze juridisering van de politiek, waarop ook Dahl reeds wees, vormt een leidmotief in het boek van Goldsmith.¹

1 Nooit eerder in de geschiedenis van de Verenigde Staten, schrijft Goldsmith, 'had lawyers had such extraordinary influence over war policy as they did after 9/11' (2007: 129-30). Deze juristen 'seemed to "own" issues that had profound national security and political and diplomatic consequences' (2007: 130). Goldsmith zoekt de verklaring hiervoor in de vele wettelijke beperkingen van de uitvoerende

Hoewel niet als zodanig door hem geconcipieerd, vormt zij een manifestatie en een katalysator van het proces van rationalisering: overwegingen van substantiële moraliteit worden meer en meer vervangen door die van functionele moraliteit, in de termen van Mannheim (1940: 67).

De versterkte greep van juristen op de beleidsvorming heeft belangrijke inhoudelijke en procesmatige gevolgen, constateert Goldsmith.¹ Juristen neigen allereerst 'to be backward-looking rationalizers rather than forward-looking problem solvers' (2007: 133). Wanneer de juridische invalshoek de overhand krijgt, dreigen daarnaast voortdurend politieke overwegingen te worden ondergesneeuwd. Zo kijken juristen, schrijft Goldsmith, bijna uitsluitend naar de formele wetgeving wanneer zij de president adviseren over zijn bevoegdheden en vergeten zij dat zijn macht ook afhangt van politieke steun, reputatie, geloofwaardigheid en context. De reeds bij de leden van de regering-Bush sterk aanwezige neiging tot een eigenzinnige, met doortastendheid verwarde, Alleingang kreeg hiermee een belangrijke stimulans (2007: 102).

In dit kader treft de vergelijking die Goldsmith maakt tussen de wijze waarop Franklin D. Roosevelt gebruik maakte van zijn wettelijke bevoegdheden en die van George W. Bush (ten tijde van zijn analyses zal Dahl zeker ook de eerstgenoemde president in gedachten hebben gehad). Roosevelt had zijn eigen 9/11: Pearl Harbor. Ook in dit geval had de regering volgens Goldsmith tal van inlichtingen veronachtzaamd en werd zij bijgevolg volkomen verrast door de aanval. Een tweede misser kon Roosevelt zich evenmin veroorloven en ook hij ging daarom niet altijd even zachtzinnig te

macht die in de laatste decennia door het Congres in het leven zijn geroepen, alsmede in de ontwikkeling in het internationale recht van de notie van 'universal jurisdiction': de bevoegdheid van nationale rechtbanken 'to try citizens from another country, including government officials, for egregious human rights abuses, no matter where they were committed' (2007: 56).

1 Op de alomtegenwoordigheid van juristen in de Amerikaanse politiek is veelvuldig gewezen (zie bijvoorbeeld Dahl 1950: 134 en Domhoff 1978: 159). Op basis van empirisch onderzoek laat Mark C. Miller in zijn *The High Priests of American Politics: The Role of Lawyers in American Political Institutions* (1995) zien, dat deze alomtegenwoordigheid grote gevolgen heeft voor de besluitvorming: deze is procedureel en legalistisch in plaats van inhoudelijk, is meer gericht op bestaande beperkingen dan op toekomstige mogelijkheden, en verraadt een beperkt begrip van het normatieve karakter van politieke vraagstukken.

werk.¹ Er zijn echter belangrijke verschillen, constateert Goldsmith. Roosevelt meende dat de wet flexibel moest worden uitgelegd om adequaat te kunnen reageren op de vragen van de dag. Hij kon dit echter ook doen omdat de wetten die zijn bevoegdheden bepaalden, vooral een *politieke* in plaats van een *juridische* beperking van zijn macht impliceerden: ‘When he considered bending the law, he did not worry about being sued or prosecuted, or about defending his actions before a grand jury or an international court. He worried instead about the reaction of the press, the Congress, and most of all, the American people. Roosevelt feared impeachment, not juridical trial; the democratic process, not courts would be his judge’ (2007: 49).

Een tweede, hiermee samenhangend, belangrijk verschil is dat Roosevelt altijd trachtte een zo breed mogelijke politieke steun te verwerven. De strategie van Roosevelt, schrijft Goldsmith, ‘was to consult widely and to receive consent from important American institutions – the people, the Congress, his cabinet, the parties, the press – on a less formal basis’ (2007: 203). Door deze consultaties maakte hij het publiek en de andere delen van het politieke bestel duidelijk wat de problemen waren en dwong hij hen een gedeelde verantwoordelijkheid te accepteren. Door mensen met andere politieke ideeën, waarden en idealen in zijn regering te benoemen of deelgenoot te maken van zijn informatie en afwegingen, maakte hij duidelijk geen particuliere of eenzijdige doelen na te streven, maar te pogen het algemeen belang te dienen (2007: 205). Goldsmith stelt dat de meest succesvolle presidenten, ook tijdens een crisis, niet primair trachtten hun bevoegdheden maximaal te benutten of op te rekken, maar vooral poogden te rechtvaardigen, te overtuigen, te onderhandelen, te betrekken en te committeren. De regering-Bush, daarentegen, ‘has operated on an entirely different concept of power that relies on minimal deliberation, unilateral action and legalistic defense. This approach largely eschews politics: the need to explain, to justify, to convince, to get people on board, to compromise’ (2007: 205). Roosevelt was vermaard voor zijn uitgebreide consultaties binnen en buiten zijn regering, terwijl ‘the Bush administration is famously secretive and close-looped in its deliberations’ (2007: 205,

1 Zo interneerde de regering-Roosevelt, zonder enige vorm van proces, honderduizenden Amerikanen met een Japanse achtergrond.

cf. 212, 215). Wanneer Roosevelt zijn bevoegdheden ten volle benut- te, dan benadrukte hij bovendien publiekelijk altijd de spijtigheid, onvermijdelijkheid en tijdelijkheid hiervan. Hij begreep de zorgen van het publiek over machtsconcentratie. Daarentegen zoekt Bush volgens Goldsmith vaak de grenzen van zijn macht op en tracht hij deze te verleggen, zonder dat daarvoor een noodzaak aanwezig lijkt. Zijn onverschilligheid over politiek en publieke geloofwaardigheid is keer op keer gebleken uit zijn 'open chest-thumping about the importance of maintaining and expanding executive power' (2007: 210).

Een belangrijke verklaring voor de 'go-it-alone approach' van de regering-Bush ziet Goldsmith in de enorme zekerheid van de betrokkenen over het eigen gelijk.¹ Zelden zijn haar leden van hun gezamenlijke overtuigingen af te brengen, hoezeer de informatie die hen bereikt, daarmee ook strijdig is. Het niet willen overleggen met anderen en het nemen van de beslissingen in een zeer kleine groep gelijkgestemden heeft volgens Goldsmith een open democratisch debat in de weg gestaan waarin de kennis van anderen zou zijn gemobiliseerd en benut. Het laatste had tal van dwalingen en misvattingen kunnen voorkomen (2007: 207). Cruciale voorbeelden van dergelijke dwalingen, zo weten we inmiddels, zijn de stellige overtuiging, dat Saddam over 'massavernietigingswapens' beschikte, dat er een verband bestond tussen Al-Qaida en Irak, dat de Irakezen de Amerikanen als bevrijders zouden verwelkomen, dat Irak de wederopbouw met eigen olieinkomsten kon financieren, dat de Irakezen binnen een paar maanden een eigen effectieve en democratische regering zouden vormen (vergelijkbaar met de Duitsers en Japanners na de Tweede Wereldoorlog), dat de Amerikanen daarom slechts een relatief kleine troepenmacht nodig hadden om het land te stabiliseren en dat zij Irak op betrekkelijk korte termijn konden verlaten.

De materiële en immateriële kosten van het bovenstaande soort dwalingen zijn enorm gebleken.

1 Vergelijk hier *Dead Certain: The Presidency of George W. Bush* (2007) van Robert Draper, overigens eveneens een overtuigd Republikein. Bush werd, terzijde, in de tijd dat hij op Yale University college liep door Charles Lindblom uit zijn klas gezet wegens een 'lack of intellectual curiosity' (persoonlijke correspondentie met Lindblom).

4.2.2 Enige kosten van Irak

Het Amerikaanse dodental sinds de invasie op 19 maart 2003 bedraagt medio 2008 officieel meer dan 4000 en het aantal fysiek gewonden meer dan 30.000. Hoeveel psychisch gewonden er inmiddels zijn, is moeilijker vast te stellen, onder meer omdat de betreffende stoornissen zich doorgaans eerst jaren later openbaren.

De schattingen van de aantallen slachtoffers onder de Irakese bevolking variëren sterk. We beperken ons tot de doden. Iraq Body Count, een onafhankelijke Brits/Amerikaanse vrijwilligersorganisatie die zich baseert op door de media en officiële instanties gerapporteerde doden, telde in juli 2008 in totaal maximaal 94.000 door oorlogsgeweld om het leven gekomen Irakezen.¹ Zeker in een land dat in een chaotische burgeroorlog is verwickeld en waarin de pers nauwelijks functioneert, is betrouwbare informatie echter schaars. Een gezamenlijke studie van Amerikaanse en Irakese epidemiologen, gepubliceerd in het Britse medische vakblad *The Lancet*, kwam eind 2006 tot 655.000 doden, ongeveer 2,5 procent van de bevolking. De betrokken onderzoekers Burnham, Lafta, Doocy en Roberts ondervroegen een aselechte steekproef Irakezen over de aantallen doden onder hun directe verwanten en vergeleken de sterftcijfers van voor en na de invasie. Dit cijfer bleek te zijn toegenomen van gemiddeld 5,5 naar 13,3 per 1000 mensen per jaar. Ongeveer 90 procent van de doden was door geweld om het leven gekomen. De coalitiemacht was verantwoordelijk voor een derde van deze gevallen.²

Onderzoekers van de Irakese overheid en de World Health Organization (WHO) schatten het aantal dodelijke slachtoffers tot medio 2006 op minimaal 104.000 en maximaal 223.000. De belangrijkste doodsoorzaak van Irakese volwassenen sinds de invasie, concludeerden ook zij, was geweld. Hun studie, de *Iraq Family Health Survey 2006/7* (2008), was gebaseerd op een vergelijkbare onder-

1 Zie: www.iraqbodycount.org. Ter vergelijking: The Commonwealth Institute (2003) schatte op deze wijze het totale aantal Irakese slachtoffers in de Golfoorlog van 1991 tussen de 23.500 en 29.500.

2 Deze onderzoeksmethode werd ook gebruikt in Rwanda en Darfur. Op basis van de aldus verkregen data oordeelde de Amerikaanse regering dat er in Darfur sprake was van 'genocide'.

zoeksmethode als die van Burnham et al., maar op een veel grotere en beter gespreide steekproef.¹

Door de cijfers van Burnham et al. (die reikten tot juli 2006) te extrapoleren, en de schattingen van Iraq Body Count (IBC) hierbij als een indicatie te gebruiken voor de ontwikkeling van het aantal om het leven gekomen Irakezen, kwam Just Foreign Policy in juli 2008 tot 1,29 miljoen slachtoffers. Zou men uitgaan van de cijfers van de WHO, dan komt men in deze maand uit op 305.656 doden. Just Foreign Policy zet zich in, stelt haar 'mission statement', voor een buitenlands beleid van de Verenigde Staten dat meer is gebaseerd op diplomatie, internationaal recht en overleg, en minder op macht. Zij doet dit ook omdat de materiële kosten van oorlogen de welvaart van de Amerikanen in toenemende mate bedreigen: 'U.S. foreign policy threatens to impede – perhaps as never before – the country's economic and social progress. It has become extremely important to the lives of all Americans, and we cannot afford to leave it in the hands of the "experts" without influence from the public'.

De materiële kosten van de oorlog zijn inderdaad eveneens immens, hoe men ze ook berekent. Het laatste is niet eenvoudig. Wat rekent men immers precies mee? En hoe? Wat zijn bijvoorbeeld de langetermijncosten van Irakese en Amerikaanse burgers en militairen die lichamelijk of geestelijk gewond zijn, of beide? In een gezamenlijke studie schatten de economen Linda Bilmes en Joseph Stiglitz in januari 2006 de totale kosten voor de Amerikaanse economie tussen de een en twee biljoen (1.000.000.000.000 tot 2.000.000.000.000) dollar. De optimistische prognose was gebaseerd op een vertrek uit Irak in 2010, de pessimistische op een vertrek in 2015. In hun *The Three Trillion Dollar War* van voorjaar 2008 berekenden zij de totale Amerikaanse kosten inmiddels op 3 biljoen (3.000.000.000.000) dollar. Ter vergelijking: de totale kosten van de Tweede Wereldoorlog voor de Verenigde Staten, een oorlog waarin ruim zestien miljoen Amerikanen vochten, waren ongeveer 5 biljoen, uit-

1 <http://content.nejm.org/cgi/content/full/NEJMsa0707782>. het volledige rapport is opvraagbaar op www.who.int De gehanteerde formule is: Just Foreign Policy estimate = (Lancet estimate as of July 2006) x ((Current IBC Deaths) / (IBC Deaths as of July 1, 2006)). Zie: www.justforeignpolicy.org. In het geval van de cijfers van de WHO: 653.000 x 94.000/47.668.

gedrukt in dollars van 2007. Naast de door de regering-Bush in 2008 beraamde totale directe uitgaven van ongeveer 845.000.000.000 dollar telden Bilmes en Stiglitz de kosten mee voor, onder meer, de gezondheidszorg van veteranen, de vervanging van vernietigde of eerder versleten militaire apparatuur, de lagere of misgelopen inkomsten van gerecruiteerden, veteranen en gesneuvelden, en de effecten van de oorlog op de totale economie. Uitgesloten waren de directe en indirecte kosten van andere landen, Irak in het bijzonder. De schatting van 3.000.000.000.000 dollar is ongeveer zestig maal hoger dan de 50.000.000.000 tot 60.000.000.000 dollar die de regering-Bush beraamde in de dagen die voorafgingen aan de invasie. De prognose van een economisch adviseur dat de kosten weleens 200 miljard zouden kunnen gaan bedragen, werden door de toenmalige Minister van Defensie Rumsfeld afgedaan als 'baloney'. In 2008 zijn de officiële directe kosten van de oorlog in Irak per maand ongeveer 12,5 miljard dollar, die in Afghanistan ongeveer 4,4 miljard. Omdat de oorlog bijna volledig is betaald met geleend geld, zal de Amerikaanse belastingbetaler nog decennialang door de kosten worden achtervolgd.¹

Wanneer de Amerikanen drie biljoen dollar zouden hebben geschonken aan de 21 miljoen Irakezen, zou iedere Irakees \$ 142.857 op zijn of haar bankrekening hebben kunnen bijschrijven. Het valt niet uit te sluiten dat hun harten en hoofden aldus effectiever en efficiënter voor onze westerse waarden zouden zijn gewonnen.

4.2.3 De planning van de interventie in Irak

De beslissing om Irak binnen te vallen, stelt Thomas E. Ricks in zijn *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq* (2006), is historisch mogelijk een van de meest verstrekkende beslissingen van de

1 Opmerkelijk is de afwezigheid van enige serieuze discussie over de kosten van het verblijf van de Nederlandse troepenmacht in Uruzgan. De regering beraamde de kosten voor de eerste periode aanvankelijk op 380 miljoen Euro. In werkelijkheid bleken deze kosten, naar eigen schatting, 650 miljoen te bedragen. Voor de tweede periode schatte de regering de kosten tussen de 600 en 700 miljoen, een prognose die trouw door alle media werd gerapporteerd. Waarop al deze schattingen zijn gebaseerd, is in hoge mate onduidelijk. Zeker lijkt dat ze consequent te laag zijn. Slechts een op de zes Nederlanders steunde overigens de verlenging van de missie, volgens een enquête van TNS Nipo (*De Pers*, 1 december 2007).

Amerikaanse buitenlandse politiek. De precieze gevolgen zullen eerst over decennia duidelijk zijn geworden. Nu weten we reeds dat de beslissing was gebaseerd op onjuiste informatie over massaverietigingswapens en banden tussen Irak en Al-Qaida, en volkomen ondoordacht was. Het laatste verklaart mede de volledig uit de hand gelopen materiële kosten. Er waren niet of nauwelijks plannen voor de opbouw van Irak nadat het Iraakse leger van de kaart was gevergd.¹ Goeddeels afwezig waren de hiervoor onontbeerlijke kennis over de verhoudingen tussen de diverse etnische en religieuze groepen in Irak en over de politieke gevolgen van deze verhoudingen.² Wel beschikbare kennis werd hoogmoedig genegeerd.³ Er was dus geen plan over hoe de orde hersteld moest worden, geen plan hoe er een nieuwe regering moest worden geïnstalleerd, geen plan hoe de overheidsdiensten, waaronder de rechtspraak, weer tot functioneren moesten worden gebracht, geen plan hoe de Iraakse burgers voor de zaak van de democratie gewonnen konden worden. Ricks citeert een kolonel van de ‘Coalition Provisional Authority’

- 1 Vergelijk hier *The Assassins' Gate: America in Iraq* (2006) van George Packer, *The End of Iraq: How American Incompetence Created a War Without End* (2006) van Peter W. Galbraith, *State of Denial: Bush at War, Part III* (2006) van Bob Woodward en *No End in Sight: Iraq's Descent into Chaos* (2008) van Charles H. Ferguson. Galbraith meent dat de situatie door een eindeloze rij miscalculaties en mispercepties inmiddels dermate hopeloos is geworden, dat Irak maar het best kan worden opgedeeld in een Koerdisch, Sunnitisch en Shiitisch deel. Woodward ondersteunde aanvankelijk het beleid van de regering-Bush, maar is inmiddels ontgoocheld geraakt door, wat hij ziet als, het ondoordachte, halsstarrige en ad-hoc karakter hiervan.
- 2 Een beeld hiervan en van de incompetente en vooral op eigenbelang gerichte leiders van de verschillende groepen leveren Ali A. Allawi in zijn *The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace* (2007) en Fouad Ajami in zijn *The Foreigner's Gift: The Americans, the Arabs, and the Iraqis in Iraq* (2006).
- 3 Packer (2006) memoreert bijvoorbeeld het bestaan binnen het State Department van een ‘Future of Iraq Project’ waarvan de leden, in lijn met de analyses van diverse denktanks, onder meer concludeerden dat het succes van de missie in Irak afhing van het spoedig en resoluut herstellen van orde en veiligheid (cf. Ricks 2006: 101ff; Ferguson 2008: 44ff). Hiervoor was een grootschalige troepeninzet onontbeerlijk. De regering koos echter voor een minimale aanwezigheid en moest vervolgens lijdzaam toezien hoe de anarchie en de wetteloosheid al snel na de invasie om zich heengrepen. De desbetreffende geweldsspiraal kon daarna nog slechts door enorme inspanningen enigermate onder controle worden gebracht. Het inmiddels overvloedig gevloede bloed zal de onderlinge verhoudingen nog generaties vertroebelen.

die goedbeschouwd ter plekke moest verzinnen hoe een staat functioneert. Hij vergeleek zijn werk met 'pasting feathers together, hoping for a duck' (2006: 204).

Een van de pijnlijkste elementen van Ricks' beschrijving van de weg naar de oorlog is de schijnbare onmogelijkheid een eenmaal ingeslagen weg te verlaten. Een gehele democratische samenleving kan gevangen zitten in een bepaalde rationaliteit en onmachtig zijn aan deze gevangenis te ontsnappen, ook al zijn er, naar het lijkt, voldoende leden die begrijpen dat er sprake is van een zowel ingesloten als een buitengesloten rationaliteit. Uiteraard kan deze gevangenis mede ontstaan door de manipulatie en het bedrog van hen die in haar de beste verblijfplaats herkennen. Maar het laatste vormt niet de volledige verklaring van het collectieve gebrek aan rationele menings- en besluitvorming.

Na de Golfoorlog in 1991 besloten de beleidsmakers, onder wie president George Bush, dat Irak moest worden 'contained'. Zij zagen er uitdrukkelijk vanaf om Irak de genadeslag toe te brengen en binnen te trekken. De vrees bestond een militair en politiek moeras in te worden gezogen zodra de Verenigde Staten zich door een bezetting van het land verantwoordelijk zouden maken voor zijn sociale en politieke stabiliteit. Een decennium lang werd Irak daarom klein gemaakt en gehouden door economische sancties op te leggen, no-fly zones in te stellen en zo nodig militaire bases of fabrieken te bombarderen, met de 'Desert Fox' raids uit 1998 als hoogtepunt. De militaire kosten van dit programma waren ongeveer 1,5 miljard dollar per jaar, schrijft Ricks (2006: 15). Uit de informatie die de inlichtingendiensten uit Irak verkregen bleek, dat containment zeer succesvol was: murwgebeukt hadden de Irakezen hun pogingen een militaire macht op de bouwen feitelijk opgegeven en Irak was derhalve geen bedreiging voor zijn burens of voor de Verenigde Staten. De effectiviteit van dit beleid bleek ook nadat de coalitiemacht in 2003 het land was binnengevallen en goedbeschouwd een failliete inboedel aantrof. In de verkiezingscampagne van 2000 onderschreven George W. Bush en Dick Cheney dan ook de bestaande strategie. In de debatten van 3 en 11 oktober 2000 werd Gore zelfs door Bush verweten te geloven in 'nation-building' en daarom, met Clinton, het Amerikaanse leger op te veel plaatsen in de wereld te hebben ingezet. Bush zou daaraan een einde maken.

Ook Colin Powell benadrukte na zijn benoeming tot Minister van Buitenlandse Zaken, dat het beleid van containment zeer succesvol was geweest en daarom zou worden voortgezet (Ricks 2006: 24-7).

11 september 2001 veranderde echter alles. In het oorlogsklimaat dat door de aanslagen ontstond, kreeg onder anderen plaatsvervangend Minister van Defensie Paul Wolfowitz de kans zijn visie op Irak door te drukken. Deze gepromoveerde politicoloog en latere Wereldbankdirecteur had het grootste deel van zijn Poolse familie in nazikampen verloren en had het containment-beleid altijd vergeleken met Chamberlains mislukte poging om Hitler tevreden te stellen. In zijn beleving was 9/11 het product van een naïef 'realisme' en van het pogen 'evil' te accommoderen. Wanneer de inlichtingendiensten de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon niet hadden zien aankomen, stelde Wolfowitz bovendien, dan was het evenzeer mogelijk, dat zij belangrijke feiten met betrekking tot Irak hadden gemist (2006: 32). Onder invloed van Wolfowitz en van onderminister van Buitenlandse Zaken Richard Armitage en Minister van Defensie Donald Rumsfeld begon men aldus binnen de regering-Bush langzaam maar zeker te geloven, dat Saddam 'preemptive' moest worden verwijderd, voordat hij zo gevaarlijk was, dat dit niet meer kon. Zijn vermeende steun aan 9/11 en zijn vermeende bezit van massavernietigingswapens waren hiervoor de rechtvaardiging.¹

Binnen de informatiediensten en het militaire apparaat begreep men onderwijl volgens Ricks weinig van de ommezwaai met betrekking tot Irak (2006: 44ff). De informatie die de betrokkenen bereikte begon vanaf de zomer van 2002 steeds meer af te wijken van de stellingen van de regering-Bush. Sommigen, zoals voormalig national security adviser Brent Scowcroft, lieten hun verwondering ook openbaar blijken in vraaggesprekken en artikelen. Maar er was geen houden meer aan. Cheney stelde in een speech op 26 au-

1 Vreemd genoeg waren het zeker ook artikelen in de, normaal betrekkelijk kritische *New York Times* die de rechtvaardiging van de oorlog voedden. Inmiddels berucht zijn diverse 'onderzoeksartikelen' van Judith Miller, eerder winnares van de prestigieuze Pulitzer Prize. Zij voerde onder meer een Irakese deserteur op die stelde gewerkt te hebben in geheime fabrieken voor biologische, chemische en nucleaire wapens (2006: 35, 55). Niets van haar verhalen bleek later te kloppen en uiteindelijk werd zij door de hoofdredactie via een zijdeur afgevoerd. Het kwaad was toen echter reeds geschied.

gustus 2002 dat 'there is no doubt that Saddam Hussein now has weapons of mass destruction. There is no doubt he is amassing them to use against our friends, against our allies, and against us' (2006: 49). De tijd zat de vrije wereld volgens hem ook op de hielen, want het zou niet lang meer duren of Saddam zou ook nucleaire wapens bezitten, en hij zou deze zonder twijfel inzetten. President Bush stelde evenzo eind september 2002 in zijn wekelijkse radiopraatje: 'The Iraqi regime possesses biological and chemical weapons, is rebuilding the facilities to make more and, according to the British government, could launch a biological or chemical attack in as little as 45 minutes after the order is given. ... This regime is seeking a nuclear bomb, and with fissile material could build one within a year.'¹ En Rumsfeld verklaarde kortweg: 'We know they have weapons of mass destruction' (2006: 51). Mensen die werkten bij de informatiediensten hadden hiervoor zelf geen overtuigend bewijs, maar gingen er door de zelfverzekerdheid waarmee Cheney *cum suis* hun boodschap verkondigden maar vanuit, dat dezen over informatie beschikten, die zij niet kenden: 'With all the compartmentalization, there's a good chance that a guy that senior has seen stuff you haven't', citeert Ricks een 'senior military intelligence official' (2006: 51).

Niettemin werden er her en der twijfels geuit, onder meer door leden van denktanks als de Brookings Institution, door individuele beleidsmakers en door congresleden als Robert Byrd en Ike Skelton (zie de volgende paragraaf). Vragen waren er onder meer over wat er in Irak kon en moest gebeuren, nadat Sadam was verdreven. Het Congres als geheel was echter onzichtbaar gedurende de maanden die voorafgingen aan de oorlog. 'In the months of the run-up to war,' schrijft Ricks, 'Congress asked very few questions, and didn't offer any challenge to the administration on the lack of postwar planning' (2006: 85-6, cf. 61-4). De Republikeinen wilden geen vragen stellen, de Democraten wilden of konden dit niet. Daarom waren er geen debatten en hoorzittingen waarin informatie, twijfels en meningsverschillen werden gepresenteerd waarover de pers vervolgens kon schrijven. In deze sfeer ging Powell in februari 2003 naar de Veiligheidsraad om de speech te geven waarmee hij de oorlog rechtvaardigde en tevens zijn reputatie en carrière verspeelde. 'These are not assertions', stelde hij. 'What we are giving you are facts and

1 Geciteerd door onderzoekers van The Center for Public Integrity, zie hieronder.

conclusions based on solid intelligence... We have first-hand descriptions of biological weapons factories on wheels and on rails... He remains determined to acquire nuclear weapons... what I want to bring to your attention today is the potentially much more sinister nexus between Iraq and the al Qaeda terrorist network' (2006: 90).

Powells optreden werd zeker in de Verenigde Staten, maar ook in tal van andere westerse staten, waaronder Nederland, als overtuigend ervaren.¹ Vandaag wordt echter algemeen erkend, schrijft Ricks, dat 'almost all of what he said that day wasn't solid, that much of it was deemed doubtful even at the time inside the intelligence community, and that some of it was flatly false' (2006: 90). Maar ook hier was de reactie van velen binnen de wereld van de informatiediensten en de beleidsmakers: wat Powell beweert komt niet overeen met onze informatie, maar kennelijk weet hij dingen die

1 Zo betitelde de directeur van het Instituut Clingendael Powells optreden in de Veiligheidsraad als 'indrukwekkend'. Van Staden erkende dat er nog altijd twijfels waren aangaande Irak, '[m]aar er bestaat een ernstig vermoeden dat dit land nog steeds beschikt over een vermogen tot aanmaak van chemische en biologische wapens, en het risico dat deze wapens in handen komen van terroristen is reëel. Tegen deze dreiging volstaat een politiek van indamming (containment) helaas niet.' Hij riep de Nederlandse regering daarom op haar 'weifelachtige en onduidelijke koers' aangaande Irak te verlaten en de Verenigde Staten ondubbelzinnig te steunen. Van Staden is overigens een fraai Nederlands voorbeeld van de 'deskundige' insider waarover Dahl zich in 1950 reeds grote zorgen maakte. Het Nederlandse kabinet weet in de maanden die vooraf gaan aan de invasie in Irak, niet goed wat te denken van Irak en de Amerikaanse intenties. Enerzijds wil het de Amerikanen niet afvallen, anderzijds wil het zich niet te veel vervreemden van Duitsland en Frankrijk, twee dominante landen in de Europese Unie die voortdurend aandringen op kalme en zorgvuldigheid. Van Staden meent echter dat de 'diplomatieke slingerbewegingen van Nederland' niet zijn te verklaren door inhoudelijke overwegingen, maar 'door het verlangen van de regering aan het thuisfront zo weinig mogelijk politieke vingers te branden'. Men zou denken dat dit een te waarden de-mocratisch streven is: een regering dient zich niet te veel te vervreemden van de vigerende voorkeuren onder de bevolking, voorkeuren die onder meer worden uitgedrukt door de politieke partijen. Maar de directeur van de belangrijkste Nederlandse denktank over buitenlandse politiek denkt daar anders over: 'De Omklemming van de buitenlandse politiek door de binnenlandse politiek is geen goede uitgangspositie voor het uitoefenen van invloed. Onder internationale crisissomstandigheden dient buitenlandse politiek nationale politiek te zijn'. Hierin herkennen we dezelfde zelfverzekerde 'deskundige' van Dahl: wie anders dan deze deskundige zou immers 'onder internationale crisissomstandigheden' de 'nationale politiek' kunnen vaststellen? Per slot van rekening genereert 'het binnenland' slechts 'weifelachtig beleid'. ('VS verdienen steun Nederland', *NRC-Handelsblad*, 10 februari 2003).

wij niet weten (2006: 92). De trein denderde dus verder. Ook al had de Defense Intelligence Agency nog in juli 2002 geconcludeerd: 'compelling evidence demonstrating direct cooperation between the government of Iraq and Al Qaeda has not been established, despite a large body of anecdotal information.' Ook al rapporteerde de CIA in september van hetzelfde jaar 'no credible information' te hebben gevonden 'that Baghdad had foreknowledge of the 11 September attacks or any other Al-Qaida strike'.¹ En ook al rapporteerde Mohammed Elbaradei, de directeur van de International Atomic Energy Agency, in februari 2003 aan de Verenigde Naties, dat zijn dienst geen bewijzen kon vinden van enige nucleaire activiteiten in Irak en dat de mogelijkheden van dit land in het algemeen om wapens te ontwikkelen in de jaren negentig dramatisch achteruit waren gegaan.² Gereede twijfels van bondgenoten als Frankrijk en Duitsland waren evenzeer aan dovemansoren gericht. Joschka Fischer waarschuwde de Amerikanen in februari 2003 tijdens de jaarlijkse Wehrkunde veiligheidsconferentie in München, dat zij voor jaren vast zouden zitten in Irak en betoogde het gepresenteerde bewijsmateriaal niet overtuigend te vinden. Rumsfeld benadrukte evenwel dat Powells toespraak in de Veiligheidsraad 'presented not opinions, not conjecture, but facts'. Hij begreep niet hoe het mogelijk was dat er nog altijd vragen opkwamen bij 'reasonable people open to the facts before them' (Ricks 2006: 94).

Dit soort zelfverzekerde uitspraken waren geen incident, het bleek reeds hierboven. In de twee jaar die volgden op 11 september 2001 telden onderzoekers van het onafhankelijke Center for Public Integrity 935 aantoonbaar onjuiste uitspraken van zeven topfunctionarissen van de regering-Bush over het bezit van Irak van massavernietigingswapens, over het bestaan van samenwerkingsbanden

1 Beide conclusies worden geciteerd door onderzoekers van The Center for Public Integrity, zie hieronder.

2 De juistheid van deze bevinding werd later bekrachtigd door diverse onderzoeken, waaronder die van de 9/11 commissie (National Commission on Terrorist Attacks upon the United States), de Senate Select Committee on Intelligence en de multinationale Iraq Survey Group, belast met het opsporen van Saddams WMD's. Al deze commissies kwamen tot de conclusie dat Saddam niet (meer) beschikte over massavernietigingswapens, geen nucleair programma had en geen samenwerkingsbanden onderhield met Al-Qaida.

tussen Al-Qaida en Irak, of over beide.¹ Omdat de onjuistheid of ongefundeerdheid van de desbetreffende uitspraken ook bekend was bij de betrokkenen, of bekend had moeten zijn gezien de informatie waarover zij in principe beschikten, kan volgens de onderzoekers worden gesproken van ‘an orchestrated campaign that effectively galvanized public opinion and, in the process, led the nation to war under decidedly false pretenses’. De frequentie van de onjuiste uitspraken, stelden de onderzoekers verder vast, nam sterk toe in de aanloop naar de oorlog. Samen met de duizenden nieuwsuitzendingen die zij genereerden, vormden zij aldus een onstuitbare sneeuwbal van misinformatie. ‘The cumulative effect of these false statements’, schrijven zij, ‘was massive, with the media coverage creating an almost impenetrable din for several critical months in the run-up to war.’ Achteraf hebben tal van journalisten en ook complete nieuwsorganisaties hun spijt betuigd over hun onkritische houding,² maar op het moment zelf, constateren de onderzoekers, ‘much of the wall-to-wall media coverage provided additional, “independent” validation of the Bush administration’s false statements about Iraq’. Een door regeringsleden geuite feitelijke onjuistheid werd dus een waarheid omdat journalisten het op papier drukten, papier waarnaar dezelfde regeringsleden vervolgens verwezen. En zo eindeloos verder.

De effectiviteit van deze mediacampagnes is groot. Uit een representatieve Harris Poll onder bijna tweeduizend volwassenen bleek in februari 2005, dat 64% van de Amerikanen, ondanks de diverse officiële onderzoeken die inmiddels het tegendeel hadden aangetoond, nog altijd geloofde, dat ‘Saddam Hussein had strong links with Al Qaeda’. 61% geloofde nog altijd dat ‘Iraq, under Saddam Hussein, was a serious threat to U.S. security’. En 36% geloofde

1 The Center for Public Integrity. ‘Iraq: The War Card’. 23 januari 2008. www.publicintegrity.org/WarCard. Het ging om Bush, Cheney, Powell, Rice, Rumsfeld, Wolfowitz en twee persvoorlichters van het Witte Huis.

2 ‘We went into Iraq with what, in retrospect, seems like a childish fantasy’, schrijft columnist David Brooks, die de inval aanvankelijk steunde, in de *New York Times* van 11 mei 2004: ‘We were going to topple Saddam, establish democracy and hand the country back to grateful Iraqis. We expected to be universally admired when it was all over.’ In 2004 acht hij het nog te vroeg om vast te stellen dat de missie een totale mislukking is. Niettemin, erkent hij, ‘it’s not too early to begin thinking about what was clearly an intellectual failure’.

nog altijd dat 'Iraq had weapons of mass destruction when the U.S. invaded'. Nadien begonnen deze percentages langzaam te dalen. Maar zelfs in december 2006 was nog altijd 28% van de Amerikanen ervan overtuigd, dat Saddam over massavernietigingswapens beschikte en meende nog altijd 32% dat hij Al-Qaida 'substantiële steun' had verleend.¹

De Amerikanen (en in hun kielzog, trouwe leden van de 'coalition of the willing' als Engeland, Polen, Bulgarije, Oekraïne, Nicaragua, Singapore, Albanië, Nederland, Honduras, Letland en Moldavië) haastten zich dus in de oorlog. Tijd en middelen om een gedegen plan uit te werken voor de periode na de oorlog waren er niet. Een dergelijk plan achtte men eigenlijk ook niet nodig omdat de Irakezen het land immers snel en dankbaar in een democratie zouden transformeren², zelf voor rust en orde zouden zorgdragen, de wederopbouw uit eigen middelen zouden bekostigen en men het land snel weer zou kunnen verlaten (Ricks 2006: 110; Ferguson 2008: x-xii). De ervaringen met de reeds genoemde Coalition Provisional Authority (CPA) zijn hier illustratief.

De CPA bestuurdde Irak het eerste jaar na de bezetting. Zij kondigde onder meer wetten af, drukte geld, inde belasting en besteedde de olie-inkomsten. In zijn *Imperial Life in the Emerald City: Inside Iraq's Green Zone* (2006, zie ook: www.rajivc.com) oordeelt Rajiv Chandrasekaran vernietigend over de leden van de CPA en van de andere organisaties die in het eerste periode Irak bestuurden en 'opbouwden' (cf. Ricks 2006: 203-14; Ferguson 2008: 266-312).

¹ Zie: www.harrisinteractive.com, respectievelijk, www.angus-reid.com.

² '[W]hat you are going to find, and this is very important, you're going to find Iraqis out cheering American troops', benadrukte Wolfowitz in een interview in de *Detroit News* in februari 2003 (geciteerd door Ricks 2006: 96). In een hoorzitting in het Congres een paar weken later verklaarde de politoloog evenzo: 'I am reasonably certain that they will greet us as liberators'. De vereiste troepenmacht zou hierdoor zeer beperkt kunnen blijven. Wolfowitz dacht aan 30.000 manschappen en betitelde de schattingen van experts van enkele honderduizenden als 'wildly off the mark' (in 2007 waren er bijna 200.000 Amerikanen in Irak). Ook benadrukte hij in een hoorzitting dat de Irakezen de eigen reconstructie konden betalen uit de olieinkomsten: 'there is a lot of money there' en Irak 'can really finance its own reconstruction'. Over een overheidsambtenaar die de *Washington Post* had verteld, dat de hele missie wel eens 95 miljard dollar zou kunnen gaan kosten, meldde hij: 'I don't think he or she knows what he is talking about' (geciteerd door Ricks 2006: 97-8).

Gezamenlijk hadden zij zich breeduit gevestigd in de zwaar beveiligde 'Green Zone' in Bagdad, de voormalige 'gated city' van Saddam en zijn personeel, die zij net als hun voorgangers zelden verlieten. Deze enclave veranderde al snel in een 'little America', een universitaire campus gelijkende surrealistische 'safe haven' waar de ongeveer 1500, meestal zeer jonge en onervaren bewoners zich zo veel mogelijk 'thuis' moesten voelen. Hieraan droeg bij het overvloedig uit de Verenigde Staten ingevlogen (vooral uit varkensvlees bestaande) comfort-food, dat in fast-food cafetaria's door eveneens ingevlogen islamitische Pakistani en Indiërs werd bereid – alles wat uit Irak kwam werd voorshands malafide beschouwd. Bijna niemand sprak Arabisch, bleef veel langer dan drie maanden of nam ooit buiten de Green Zone poolshoogte. Het meeste van wat de betrokkenen van Irak wisten, zagen ze op de (Amerikaanse) televisie of hoorden ze in de kantine van derden. In overeenstemming met de doelen van de regering-Bush zagen ze het niettemin als hun missie om Irak cultureel, politiek en economisch te transformeren. Hiervoor ontbraken echter de kennis, de informatie, de plannen en de middelen. De vooral vanwege politieke affiliaties gerecrueteerde leden van de CPA ('Can't Produce Anything', was de bijnaam) onderscheidden zich volgens Chandrasekaran, Ferguson en Ricks vooral door onwetendheid, arrogantie, zelfoverschatting, wereldvreemdheid en incompetentie. Terwijl essentiële levensbehoeften als water, elektra, riolering of medische zorg nog gewaarborgd moesten worden, hielden zij zich bijvoorbeeld bezig met de privatisering van overheidsdiensten of de modernisering van de aandelenbeurs.

De waarschijnlijk grootste blunder die in het eerste jaar werd gedaan, is het volledig ontmantelen van het Iraakse militaire apparaat geweest. Paul Bremer, het hoofd van de CPA, besloot daartoe twee maanden na de invasie. Dit tegen de dringende adviezen van bijna alle deskundigen in, en ondanks de aangeboden medewerking van de betrokken Iraakse militairen om rust en orde te herstellen (Ferguson 2008: 163-234). Tussen de vijf- en achthonderduizend (bewapende!) mannen, zeven tot tien percent van de Iraakse beroepsbevolking, verloren hierdoor hun carrière, inkomsten en eer. Deze vonden ze niet zelden terug in de vele sektarische privélegertjes die zich na de invasie vormden. 'More than any order', schrijft Ferguson, 'the order created the Iraqi insurgency' (2008: 164).

De kwaliteit van de wederopbouw is er na het eerste jaar niet dramatisch op vooruitgegaan. T. Christian Miller schetst in zijn *Blood Money: Wasted Billions, Lost Lives, and Corporate Greed in Iraq* (2006) evenzeer een beeld van incompetentie, cynisme, corruptie, zelfverrijking, verspilling en ineffectiviteit. Volgens Transparency International was Irak in 2007 het op twee na meest corrupte land ter wereld. Eind 2007 schatten Amerikaanse functionarissen dat een derde van de aan wederopbouw bestede gelden werd gestolen of anderszins verdween. Irak leek in deze periode een nieuw dieptepunt van wetteloosheid te hebben bereikt.¹ Het laatste ondanks een relatieve afname van dodelijk geweld, een afname die door een sterke, kostenverslindende uitbreiding van troepen ('The Surge') was afgedwongen.

Inmiddels, betoogt Ricks, zijn er honderden miljarden dollars besteed en is er niet of nauwelijks uitzicht op de vestiging van een stabiele staat, laat staan democratie, in Irak of in naburige landen. Medio 2007 was er vooral sprake van een chaos van 'insurgency, sectarian violence, criminality, and factional fighting' (2007: 441), een chaos die enorme vluchtelingenstromen veroorzaakt², die mede hierdoor ook naburige landen destabiliseert, en die kan leiden tot een nog verdere stijging van de oliepijzen³ en een wereldwijde economische schok. De situatie die thans is ontstaan is eigenlijk uitzichtloos en laat zich goed vergelijken met die van de Russen in Afghanistan aan het begin van de jaren tachtig. De strijd tegen het terrorisme is er eveneens weinig mee geholpen. Verre van dat. De invasie in Irak heeft het anti-Amerikanisme en het terrorisme juist buitengewoon gestimuleerd door, onder meer, een enorm reservoir

1 Damien Cave. 'Nonstop Theft and Bribery Stagger Iraq'. *New York Times*, 2 december 2007.

2 Volgens cijfers van de UNHCR hadden tot september 2007 ongeveer 2,4 miljoen Irakezen het land ontvlucht en waren er in Irak zelf nog eens 2,2 miljoen mensen 'displaced'. Velen behoren tot de beter opgeleide middenklasse. Naar schatting heeft inmiddels 40% van deze, voor het functioneren van een democratie onmisbare klasse het land verlaten. Zie: 'Statistics on Displaced Iraqis around the World', september 2007. www.unhcr.org

3 Op 11 september 2001 was de olieprijs \$ 25,50 per vat. Medio 2008 was zij ongeveer vervijfvoudigd. Het lijkt weinig twijfel dat de oorlog in Irak hiervan een van de oorzaken is. Wanneer een doel van de oorlog was de olietoevoer veilig te stellen, dan waren er waarschijnlijk perspectieffollere investeringen geweest.

van potentiële terroristen te creëren van mensen die verwanten, vrienden, bestaansmiddelen en respect hebben verloren.

4.2.4 *Het ontbreken van een geïnformeerd debat*

Auteurs als Ricks en Ferguson maken aannemelijk dat de Amerikaanse inspanningen in Irak eerder zijn te vergelijken met een staatsgreep in een bananenrepubliek dan met de uitvoering van een doorzicht, omvattend plan dat past bij een supermacht met de ambitie de politiek te veranderen in een cruciale regio van de wereld. De invasie acht Ricks een schoolvoorbeeld van avonturisme: '[it] was launched recklessly, with a flawed plan for war and a worse approach to occupation. Spooked by its own false conclusions about the threat, the Bush administration hurried its diplomacy, short-circuited its war planning, and assembled an agonizingly incompetent occupation. None of this was inevitable. It was made possible only through the intellectual acrobatics of simultaneously "worst-casing" the threat presented by Iraq while "best-casing" the subsequent cost and difficulty of occupying the country' (2006: 3-4). '[N]ever even in my wildest nightmares', schrijft Ferguson, 'did I imagine that the occupation of Iraq would be conducted with such arrogance, stupidity, and incompetence as it was' (2008: x).

Dit brengt ons terug op consensus en rationaliteit als, door Dahl in 1950 genoemde, criteria voor democratische besluitvorming. Deze besluitvorming is ook het onderwerp van *The Assault on Reason* (2007) van Al Gore, de voormalige aanstaande president. Zijn opvattingen op dit terrein zijn niet bijzonder omdat zij wijdverbreid zijn binnen de tegenwoordige Amerikaanse politicologie. Het feit echter dat ook een vooraanstaande vertegenwoordiger van de politieke klasse ze inmiddels verwoordt, is een indicatie van de ernst van de situatie.

Gore citeert in de inleiding van zijn boek Robert Byrd. Byrd is de historisch langstdienende senator (sinds 1959) en kan dus op enige ervaring bogen. Vlak voor de oorlog tegen Irak, op 12 februari 2003, liet hij zich in de Senaat ontvallen: 'This chamber is, for the most part, silent – ominously, dreadfully silent. There is no debate, no discussion, no attempt to lay out for the nation the pros and cons of this particular war. There is nothing. We stand passively mute in the United States Senate' (Gore 2007: 1). Deze constatering spoort

volgens Gore met een algemene vraag die miljoenen zich met hem stellen: 'Why do reason, logic and truth seem to play a sharply diminished role in the way America now makes important decisions?... Why has America's public discourse become less focused and clear, less *reasoned*?' (2007: 1-2). Het fundamentele democratische uitgangspunt acht Gore het vertrouwen in de kracht van de rede, 'the belief that free citizens can govern themselves wisely and fairly by resorting to logical debate on the basis of the best evidence available, instead of raw power' (2007: 2, cf. 271). Dit uitgangspunt, stelt Gore, 'is now under assault' (2007: 2). Er is steeds minder sprake van een betekenisvolle, vrije uitwisseling van ideeën in de publieke sfeer. Amerikanen lijken zich in toenemende mate nog louter druk te maken over de rechtszaken van O.J. Simpson en Michael Jackson of de ontspoorde levens van Britney, Paris en Nicole terwijl in relatieve stilte fundamentele beslissingen worden genomen over oorlog en vrede, het klimaat of maatschappelijke rechtvaardigheid. Naar Gore's overtuiging zullen historici later vaststellen, dat tal van deze beslissingen bovendien catastrofale vergissingen waren. Irak acht hij hiervan een voorbeeld. Deze laatste catastrofe is daarom zo onverteerbaar omdat bijkans alle voor een juiste beslissing benodigde kennis en informatie aanwezig waren op het moment dat de beslissing werd genomen.¹

Wanneer men de speeches herleest die Byrd aan de vooravond van de oorlog in het Congres uitsprak, dan valt op hoezeer veel van de ontwikkelingen na de invasie inderdaad konden worden voorspeld – ook door een modale politicus als Byrd – en hoezeer de redelijkheid van de weinigen die het hoofd koel wisten te houden, kennelijk aan dovemansoren was gericht.² Zijn uitspraken logenstraffen ook pleitbezorgers van het toenmalige beleid die tegenwoordige kritiek afdoen als wijsheid-achteraf. Op 13 maart 2003

1 'To a remarkable extent,' schrijft ook Ferguson, 'the difficulties encountered by the United States in postwar Iraq not only were predictable, but were also, in fact, predicted. Most of the issues encountered by the U.S. occupation were examined in detail by a series of studies, some public, others classified, conducted both within the government and by various academic, journalistic, and policy organizations' (2008: 44). Zeker over de zeer beperkte mogelijkheden door buitenlandse interventie een stabiele of stabiele democratische staat te vestigen, bestond in de politieke wetenschap afdoende kennis. Zie: Blokland 2005: hoofdstuk 7, Levi 2006, Heilbrunn 2006.

2 Zie: <http://byrd.senate.gov>

stelde Byrd over de vermoedelijke kosten en onmogelijkheden van het herbouwen van Irak: 'If the United States leads the charge to war in the Persian Gulf, we may get lucky and achieve a rapid victory. But then we will face a second war: a war to win the peace in Iraq. This war will last many years and will surely cost hundreds of billions of dollars. In light of this enormous task, it would be a great mistake to expect that this will be a replay of the 1991 war.' Byrd haalde het Congressional Budget Office aan dat de bezettingskosten van Irak be- raamde op 12 tot 48 miljard per jaar. Het United Nations Develop- ment Program schatte de reconstructie op totaal 30 miljard. Beide schattingen zijn, hoewel beduidend hoger dan die van de regering- Bush, veel te laag gebleken, hetgeen Byrd reeds vermoedde. De op- bouw van Irak, voorspelde hij, zou het meest ambitieuze buiten- landse programma van de VS worden sinds de invasies in Duitsland en Japan. En dat terwijl Bush nog ten tijde van de verkiezingscam- pagne in 2000 had gesteld dat hij een einde zou maken aan zinloze pogingen tot 'nation-building' zoals in Bosnië en Kosovo, interventies die peuleschillen waren in vergelijking met de taak die de Vere- nigde Staten in Irak wachtte. Op 19 maart 2003, nadat de regering- Bush van het Congres toestemming had gekregen een oorlog tegen Irak te beginnen, stelde Byrd: '[T]oday I weep for my country. I have watched the events of recent months with a heavy, heavy heart. No more is the image of America one of strong, yet benevolent peacekee- per. The image of America has changed. Around the globe, our friends mistrust us, our word is disputed, our intentions are ques- tioned. Instead of reasoning with those with whom we disagree, we demand obedience or threaten recrimination. Instead of isolating Saddam Hussein, we seem to have isolated ourselves.'

De grootste oorzaak van de verschraling van het publieke debat acht Gore de televisie, een medium waaraan Amerikanen ruim vie- reneenhalf uur per dag zijn gekluisterd. Marshall McLuhan (1964) had gelijk met zijn stelling, dat het medium de boodschap bepaalt, schrijft Gore (2007: 20). Ieder dominant medium scheidt een eigen 'information ecology' met specifieke ideeën, beelden en percepties, een specifieke verdeling van kennis, inkomen en macht en een spe- cifieke wijze waarop collectieve beslissingen worden genomen. Dit geldt voor het geschreven woord, het beeld en, in de toekomst, voor internet. Kenmerkend voor televisie acht Gore dat informatie slechts

in één richting stroomt. Haar reeds zeer beperkte mogelijkheden tot samenspraak zijn nog verder verkleind door de enorme concentratie van eigendom, een concentratie die wordt voortbewogen door de hoge productiekosten van programma's en het gecentraliseerde karakter van zender, kabel en satelliet. De concentratie frustrleert niet alleen de dialoog, maar bedreigt, mede hierdoor, tevens de pluriformiteit en vrijheid van informatie. De moderne conglomeraten zijn bovendien steeds minder geïnteresseerd in het vervullen van een publieke opdracht en steeds meer in winst. Deze winst valt vooral te halen met vermaak, een communicatievorm die, zoals Neil Postman (1985) eerder betoogde, ook het best past bij de vluchtige aard van dit medium. En tenslotte is een kenmerk van televisie dat televisiekijken vooral instinctieve reacties oproept die niet worden gemoduleerd door logica, rede en reflectie. Lezen, daarentegen, noopt tot het co- of herscheppen van de representatie van de werkelijkheid door de auteur (2007: 16-21).

De dominantie van het televisiemedium heeft volgens Gore de inhoudelijke boodschap van politieke kandidaten grotendeels irrelevant gemaakt in vergelijking met de percepties, beelden en imago's die vooral met behulp van politieke televisiespotjes worden geschapen. De hoge kosten van deze televisiecampagnes hebben weer de rol van het geld in de politiek dramatisch vergroot en deze rol zal overheersend blijven zolang de desbetreffende dertigsecondenspotjes de belangrijkste, want effectiefste, vorm van politieke communicatie zijn.

Gore leerde in de jaren tachtig uit eigen campagne-ervaring de effectiviteit van 'tv-ads' kennen. Het werd hem duidelijk, dat 'at least to some degree, the "consent of the governed" was becoming a commodity to be purchased by the highest bidder. To the extent that money and the clever use of electronic mass media could be used to manipulate the outcome of elections, the role of reason began to diminish' (2007: 9). De potentie tot 'manipulating mass opinions and feelings' (2007: 9) wordt volgens Gore vandaag steeds agressiever geëxploiteerd. Met specifieke, vaak impliciete boodschappen die nadrukkelijk zijn gericht op kleine segmenten van de bevolking, sorteren moderne 'media Machiavellis' de gewenste effecten.¹ Het

1 Een indruk van de tegenwoordige mogelijkheden biedt een recent gezamenlijk onderzoek van neurologen en politicologen. Marco Iacoboni et al. maten de her-

gebrek aan authenticiteit leidt vervolgens, stelt Gore, tot cynisme en vervreemding en uiteindelijk tot een steeds afnemende democratische legitimiteit. De velen die het gevoel hebben dat de regering niet langer responsief is en dat het weinig zinvol is om politiek te participeren of zelfs te stemmen, hebben in zijn optiek helaas niet geheel ongelijk. Kiezers zijn vandaag weinig meer dan ‘targets for easy manipulation’ (2007: 245).

Burgers hebben het gevoel nodig dat zij zinvol met hun regering kunnen communiceren en dat hun uitingen er toe doen, schrijft Gore onder verwijzing naar de ‘attachment theory’ uit de ontwikkelingspsychologie (2007: 246-9). Kinderen waarop de omgeving niet, onvoldoende of verkeerd reageert, groeien op tot angstige, afhankelijke mensen die voortdurend het gevoel hebben slachtoffer van hun omgeving te zijn en die zich daarom gefrustreerd en boos van deze omgeving afwenden. Onvoldoende maatschappelijke responsiviteit baart evenzo burgers zonder interesse en vertrouwen in het maatschappelijke bestel. Slechts in zoverre burgers consistente, betrouwbare en betekenisvolle reacties van anderen krijgen wanneer zij hun meningen en gevoelens uitspreken, groeit hun overtuiging, dat meningsuiting er toe doet in een democratie. En slechts in zoverre deze expressie vervolgens betekenisvolle veranderingen teweegbrengt, groeit hun overtuiging dat de democratie er toe doet.

Volgens Gore blijkt uit onderzoek dat mensen inderdaad steeds meer hun interesse in politiek verliezen en bijgevolg steeds minder politieke kennis bezitten (2007: 254-5). De simpelste vragen over gaande verkiezingen, de grondwet of de staatsinrichting blijken grote verwarring op te roepen. Gore citeert de Task Force on Civil Education (1996-2000) van de American Political Science Association (APSA) die op basis van dergelijk onderzoek eind jaren negentig tot de ‘onomstotelijke’ conclusie kwam, ‘that current levels of political knowledge, political engagement, and political enthusiasm are so low as to threaten the vitality and stability of democratic politics in the United States’ (2007: 255).

senactiviteit van proefpersonen nadat deze foto’s en speeches van presidentskandidaten hadden gezien. Deze activiteit kon worden getypeerd als ‘afkeer’, ‘empathie’, ‘twijfel’, ‘nieuwsgierig’, et cetera. Vervolgens verbonden de onderzoekers hieraan vergaande conclusies over de kansen van de kandidaten en over de wijzen waarop zij deze kansen konden vergroten. Inhoudelijke ideeën speelden in

Om de democratie te redden moeten Amerikanen in Gore's visie nieuwe wegen scheppen 'to engage in a genuine and not manipulative conversation about our future' (2007: 10). Beter onderwijs en 'civic education' zijn belangrijk, evenals een herstel van de invloed van wetenschapsbeoefenaren op het publieke debat, maar het belangrijkste is 'the re-establishment of a genuine democratic discourse in which individuals can participate in a meaningful way – a conversation of democracy in which meritorious ideas and opinions from individuals do, in fact, evoke a meaningful response' (2007: 254).

Gore is een politicus en van politici wordt verwacht dat zij oplossingen presenteren. Hij blijkt zijn hoop te hebben gevestigd op het internet. Zoals de boekdrukkunst de 'Age of Reason' voortbracht, die op zijn beurt de 'Age of Democracy' baarde, kan het internet de schade herstellen die door de televisie is aangericht. Dit medium is laagdrempelig, interactief en heeft volgens hem historisch de grootste potentie om individuen met elkaar en met kennisbronnen te verbinden. Het vormt het ideale platform voor waarheidsvinding, voor de gedecentraliseerde creatie en distributie van ideeën, voor de democratisering van kennis, in andere woorden, voor *rede* (2007: 12, 260). Volgens Gore wordt deze potentie inmiddels ook onmiskenbaar verwerkelijkt: 'As a society, we are getting smarter. Networked democracy is taking hold. You can feel it' (2007: 270).

Uiteraard overdrijft Gore de rationaliteit van het electoraat in de periode vóór de introductie van de televisie. Toendertijd was deze ook niet optimaal, zoals de bijna identieke bedenkingen van Dahl in 1950 laten zien, bedenkingen die mede waren gebaseerd op de eerste empirische onderzoeken naar electorale preferenties (zie Blokland 2005: 55-60) en op de beschouwingen van waarnemers als Weber, Schumpeter en Mannheim in het interbellum (zie Blokland 2001). Het lijkt niettemin aannemelijk dat het televisiemedium de reeds aanwezige tendenties heeft versterkt. Het ook door Gore aangehaalde APSA-onderzoek bevestigt dit.

De democratische potentie van onder meer het internet lijkt Gore evenzo te overdrijven.¹ Op deze plaats volsta ik dienaangaande met

het laatste geen enkele rol. Het ging er louter om hoe kandidaten overkwamen.

1 Het is verleidelijk uitvoerig uit onderzoek naar electorale competentie te citeren. Ik beperk me tot één representatieve steekproef die in opdracht van de National Geographic Education Foundation werd verricht onder 510 Amerikanen in de leef-

een ontzuenderende waarneming van Ian Buruma (zie verder Blokland 2005: hoofdstuk 8). In zijn artikel 'Theater of War' (*The New York Times*, 17 september 2006) gaat Buruma in op *The Greatest Story Ever Sold: The Decline and Fall of Truth From 9/11 to Katrina* (2006) van Frank Rich. Deze laat zien dat de redenen die door de Amerikaanse regering werden gegeven om Irak binnen te trekken, alsmede haar beschrijving van de oorlog en van zijn gevolgen, achteraf doortrokken blijken te zijn van weloverwogen manipulatie, dis-informatie en bedrog.¹ De regering zette hiervoor een leger in van spindoctors, betaalde 'onafhankelijke' journalisten en public relations experts. De atmosfeer van patriotisme en intimidatie die in de VS ontstond na 9/11, verklaart volgens Rich mede waarom aanvankelijk zo weinigen tegen deze manipulatie bestond waren: iedere kritiek op de regering werd uitgelegd als landverraad.²

Buruma onderschrijft deze verklaring, maar benadrukt daarnaast de afgenomen rol van kritische, afstandelijke, geïnformeerde redac-

tijd van 18 tot 24 jaar. In 2006, drie jaar nadat de oorlog in Irak was begonnen, bleek 63% niet in staat dit land op een kaart van het Midden-Oosten aan te wijzen. De geografische kennis over andere crisishaarden in de wereld was niet groter: 75% kon Israël of Iran niet vinden, 88% had geen idee waar Afghanistan lag en voor 70% was Noord-Korea onvindbaar. 54% wist niet dat Soedan in Afrika ligt. Gelukkig voor het eigen zelfbeeld achtte 50% van de geïnterviewden het ook 'niet werkelijk noodzakelijk' om te weten waar andere landen zich op de wereldbol bevinden. Het internetgebruik was niettemin hoog: 80% was in de afgelopen maand op het internet geweest, 56% was van mening dat internetvaardigheden in de moderne tijd absoluut noodzakelijk waren en 27% had, volgens eigen zeggen, het wereldnieuws op internet gevolgd.

- 1 Vergelijk hier, onder veel meer, *Hubris: The Inside Story of Spin, Scandal, and the Selling of the Iraq War* (2006) van Michael Isikoff en David Corn, het eerder aangehaalde onderzoek van The Center for Public Integrity en een uitgebreid onderzoek van *The New York Times* naar de symbiotische relaties tussen schijnbaar onafhankelijke TV-analysten en het Witte Huis (David Barstow, 'Message machine: Behind TV analysts, Pentagon's hidden hand', 20 april 2008).
- 2 Buruma haalt de Minister van Justitie, John Ashcroft, aan die in de senaat poneerde dat een ieder die zijn beleid bekritiseerde 'give ammunition to America's enemies'. Treffend zijn de wederwaardigheden van de aanvankelijk uiterst populaire muziekgroep Dixie Chicks. Een van haar leden gewaagde het in maart 2003 tijdens een concert in Londen op te merken, dat de regering te snel op oorlog aanstuurde en dat zij zich ervoor geneerde evenals president Bush uit Texas afkomstig te zijn. Mede door radio-boycots verloor de groep de helft van haar publiek en gedurende een aantal jaren waren haar leden persona non grata in de Amerikaanse media (zie de documentaire 'Shut up and Sing' (2006) van Barbara Kopple en Cecilia Peck).

ties met betrekking tot de verzameling, verspreiding en duiding van nieuws.¹ In toenemende mate wordt de werkelijkheidsbeleving van burgers rechtstreeks, onbemiddeld beïnvloed door talkradio en websites, media die machthebbers ook relatief eenvoudig kunnen manipuleren (zie hoofdstuk 1). Het is misschien een vorm van democratie, schrijft hij, '[t]hat more people than ever are now able to express their views, on radio shows and Web sites, ... but it has undermined the authority of editors, whose expertise was meant to act as a filter against nonsense or prejudice. And the deliberate confusion, on television, of news and entertainment has done further damage.' Gore's verwachting, kortom, dat het internet de redding van de politieke rede is, lijkt ook om deze reden overspannen.

4.3 HET BEVORDEREN VAN ELECTORALE COMPETENTIE EN HET EMANCIPATIEDILEMMA

Dahls centrale vraag in 1950 was hoe de politieke besluitvorming, zeker op een terrein als de buitenlandse politiek, democratischer kan worden gemaakt. 'Democratischer' betekende voor hem: meer in overeenstemming met de voorkeuren van de kiezers, voorkeuren die bovendien door een onderlinge uitwisseling van ideeën en opvattingen beter onderbouwd en geïnformeerd zijn (zie § 4.1). Deze problematiek zal niet alleen een leidmotief in Dahls hele oeuvre blijven, maar in dat van de gehele politicologie. Hedendaagse, met elkaar samenhangende, discussies over 'burgerschap', 'sociaal kapitaal', 'discursieve' of 'deliberatieve' democratie hebben een lange voor geschiedenis. Deels gaat het slechts om een herhaling van zetten. De analyses van de besluitvorming rond Irak illustreren dit.

In navolging van vele anderen constateert Gore dat er vandaag een gebrek is aan een geïnformeerd publiek debat, en is hij op zoek naar wijzen om de kwaliteit van dit debat te vergroten. We zagen dat

1 Uit een 'Nationaal Studentenonderzoek' onder 1775 Nederlandse studenten van het hoger beroeps onderwijs en van universiteiten bleek onlangs, dat tien procent de Donald Duck las. Hiermee was de Donald Duck veruit het populairste weekblad onder studenten. De geïnterviewden keken voorts gemiddeld drie uur televisie per dag en waren 3,5 uur per dag op het internet (*De Volkskrant*, 8 juli 2008). Een grote vermaardheid in de duiding van het wereldnieuws heeft de Donald Duck nog niet opgebouwd.

de positie van Dahl bijna zestig jaar eerder niet anders was. Dahl constateerde daarnaast dat de uitvoerende macht nauwelijks tegen-
spel kreeg van de volksvertegenwoordiging en dat er meer en meer
sprake was van een constitutionele dictator. Wanneer de besluitvor-
ming rond Irak een maatstaf is, dan lijkt de inbreng van het Congres
vandaag nog geringer te zijn. Waar Roosevelt uitvoerig consulteerde,
delibereerde en committeerde, kan Bush opteren voor een 'go-it-
alone-approach'.

De 'founding fathers' waren zeer bevreesd voor presidenten die
oorlogen misbruikten om hun machtspositie uit te breiden en oor-
logen begonnen met vooral persoonlijke (roem, glorie, eer), in plaats
van politieke motieven. Daarom gaven zij op dit terrein een grote
beslismacht aan het Congres: dit orgaan verklaart de oorlog en stelt
de noodzakelijke budgetten beschikbaar. De machtsbalans is de laat-
ste jaren echter sterk in de richting van de uitvoerende macht ver-
schoven. In overeenstemming met Goldsmith betitelt Anthony Le-
wis als de belangrijkste erfenis van Bush, naast Irak, 'his effort to
enlarge the unilateral power of the president. Invoking the "war of
terror" as a reason, Bush has worked relentlessly to unbalance the
balance of powers ... that James Madison ... thought was its funda-
mental safeguard against abuse of power'.¹ Arthur M. Schlesinger
betoogde in zijn *The Imperial Presidency* (1973), dat presidenten ge-
regeld de nationale veiligheid hebben aangegrepen om hun macht
dusdanig te vergroten, dat de democratische controleerbaarheid in
het geding kwam. Voor de 'Terror Presidency', het presidentschap
ten tijde van terrorisme, dreigt volgens Goldsmith hetzelfde (2007:
183). Hij voorziet dat de terreurdreiging tot een presidentiële macht
zal leiden met steeds meer verantwoordelijkheden en bevoegdheden
(2007: 216).

Een verschil tussen heden en verleden betreft wellicht de ratio-
naliteit van het beleid. Dahl, Mannheim, Lippmann of Lasswell gin-
gen er ruim een halve eeuw geleden nog vanuit, dat de kennis en

1 'The Imperial Presidency', *The New York Times*, 4 november 2007. Overeenkom-
stig oordelen Charlie Savage in zijn *Takeover: The Return of the Imperial Presidency
and the Subversion of American Democracy* (2007) en Eric Lane en Michael Ores-
kes in hun *The Genius of America: How the Constitution Saved Our Country – and
Why It Can Again* (2007). Lane en Oreskes hopen echter nog dat de volksverte-
genwoordiging haar verloren macht kan heroveren, zich hierbij beroepend op de
constitutie.

expertise binnen de uitvoerende macht beduidend groter waren, dan binnen het electoraat en zijn vertegenwoordigers. Naar aanleiding van de besluitvorming over Irak kan men zich afvragen of dit vandaag nog geldt. De mogelijkheden tot 'manipulating mass opinions and feelings', tot 'manufacturing consent' en tot het creëren van een welgezinde 'virtual reality' lijken groter dan ooit, maar de substantiële rationaliteit die deze manipulaties en creaties motiveert, lijkt meer en meer in diepgang af te nemen. Waar vroegere theoretici als Weber, Schumpeter, Mannheim, Lippmann en Lasswell vertrouwden op een open, democratische elite of intelligentsia om een minimum aan substantiële rationaliteit gedurende de publieke besluitvorming te waarborgen, lijkt de democratisering sindsdien in zoverre geslaagd, dat de wanen, fantomen, emoties, angsten en vooroordelen van de leiders nog slechts in toom kunnen worden gehouden door die van de volgers. Helaas is dit geen garantie voor een rationeel beleid.

Op de korte termijn hoopte Dahl de rationaliteit van het beleid te bevorderen via meer cohesieve politieke partijen met duidelijke, doordachte programma's. Hoewel de partijdiscipline in het Congres de laatste decennia sterk is toegenomen – steeds minder volksvertegenwoordigers stemmen anders dan hun partijgenoten – zijn partijen in de Verenigde Staten nog altijd niet meer dan betrekkelijk inhoudsloze vehikels die slechts worden gebruikt om zo effectief mogelijk verkiezingscampagnes te organiseren. De politieke partijen in Europa die Dahl als navolgenswaardig voorbeeld zag, hebben zich in een zelfde richting ontwikkeld. De krachten van rationalisering blijken, zoals Max Weber al voorspelde, in een mediocratie sterker dan inhoudelijke overwegingen, hoe terecht deze laatste ook zijn (cf. Blokland 2001: 77 e.v.).

Met zijn pleidooi het democratisch karakter van de politieke besluitvorming op de langere termijn te bevorderen door te trachten de politieke competentie van de burgers te vergroten, stuitte Dahl, zo constateerde ik, op een emancipatiedilemma (§ 1.5). Met dit dilemma zal hij in zijn gehele oeuvre worstelen. Hij deelt deze worsteling met vele andere progressieven, onder wie Gore, en met vele hedendaagse pleitbezorgers van participatoire of discursieve vormen van democratie.

Het emancipatiedilemma bestaat uit twee componenten waaraan

twee verschillende vrijheidsconcepties ten grondslag liggen, die in bepaalde gevallen confligeren (zie Blokland 1995: hst.1 en hst.6). *Enerzijds* constateren degenen die met het emancipatiedilemma worstelen, dat esthetische, culturele, ethische of politieke voorkeuren in hoge mate het product zijn van enculturatie, socialisatie of indoctrinatie. Naarmate mensen zich meer van de laatste processen bewust zijn en meer op de hoogte zijn van de binnen een cultuur beschikbare alternatieven, kunnen hun voorkeuren evenwel autonomer of authentiekter van karakter worden. Juist omdat mensen sociale wezens zijn die zich in een interactie met hun omgeving ontplooiën, kan deze toeneming van hun positieve vrijheid evenwel vaak eerst worden bewerkstelligd door een interventie, door scholing en educatie. *Anderzijds* huldigen de betrokkenen het democratische beginsel, dat individuen de beste beoordelaars van de eigen behoeften, wensen en belangen zijn en dat de bestaande voorkeuren altijd dienen te worden gerespecteerd. De negatieve vrijheid van het individu staat voorop. Voor een op sociologische en sociaal-psychologische gronden gerechtvaardigde relativering van het politieke belang van de individuele voorkeuren is binnen dit beginsel geen plaats. In combinatie kunnen beide componenten of uitgangspunten een dilemma creëren.

Stel, men meent, *ten eerste*, dat de bestaande voorkeuren ongeïnfomeerd en heteronoom zijn. Zij zijn dus niet gebaseerd op een redelijke kennis van de beschikbare alternatieven en zijn geen product van enigszins overwogen keuzen. In plaats daarvan zijn zij, denkt men, *ten tweede*, vooral het resultaat van structuren en processen van enculturatie, socialisatie of indoctrinatie waarop de betrokkenen onvoldoende vat hebben. *Ten derde* verwacht men dat er voorkeuren bestaan die ook de betrokkenen zouden prefereren boven hun huidige, wanneer zij daarvan op de hoogte zouden zijn. Het laatste is niet het geval als gevolg van de werking van de genoemde structuren en processen. Het wijzigen hiervan kan louter gebeuren, meent men, *ten vierde*, met de democratische instemming van de betrokkenen. De laatsten zullen deze echter niet verlenen daar hun voorkeuren immers, *ten vijfde*, de bestaande structuren en processen weerspiegelen.

De cirkel is rond. Naarmate men hardnekkiger vasthoudt aan het tegelijkertijd respecteren van beide componenten van het emanci-

patiedilemma, zal het moeilijker zijn haar te doorbreken. Evenzo zal men hardhandiger met het dilemma worden geconfronteerd naarmate men de waarde van de bestaande voorkeuren, alsmede de wijze waarop deze tot stand zijn gekomen, sterker betwijfelt.

In *Congress and Foreign Policy* is het laatste duidelijk het geval. Dahl acht de grote, door individuele anonimiteit, vijandigheid en 'moral isolation' gekenmerkte stedelijke samenleving ongeschikt voor de noodzakelijke democratische meningsvorming van burgers. De kleine discussie- en onderzoeksgroepen waarin mensen gezamenlijk geïnformeerde standpunten ontwikkelen, gedijen hier nauwelijks. Evenzo wijst hij op de uniformerende en vervlakkende invloed van de massamedia, media die bovendien steeds meer geconcentreerd raken (1950: 90). Als gevolg van deze invloeden miskennen burgers in welke zin hun belangen door politieke beslissingen geraakt worden en waarom het derhalve geboden is zich over de desbetreffende kwesties een geïnformeerde mening te vormen. Er is hierdoor volgens Dahl een moeilijk te doorbreken vicieuze cirkel ontstaan: discussie en onderzoek komen slechts van de grond wanneer de burgers denken dat de desbetreffende problemen hun belangen raken. Maar omdat er nauwelijks discussie en onderzoek plaatsvindt, begrijpen de burgers vaak niet waarom en op welke wijze hun belangen in het geding zijn. Een groot aantal alternatieve, meer direct bevredigende activiteiten legt daarom een groter beslag op hun belangstelling. En zolang het monopolie van deze concurrerende activiteiten niet door een 'decisive attack' wordt doorbroken, is het naïef te verwachten dat burgers ooit spontaan tot de oprichting van, en participatie in, discussie- en onderzoeksgroepen zullen komen (1950: 89). Anno 1950 acht Dahl alleen de overheid in staat de hiertoe onontbeerlijke middelen te kunnen leveren. Hij onderkent dat dit het gevaar van machtsmisbruik met zich meebrengt. Willen we echter voorkomen, schrijft hij, dat de onderlinge politieke discussies en het gezamenlijke onderzoek van burgers uitsterven, en dat de toekomst aan autoritaire, niet democratisch gecontroleerde leiders zal zijn, dan hebben we geen andere keus dan de weinigen die nog zijn overgebleven om de democratie te dragen, te mobiliseren, te activeren en van alle mogelijke hulpmiddelen te voorzien, die zij nodig hebben om in hun opdracht te slagen (1950: 91).

Een halve eeuw later, in *On Democracy*, noemt Dahl het bevoorde-

ren van de politieke competentie van burgers opnieuw als een van de (vier) grootste opdrachten waarvoor de hedendaagse democratie staat (1998: 183). Wordt deze opdracht niet adequaat vervuld dan zal deze politieke orde volgens hem degenereren naar een plutocratisch, autocratisch stelsel. Men kan zich afvragen of het laatste, ook in Dahls opvatting, in de tussenliggende tijd inmiddels niet is gebeurd. De ervaringen met de besluitvorming over Irak geven in deze weinig hoop. Samen met tal van anderen luidt Gore daarom de noodklok. Maar ook Gore stuit op het emancipatiedilemma. Hij hoopt op politieke autonomie en mondigheid door een maximale, via internet gerealiseerde negatieve vrijheid. Anders dan Dahl hoeft hij hierdoor niet het emancipatiedilemma te doorbreken. Volgens Buruma scheidt deze negatieve vrijheid echter slechts chaos, desinformatie en maximale mogelijkheden tot manipulatie. Illustratief hiervoor zijn de wijze waarop de Amerikaanse regering de rechtvaardiging van de oorlog orkestreerde en de sneeuwbal aan misinformatie, bedrog en hysterie die vervolgens mede hierdoor ontstond. Het publieke discours schatte Dahl in de jaren veertig en vijftig niet hoger in.

4.4 BESLUIT

In de toekomst zullen wij waarschijnlijk steeds pregnanter met het emancipatiedilemma worden geconfronteerd. Geïndividualiseerde burgers geloven steeds meer in de eigen mondigheid en zullen een steeds grotere directe invloed, vooral via referenda, op het beleid kunnen gaan opeisen. Om ongelukken te voorkomen kunnen elites zich vervolgens in toenemende mate geroepen voelen de electorale competentie te bevorderen. Progressieve elites kunnen daarnaast de discrepantie tussen de beleden democratische beginselen en de feitelijk door het electoraat uitgeoefende invloed steeds schrijnender achten. Dit kan hen evenzo motiveren de electorele competentie te bevorderen. En hetzelfde gebeurt wanneer de burgers de democratie uithollen door zich, onder invloed van processen van individualisering en differentiëring, juist steeds verder uit het publieke domein terug te trekken.

In al de bovenstaande gevallen zal men een keuze moeten ma-

ken uit de twee opties die Karl Mannheim ons goedbeschouwd reeds jaren geleden in *Man and Society in an Age of Reconstruction* (1940) voorlegde. We kunnen allereerst onze democratische beginselen serieus nemen. In dit geval moeten we de burgers zowel nadrukkelijk uitdagen als uitrusten om gebruik te maken van hun democratische rechten. Daarnaast kunnen we ook niets doen en de burger in de waan laten of brengen, dat hij vrij, onafhankelijk, autonoom, mondig, geëmancipeerd en wat al niet is en dat hij bovendien in een respectabele democratie leeft. In het laatste geval zullen we echter ook moeten erkennen, desnoods heimelijk onder elkaar, dat de burger, wanneer het er werkelijk op aan komt, geen enkele noemenswaardige invloed op het beleid uitoefent. We moeten dan erkennen, dat cruciale besluiten feitelijk worden genomen door een kleine groep oncontroleerbare en onbeheersbare ingewijden. We moeten dan erkennen, dat deze besluitvorming geen enkele garantie biedt op een enigszins onderbouwd, rationeel en door brede lagen van de bevolking gedragen beleid. En we moeten dan erkennen, dat het tamelijk zelfgenoegzaam en hypocriet is om van burgers onwaarschijnlijke offers te vragen om onze 'democratie' naar verre, barre en vreemde oorden te exporteren.

5

OP WEG NAAR HET EINDE VAN ONZE CULTUUR: SOCIAAL-DEMOCRATIE IN DE MODERNE TIJD

Moderne sociaal-democratische leiders hebben belangstelling voor cultuur zolang deze een bijdrage levert aan het binden van degenen die hierin werkelijk zijn geïnteresseerd. Dit is te betreuren omdat de kern van de sociaal-democratie bestaat uit een cultuurpolitieke visie en missie. Omdat deze visie en missie wordt genegeerd, bevindt de sociaal-democratie zich reeds enige decennia op dood spoor. Hierin onderscheidt ze zich overigens niet van andere hedendaagse politieke stromingen.

5.1 CULTUUR, POLITIEK EN CULTUURPOLITIEK

Bijna alle discussies over cultuurpolitiek ontaarden in een spraakverwarring omdat de deelnemers veelal verschillende zaken in hun hoofd blijken te hebben bij de concepten 'cultuur' en 'politiek' en zij zelden de moeite nemen hun onderstellingen dienaangaande te expliciteren. Daarom wordt in deze paragraaf eerst een poging gewaagd het onderwerp af te bakenen. Tevens kunnen aldus enige fundamentele normatieve uitgangspunten van een sociaal-democratische cultuurpolitiek worden geëxpliciteerd.

Aan het concept 'cultuur' zijn in de loop der tijden verschillende betekenissen toegekend. Drie hiervan zijn nog steeds aan het tegenwoordige cultuurbegrip verbonden (cf. Williams 1961: 57 e.v. en Lemaire 1976: 26-38). De eerste betekenisdimensie is waarderend en valt terug te voeren op het Griekse opvoedingsideaal van onder anderen Plato. Met het woord cultuur wordt gerefereerd aan een

intellectueel, spiritueel en esthetisch ontwikkelingsproces naar een vaststaand ideaal: men heeft een beeld van menselijke perfectie voor ogen en cultuur is de mate waarin de werkelijkheid hieraan beantwoordt. Gedurende de Renaissance kwam dit cultuurideaal opnieuw in de belangstelling, een belangstelling die de synoniemen 'beschaving' en 'civilisatie' voortbracht. Het kreeg voorts in de loop der jaren een dynamisch karakter: als consequentie van zijn geloof in een kenbare kosmische orde was voor Plato het ideaal bepaald; later wenste men slechts een ordinaal ontwikkelingsproces zonder vaststaand eindpunt te onderscheiden.

De tweede dimensie hangt nauw met de eerste samen. Cultuur is 'geobjectiveerde geest': zij bestaat uit intellectuele en vooral creatieve topprestaties die (op materiële wijze) door middel van boeken, schilderijen, beeldhouwwerken, et cetera aan het nageslacht doorgegeven kunnen worden. Hier valt natuurlijk met name te denken aan kunst, literatuur en wetenschap. In de kunsten en de letteren worden fundamentele waarden, idealen, ideeën, opvattingen op een esthetische wijze uitgedrukt en gecommuniceerd. Niet alleen de boodschap, maar zeker ook de vorm doet er toe.

De derde en laatste dimensie is afkomstig uit de sociaal-culturele wetenschappen, met name de culturele antropologie: cultuur is de manier van leven van een bepaalde groep mensen in een bepaalde tijdsspanne. 'Cultuur' is hier niet langer een waarderende, maar een neutrale, beschrijvende term. Dit cultuurbegrip hangt nauw samen met het sinds het einde van de negentiende eeuw in de wetenschap – en later ook daarbuiten – populair geworden cultuur- of waardere-lativisme. Essentie van dit relativisme is de overtuiging, dat het onmogelijk is onomstotelijk, dat wil zeggen 'wetenschappelijk' aan te tonen, dat een bepaalde waarde of cultuur 'juist' of 'waardevol' is en dat daarom alle waarden relatief, ja zelfs boven kritiek verheven zijn. Het woord cultuur kan derhalve niet meer duiden op een ideaal, het kan slechts een uitputtende beschrijving bieden van het leven van een groep mensen. De kunsten zijn hiervan een onderdeel. Tot de kunsten kunnen wij slechts die verschijnselen rekenen die door een specifieke groep mensen als zodanig worden gekwalificeerd. Er zijn geen redenen aan te geven waarom wij de kwalificatie van de ene groep zouden moeten prefereren boven die van een andere.

Harde scheidingen tussen de drie dimensies zijn niet te maken. Het gaat om hetzelfde spectrum. De opvattingen over de scheidslijnen variëren ook in de tijd. Iedere beschaving is uiteraard een cultuur in sociologische zin. Vanuit een normatieve cultuurpolitieke visie kan men zich echter afvragen of iedere cultuur ook een beschaving is. Een beschaving kan de wil uitputten of kwijtraken om de idealen te realiseren die oorspronkelijk aan haar ten grondslag lagen en daarmee vervallen tot een dode cultuur. Men kan betogen dat dit in onze jaren gebeurt met de westerse marktdemocratiën: hun eens bevrijdende cultuur is een zielloze herhaling van zetten geworden die mensen niet meer brengt wat ze ooit hoopten te bereiken (vergelijk de opmerkingen van Robert Lane over dit onderwerp in hoofdstuk 3). Alle kunst is verder ook cultuur in beschrijvende zin. Nochtans achten velen niet alle cultuur kunst. Zij die dit wel doen, zullen echter doorgaans wel toegeven dat veel culturele verschijnselen een specifieke artistieke dimensie bezitten.

Ook de term 'politiek' kent diverse betekenissen. Net als in het geval van het begrip 'cultuur' gaat het hier om een 'essentieel betwist concept' (Gallie 1956; cf. Blokland 2005: 152, 373 e.v.). Over de betekenis van wezenlijk betwiste concepten kan eindeloos worden gedebatteerd daar deze betekenis onvermijdelijk in het kader van een specifiek wereldbeeld wordt verleend. Wereldbeelden zijn onontkoombaar gebaseerd op metafysische, epistemologische en ethische assumpties die altijd aanvechtbaar zijn. Bijgevolg zijn tevens de betekenissen van de desbetreffende concepten onderwerp van een nimmer eindigend, maar daarmee beslist niet zinloos debat.

Politiek kan men allereerst binnen een liberaal, naturalistisch wereldbeeld definiëren (Blokland 2005: 442-7 en 261-70). Men gaat ervan uit dat er geen kenbare kosmos is die ons laatste waarheden aanreikt op basis waarvan wij ons leven en ons samenleven moeten inrichten. In ons bestaan worden wij geconfronteerd met een grote pluriformiteit aan voortdurend confligerende waarden, die onmogelijk in een hiërarchisch systeem geordend kunnen worden. De mogelijkheden een zinvolle, in consensus eindigende discussie over waarden te voeren, worden bovendien doorgaans als tamelijk beperkt ingeschat: de betrokkenen onderschrijven in meer of mindere mate het waarderelativisme. Mensen en groepen hebben vooral

(meestal slecht begrepen) belangen. Deze botsen voortdurend en om te voorkomen dat deze botsingen op geweld en chaos uitlopen zijn er politieke besluitprocedures geschapen. Politiek is de voortzetting van de maatschappelijke belangenstrijd met vreedzame middelen (cf. Schumpeter 1942: 242 e.v.).

Het belang van de politieke structuren die op basis van de naturalistische conceptie zijn geschapen, kan niet worden overschat. Dit geldt zeker in een tijd waarin de culturele eigenheid door sommige in het nauw gebrachte groepen als nimmer te voren wordt beleefd en uitgedragen.

Tegenover de naturalistische conceptie staat een meer communataristische politiekopvatting, een opvatting die onder meer in socialistische en radicaal christelijke kringen wordt aangehangen. Het bestaande ethisch pluralisme brengt weliswaar een voortdurende botsing tussen waarden met zich mee, maar dit impliceert allesbehalve dat al deze waarden particularistisch van aard zijn of dat er geen mogelijkheid bestaat tot politieke activiteiten, die zijn gericht op de realisatie van een beredeneerd algemeen belang of van een verreikend ideaal van een Goed leven in een Goede maatschappij. Politiek verwijst historisch naar wat mensen bindt en gezamenlijk nastreven. Naast een nooit eindigende strijd om schaarse middelen kan de politiek een poging zijn om gezamenlijk het beste van onszelf te maken. Democratie kan ook een uitdrukking zijn van gemeenschap, een gemeenschap die via democratische participatie of deliberatie levend moet worden gehouden. Via deze participatie kunnen burgers hun persoonlijke, altijd beperkte horizon verbreden, publieke waarden en verantwoordelijkheden ontdekken en samen met anderen een definitie van het algemeen belang formuleren. Politiek, kortom, bestaat niet alleen uit conflicten, maar tevens uit *coöperatie*, uit het scheppen van een Goede samenleving waarin het Goede leven gerealiseerd kan worden. En anders dan binnen de naturalistische conceptie bestaat politieke vrijheid niet alleen uit de afwezigheid van statelijke interventies in het privé-domein, maar tevens uit de mogelijkheid om gezamenlijk met anderen, anderen met wie men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven en invloed uit te oefenen op de maatschappelijke ontwikkelingen.

Ook het belang van deze laatste vorm van politiek moet niet wor-

den onderschat. Een systeem dat niet meer heeft te bieden dan het verdelen van de schaarste en het defensief reageren op maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers. Juist dit vormt mijns inziens de kern van de grote en nog altijd groeiende desinteresse in en het cynisme over de politiek, dat in alle marktdemocratieën waarneembaar is (Blokland 2001, 2005).

Combineert men nu de concepten cultuur en politiek tot 'cultuurpolitiek', dan resulteert dit in een term die op twee dimensies in betekenis kan variëren. Eén dimensie reikt van cultuur in normatieve zin tot cultuur in sociologische of antropologische zin. Doorgaans acht men 'kunst' hierbij een afgeleide van de eerste conceptie. Sommigen, echter, en hun aantal groeit, achten dit veel te normatief en elitair. Zij zien kunst als niet meer dan een sociologisch verschijnsel. De andere dimensie reikt van politiek als de beslechting van belangenconflicten tot politiek als communitaristisch ideaal. Cultuur- of kunstpolitiek kan dus gewoon gaan om het verdelen van de beschikbare overheidskoek over de gegadigde kunstenaars en kunstinstellingen, een verdeling die de betrokkenen met alle mogelijke middelen trachten te beïnvloeden. Politiek is 'Wie krijgt wat en hoe' en kunst is een allerindividueelste expressie van allerindividueelste emoties, zonder verder maatschappelijk belang. Kijkt men naar de gedragingen van de direct belanghebbenden in Nederland dan lijkt deze opvatting van cultuurpolitiek vandaag een brede aanhang te genieten (Blokland 1992, 1993, 1997: hst.2).

Cultuurpolitiek kan echter ook een ander onderwerp hebben: de in esthetische vorm gegoten uitdrukkingen van waarden en idealen, waarden en idealen die reeds binnen een gemeenschap leven of die deze gemeenschap de weg wijzen naar een beter bestaan. Het spreekt voor zich dat men met deze invalshoek een andersoortige cultuurpolitieke discussie krijgt dan binnen de eerstgenoemde cultuurpolitieke conceptie. Hetzelfde gebeurt wanneer men cultuurpolitiek in verband brengt met 'beschaving', een normatieve opvatting over het Goede leven in een Goede maatschappij.

5.2 HET SOCIALISME IS EEN CULTUURPOLITIEK ANTWOORD OP DE MODERNISERING

Hoe verhoudt zich nu het democratisch socialisme tot cultuurpolitiek? Voor we een antwoord op deze vraag kunnen formuleren, moeten we eerst het socialisme omschrijven.

Het socialisme is zowel een verzet als een omarming van de modernisering van de samenleving die ten tijde van de Verlichting in een versnelling geraakte. Modernisering kan met drie termen worden geduid: differentiëring, individualisering en rationalisering (cf. Blokland 2001, 2005: 1-4). Differentiëring betekent dat een toenemend aantal menselijke activiteiten wordt georganiseerd in gespecialiseerde verbanden. Hierdoor groeien de maatschappelijke complexiteit, alsmede, *enerzijds*, de onderlinge functionele afhankelijkheden en, *anderzijds*, de zelfstandigheid binnen de onderscheiden verbanden. Het proces van individualisering hangt hiermee deels samen: mensen ontlenen hun identiteit aan een steeds grotere diversiteit aan verbanden. Hun identiteit wordt daarmee, naar het lijkt, steeds unieker, maar ook abstracter. De omvang, diversiteit en complexiteit van het rolrepertoire van mensen groeien, maar dit repertoire verleent hen in afnemende mate een constante, vastomlijnde, samenhangende en vanzelfsprekende identiteit. Individuen kunnen mede daarom op het idee komen dat zij unieke, autonome persoonlijkheden zijn, die het leven in eigen hand hebben en die, onafhankelijk van de cultuur van een specifieke groep, de eigen waarden, doeleinden en identiteit definiëren. Als gevolg hiervan gaan zij vooral persoonlijke en veel minder gemeenschappelijke doeleinden nastreven. Bovendien bevechten zij een steeds grotere negatieve vrijheid, het privé-domein waarbinnen men, ongestoord door anderen, dat kan doen of zijn wat in zijn vermogen ligt. Men wordt zogenaamd 'mondig'. In de opvatting van zowel conservatieven als socialisten impliceren een afnemende van de verbondenheid met groepen en een toeneming van de negatieve vrijheid echter geenszins een evenredige toeneming van de individuele positieve vrijheid of autonomie, het vermogen om op basis van zelfgekozen waarden meester over het eigen leven te zijn. Dit proces van onthechting en zelfstandiging kan juist de ontwikkeling van het vermogen tot autonomie frustreren (Blokland 1991a en 1995).

Rationalisering, tot slot, betekent een toeneming in steeds meer levenssferen van het belang van, wat Karl Mannheim (1940) noemt, de functionele rationaliteit, en een, niet logisch hiermee verbonden, afnemende van het belang van de substantiële rationaliteit. Van functionele rationaliteit is sprake wanneer een serie van handelingen op een dusdanige wijze is georganiseerd dat zij met zo weinig mogelijk kosten leidt tot een vooraf gedefinieerd doel. Daarentegen handelt iemand volgens Mannheim in een bepaalde situatie substantieel rationeel wanneer hij inzicht heeft in de op elkaar betrokken gebeurtenissen waaruit deze situatie bestaat en wanneer hij op basis van een doordachte afweging van de voor deze situatie relevante waarden tot eigen oordelen en keuzen komt. De vermogens tot substantieel rationeel denken en tot autonomie hangen dus nauw samen.

Een gevolg van het proces van rationalisering is dat mensen steeds meer gevangen lijken in, wat Max Weber (1905) noemde, 'ijzeren kooien' van bureaucratieën en markten. Deze door functionele rationaliteit beheerste systemen dringen hen keuzen en realiteiten op, die zij steeds minder kunnen ontlopen en die zij steeds minder machtig zijn ter discussie te stellen. Denken buiten 'het systeem' wordt een schier onmogelijke opdracht. De individualisering, de differentiëring en de vervaging van gedeelde substantiële rationaliteiten hebben bovendien tot gevolg, dat burgers zich steeds moeilijker met elkaar en met een algemeen belang kunnen identificeren. Bijgevolg ontbreken de gemeenschappelijke concepties van het Goede leven en de Goede samenleving, die aan de basis liggen van gezamenlijk politiek handelen om vorm te geven aan de samenleving (cf. Taylor 1991).

Het socialisme laat zich vanuit het bovenstaande moderniseringsperspectief goed omschrijven. Het deelt allereerst de nadruk van de liberale verlichtingsdenkers op de rechten en de vrijheden van het individu en hun kritiek op door traditie, geloof en macht gestutte hiërarchieën en privileges die de uitoefening van deze rechten en vrijheden belemmeren. Uniek voor socialisten is het besef dat anonieme maatschappelijke structuren en processen – men denke met name aan structuren en processen die met de economische markt samenhangen – de rechten en vrijheden van individuen niet min-

der in gevaar kunnen brengen dan direct aanwijsbare actoren als staten, organisaties en personen. Met de conservatieve, romantische critici van de Verlichting deelt het socialisme daarnaast de kritiek op de abstracte conceptie van het individu van de verlichtingsdenkers. Individuen worden weliswaar geboren met bepaalde talenten, maar ontwikkelen deze eerst in het kader van door gemeenschappen gedragen culturen. Het laatste geldt evenzeer voor hun voorkeuren en behoeften. Hiermee samenhangend onderschrijft het socialisme veel van de conservatieve bezwaren tegen processen van individualisering, differentiëring en rationalisering die niet langer worden gebreedeld door traditie, cultuur en politiek. In zekere zin vormt de poging om processen van modernisering te beheersen zelfs de bestaansreden van het socialisme. Het socialisme was en is een protest tegen een samenleving die vooral op functioneelrationele wijze is georganiseerd en was en is een poging hier een substantieelrationeel alternatief tegenover te stellen. Socialisten proberen van oudsher tegenwicht te bieden aan anonieme, zich steeds meer verbreidende, functioneelrationele structuren van markt en bureaucratie die individuen en groepen tot keuzen dwingen die zij mogelijk niet hadden gemaakt wanneer zij een werkelijke keuzevrijheid hadden gehad. Socialisten verzetten zich tegen individualisering wanneer deze louter gedefinieerd dreigt te worden als een toeneming van negatieve vrijheid en zij verzetten zich tegen differentiëring en individualisering wanneer deze processen vooral leiden tot een kille contractsamenleving van naamlozen, een samenleving waarin het vermogen tot positieve vrijheid nauwelijks tot ontwikkeling kan komen.

Het socialisme is dus in de eerste plaats een cultuurpolitiek ideaal waarin een visie op het Goede leven en de Goede samenleving wordt gepresenteerd die de door modernisering bepaalde realiteit overstijgt. Het heeft een normatieve cultuurconceptie en een communaristische politiekconceptie. De kern van het socialistische cultuurpolitieke ideaal is natuurlijk niet 'fatsoen', zoals in het laatste beginselprogramma van de Partij van de Arbeid wordt geponeerd, maar positieve vrijheid. Individuele positieve vrijheid is het vermogen en de mogelijkheid op basis van een afdoende kennis van de beschikbare alternatieven het eigen leven weloverwogen richting en betekenis te verlenen. Politieke positieve vrijheid is het vermogen

en de mogelijkheid van burgers om gezamenlijk inhoud en richting te geven aan hun samenleving en daarmee aan het eigen bestaan. Socialisten hechten waarde aan gelijkheid vanuit de overtuiging dat een ieder in principe het vermogen tot positieve vrijheid bezit of kan ontwikkelen en vanuit de wetenschap dat maatschappelijke ongelijkheid de ontwikkeling en de uitoefening van dit vermogen ernstig kan belemmeren. Een samenleving die grove maatschappelijke ongelijkheid tolereert is daarom onfatsoenlijk omdat zij het vermogen tot vrijheid van individuen ontkent.

Deze kernwaarden van vrijheid en gelijkheid en, waarom ook niet, 'fatsoen', hebben het socialisme van oudsher geïnspireerd. De gedachte dat zij in de 'moderne tijd' plotseling zijn verouderd, is simpelweg een kennistheoretisch misverstand (cf. Blokland 1996). Niettemin is ook het socialisme in de laatste dertig jaar 'gemoderniseerd'. Tal van normatieve uitgangspunten en idealen zijn als overbodige, achterhaalde ballast overboord gezet. De eisen van de moderne tijd en de moderne kiezer zouden dit onontkoombaar hebben gemaakt. Het cultuurbegrip van de sociaal-democratie is sociologisch geworden en haar politiekbegrip naturalistisch of liberaal. De consequentie is dat zij samen met het marktliberalisme een stuwende kracht achter de modernisering is geworden en iedere poging lijkt te hebben opgegeven om cultuurpolitieke doeleinden te realiseren, die de bestaande maatschappelijke processen overstijgen. Zij heeft hiermee een belangrijke bijdrage geleverd aan de in de marktdemocratieën alomtegenwoordige politieke malaise.

5.3 DE TRADITIONELE VERWANTSCHAP TUSSEN SOCIALISTEN, KUNSTENAARS EN SCHRIJVERS

Het zal op basis van het bovenstaande duidelijk zijn dat het binnen een socialistische cultuurpolitiek om veel meer gaat dan de kunsten en de letteren. Het gaat om beschaving, een beschaving die krachtig kan worden verwoord, verbeeld en soms gestimuleerd door schrijvers en kunstenaars. Beschaving, het streven naar een beeld van perfectie of kwaliteit, valt niet alleen te onderscheiden binnen het beperkte gebied van de traditionele burgerlijke cultuur, maar ook met betrekking tot consumptiegoederen, stedenbouw, ruimtelijke or-

dening, arbeidsomstandigheden, tijdsbesteding, onderwijs, media, sociale wetgeving, et cetera (cf. Crosland 1956: 355). Om het onderwerp hanteerbaar te houden kan het weliswaar zinvol zijn om aan te sluiten bij de bestaande praktijk om onder 'cultuurbeleid' het kunst- en letterenbeleid te vatten,¹ maar socialisten zullen deze beleidsvelden eerder als speerpunten van het cultuurbeleid beschouwen, dan als zijn werkelijke totale omvang. Een cultuurbeleid dat zich trouwens louter richt op de kunsten en de letteren is ook genoemd te mislukken daar het in hoge mate omgevingsfactoren zijn die de kennis van, de ontvankelijkheid voor en het begrip van en voor deze cultuuruitingen bepalen. In het volgende beperk ik mij niettemin tot de kunsten en de letteren, later in het hoofdstuk verbreed ik de discussie weer naar beschaving.

De doelen die de Nederlandse overheid nastreeft met haar kunst- of cultuurbeleid zijn met drie termen te duiden: kwaliteit, pluriformiteit en participatie. Zij poogt de condities te scheppen voor het creëren en het genieten van een hoogwaardig en pluriform aanbod van cultuuruitingen. Men zou kunnen verdedigen dat deze doelen reeds vanaf de allereerste jaren van grootschalige overheidsinterventie van kracht zijn en dat zij in verschillende perioden slechts een verschillend gewicht toegekend hebben gekregen. Dit toekennen van gewicht geschiedt zowel absoluut als relatief; het laatste wanneer de drie doelen onderling worden afgewogen.

In absolute zin hebben sociaal-democraten traditioneel meer sympathie voor de kunsten en de letteren gehad dan het merendeel van hun politieke tegenvoeters. Tot voor kort heeft er ook altijd een nauwe band tussen kunstenaars en socialisten bestaan. Deze verwantschap laat zich in de eerste plaats verklaren door het verzet van beide kringen tegen de opmars van het functioneelrationele denken in steeds meer levenssferen, een opmars die wordt gestuwd door voortdurend uitdijende markten en bureaucratieën. De kunsten bevinden zich uit de aard van hun zaak in sferen van rationaliteit (substantieel, affectief en traditioneel – zie Weber 1978: 54-7) die zich

1 Nog niet zo lang geleden werden het onderwijs-, media-, kunst- en wetenschapsbeleid tot het cultuurbeleid gerekend (zie bijvoorbeeld SCP 1986: 11-16 en WRR 1983: hst.7). Veelzeggend voor de modernisering van de samenleving in het algemeen en de sociaal-democratie in het bijzonder is dat het onderwerp sindsdien steeds meer is beperkt tot 'kunsten'.

slecht verhouden tot de functionele rationaliteit. Net als socialisten verzetten zij zich daarom tegen haar ongebreidelde verbreiding. Hun protest is overigens geregeld dermate intens en radicaal dat er voor een moderne, meer en meer door functionele rationaliteit gevormde beschouwer geen touw meer aan vast valt te knopen. Kunstenaars die maatschappelijk relevant willen blijven, zouden zich in dat geval kunnen afvragen of zij hun doel niet voorbij schieten.

In de tweede plaats delen kunstenaars en socialisten een hang naar utopieën: op verandering gerichte denkkaders waarin een preferabele werkelijkheid wordt geschetst (Mannheim 1936: 261 e.v.). De kunsten en de letteren vormen geregeld, maar niet per definitie, een laboratorium waarin kritisch wordt gereflecteerd op de cultuur in sociologische zin en waarin nieuwe vergezichten en standaarden worden ontwikkeld op basis waarvan deze cultuur zich verder zou kunnen ontwikkelen. Zij leveren aldus een bijdrage aan het elan en de dynamiek van de cultuur. Dit elan en deze dynamiek maken een cultuur tot een levende beschaving. Op hun beurt bezitten socialisten, normaal gesproken, een op hun fundamentele beginselen gebaseerde utopie aangaande het Goede leven in de Goede maatschappij. En ook socialisten zijn voortdurend op zoek naar nieuwe, aan veranderende omstandigheden aangepaste vergezichten die het dagelijkse politieke handelen een richting en een samenhang kunnen geven. Dit alles vanuit het besef dat men louter tegenwicht kan bieden aan het momentum dat eigen is aan de modernisering, wanneer men vergelijkbare substantiële rationaliteiten ontwikkelt als die welke de modernisering in vroegere tijden in toom hielden. De laatste werden vooral door traditie en religie aangereikt. In het geval van het socialisme gaat het om meer overwogen en meer doelbewuste keuzen.

In de derde plaats kunnen de kunsten en de letteren uitdrukking geven aan de waarden, doeleinden, ideeën, utopieën die binnen een politieke gemeenschap leven. Zeker democratisch socialisten begrijpen dat iedere gemeenschap levend moet worden gehouden door zowel democratische participatie als door uitdrukking en celebratie van datgene wat de leden (van deze gemeenschap) bindt. En tenslotte kunnen de kunsten en de letteren een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van iemands positieve vrijheid, de kernwaarde van het socialisme. Hierop ga ik in de volgende paragraaf in.

5.4 HET RELATIEF GROTE BELANG DAT SOCIALISTEN HECHTEN AAN CULTUURPARTICIPATIE

In verhouding tot aanhangers van andere politieke stromingen hebben sociaal-democraten er altijd veel belang aan gehecht dat mensen cultureel participeren. Naar het moderne, mondige individu is het echter steeds moeilijker geworden het desbetreffende streven te rechtvaardigen: in toenemende mate is hij de idee van cultuurspreiding in verband gaan brengen met paternalisme en elitisme. Hoe zouden tegenwoordige socialisten hun inspanningen in deze richting niettemin kunnen verantwoorden?

Allereerst kan men zich afvragen welke wezenlijke eigenschappen kunst heeft, eigenschappen die haar voor een ieder relevant zouden kunnen maken. Ik ging hierop reeds in algemene termen in en zal proberen nu enige scherpere onderscheidingen te maken. Kunst zou men, om te beginnen, als een 'communicatiemiddel' kunnen omschrijven, voortgekomen uit de wens zich uit te drukken en zich verstaanbaar te maken.¹ Zij onderscheidt zich voorts van andere communicatiemiddelen door de *esthetische* vorm waarin de boodschap wordt overgedragen. Deze wint hierdoor vaak aan kracht en intensiteit. Wat wordt er met kunst gecommuniceerd? Het is niet noodzakelijk dat de kunstenaar specifieke onderwerpen aansnijdt voordat men van kunst kan spreken. De boodschap kan zelfs louter bestaan uit een bepaald esthetisch genoegen, een mooie vorm waar niets achter gezocht kan en moet worden, behalve wellicht een ontkenning van het functioneelrationele denken. Hoe meer er echter sprake is van taal, hoe belangrijker doorgaans de inhoudelijke boodschap. Deze kunnen wij dus eerder verwachten van een boek of een toneelstuk, dan van een abstract schilderwerk of een symfonisch muziekstuk. Het kan dan gaan om een bepaalde visie of reflectie op het leven, de dood, de liefde, het samenleven, de maatschappij, de cultuur, de kunst, het voetbal, et cetera. Anders dan sommige progressieven in de jaren zestig bepleitten, behoort kunst dus geenszins maatschappijkritisch te zijn of zelfs maar de maatschappij tot

¹ Men zou hiertegen kunnen inbrengen dat er mensen zijn, die kunst scheppen zonder enige behoefte te hebben aan een publiek. Hoewel mij dit op psychologische gronden onwaarschijnlijk lijkt, kan dit niet worden uitgesloten. Maatschappelijk, en dus cultuurpolitiek, is deze kunst echter irrelevant.

onderwerp te hebben. Wel is er eerst sprake van communicatie wanneer de boodschap voor anderen op enigerlei wijze herkenbaar en relevant is. De boodschap moet overkomen. Dit kan dankzij een gemeenschappelijke culturele, historische, religieuze, politieke of esthetische achtergrond.

Op welke specifieke manier kunnen de kunsten en de letteren nu iets voor mensen betekenen en zou de idee van cultuurspreiding dus kunnen worden gerechtvaardigd? Blijkens een bericht in *NRC-Handelsblad* (8 maart 2005) dwingt de burgermeester van de Mexicaanse stad Nezahualcóyotl zijn 1100 agenten sinds twee jaar om iedere maand minimaal een boek te lezen van een door hem opgestelde leeslijst. Hij hoopt hiermee hun 'lompheid' te bestrijden. Te genover een verslaggever van de *Los Angeles Times* verklaarde hij tevens: 'We geloven dat lezen hun vocabulaire zal verbeteren, hen zal helpen zich uit te drukken, hun ideeën te ordenen en met het publiek te praten. Lezen zorgt ervoor dat ze betere agenten worden én betere mensen.' De criminaliteit is de laatste twee jaar, meldt de verslaggever verder zonder omwegen, met twintig procent gedaald. Hoewel het laatste neveneffect zeker niet kan worden uitgesloten, ligt het vanuit een sociaal-democratische cultuurpolitieke visie meer voor de hand om de cultuurspreiding vanuit de waarde vrijheid te verdedigen.

Cultuur en vrijheid hebben veel raakvlakken (cf. Blokland 1995: hst. 6 en 7). De kunsten en de letteren kunnen een stimulerende rol spelen in het vergroten van het zelfbewustzijn en het voorstellingsvermogen van individuen. Zij kunnen mensen inzicht geven in het eigen bestaan en alternatieve manieren aanreiken om tegen het leven aan te kijken. Individuen die in het bezit zijn van een grotere culturele bagage hebben derhalve doorgaans ook een grotere kans op een autonoom bestaan. Omdat zij op de hoogte zijn met alternatieve ideeën, waarden, opvattingen, smaken, stijlen, enzovoorts, hebben zij immers eerder de mogelijkheid reële keuzen in hun leven te maken, keuzen die niet worden bepaald door onwetendheid, vooroordeel of gewoonte.¹ Daarnaast dienen mensen enigermate hun

1 Of zij daadwerkelijk van deze mogelijkheid gebruik maken, is afhankelijk van een aantal andere belangrijke variabelen, waaronder de aanwezige negatieve vrijheid, wilskracht en het (deels geleerde) vermogen de druk van het conformisme te weerstaan. Het verband tussen vrijheid en cultuur impliceert overigens niet,

talenten te ontplooiën, willen zij werkelijk meester over hun leven kunnen zijn. Mensen moeten leren afstand van zichzelf te nemen, hun vermogens actief te gebruiken en keuzen te maken. Participatie in culturele activiteiten kan hierin een belangrijke rol vervullen.

Kortom, de kunsten en de letteren kunnen een bijdrage leveren aan het vergroten van de individuele autonomie door, wanneer zij een *inhoudelijke boodschap* hebben, interpretaties van en visies op de werkelijkheid te formuleren die mensen de mogelijkheid bieden meer greep te krijgen op hun eigen bestaan. Wanneer kunstuitingen daarentegen hoofdzakelijk een *esthetische vorm* communiceren, wanneer het dus voornamelijk om schoonheid gaat, dan bevordert een cultuurspreidingsbeleid de individuele autonomie omdat keuzevrijheid pas bestaat wanneer men op de hoogte is van de beschikbare alternatieven. Men kan pas zinvol tussen Bach en Bowie kiezen nadat men met beiden geconfronteerd is geweest.

Vanuit maatschappelijk perspectief kunnen de kunsten en de letteren voorts, zoals we reeds zagen in § 5.3, bijdragen aan het overleven van de substantiële rationaliteit in een meer en meer door functionele rationaliteit gedomineerde cultuur. Zij vormen een proeftuin waarin de cultuur in sociologische zin kritisch tegen het licht wordt gehouden. Zij kunnen bijdragen aan de politieke positieve vrijheid van een samenleving door haar burgers te helpen zich andere maatschappelijke structuren en processen en hierdoor bepaalde leefwijzen voor te stellen, dan de thans bestaande. En zij kunnen bijdragen aan de samenleving door datgene op bijzondere wijze uit te drukken, wat haar burgers bindt.

dat mensen met een grotere culturele bagage ook zonder meer *moreel* hoogstaander zullen zijn. Tal van kampbeulen blijken prachtig piano te kunnen spelen. Autonomie of vrijheid is iets anders dan rechtschapenheid of deugdzaamheid. 'Gelukkig' wordt men er ook niet noodzakelijk van (Blokland 1995: 278-85). De mate waarin mensen het kunnen verdragen te worden geconfronteerd met alternatieve visies op het bestaan, is overigens aan psychologische grenzen gebonden. Er is hier een parallel te trekken met de bevindingen van het onderzoek naar de effecten van deliberatieve democratie: in hoeverre mensen bereid en in staat zijn zich bloot te geven, zich open te stellen voor andere opvattingen en complexiteit te verdragen, is in hoge mate bepaald door de opvoeding die zij in hun eerste jaren genoten hebben. Deliberatie kan voor vele deelnemers een effect hebben, dat tegengesteld is aan wat de organisatoren van dergelijke democratische bijeenkomsten beoogden: een toenemende rigiditeit en onverdraagzaamheid (zie Blokland 2005: 276-8).

5.5 HET BEVORDEREN VAN CULTUURPARTICIPATIE

Kunst is communicatie. De boodschap komt echter minder en minder over. Het publiek van de kunsten en de letteren wordt steeds ouder en vormt een steeds kleinere, hoogopgeleide en beterbetaalde elite (cf. Blokland 1997: 124-6). Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (2004) blijkt bijvoorbeeld, dat het percentage Nederlanders dat wekelijks minimaal een kwartier in boeken las, tussen 1975 en 2000 daalde van 49 naar 31 procent. De gemiddelde tijd besteed aan het lezen van gedrukte media nam in deze periode af van 6,1 naar 3,9 uur per week. Mensen die vroeger lazen, doen dat in hoge mate nog steeds. Het zijn vooral de nieuwe generaties die afhaken, ook wanneer zij hoger of universitair onderwijs volgen. Uit cijfers van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (1998: 171) blijkt verder, dat meer dan 80 procent van het tegenwoordige publiek van gesubsidieerde kunst- en cultuurinstellingen academisch of hoger beroepsonderwijs heeft genoten. Een elite van hooguit 2,5 procent van de Nederlandse bevolking maakt nog gebruik van het gesubsidieerde toneelaanbod. Zeventig procent van de Nederlandse bevolking zegt nooit naar een museum te gaan, tachtig procent gaat nooit naar popmuziek, jazz of musicals, negentig procent gaat nooit naar klassieke muziek of toneel, vijftien procent gaat nooit naar een filmhuis of een opera, en zevenennegentig procent gaat nooit naar ballet. In zoverre vergelijkingen getrokken kunnen worden, komen deze cijfers overeen met die in landen als België, Duitsland en Zweden. Nederland steekt echter gunstig af ten opzichte van landen als Engeland, de Verenigde Staten en Frankrijk (cf. Blokland 1995: hst.7).

Het tegenwoordige gebrek aan communicatie tussen kunst en samenleving kan liggen aan de burger of aan de kunstenaar. De kunstenaar kan weinig mee te delen hebben of een vorm van communiceren hebben gekozen, die niet wordt gewaardeerd of die zijn boodschap onbegrijpelijk maakt. Op zijn beurt kan de burger lijden aan een gebrek aan cultureel kapitaal of culturele competentie. Hij kan in het algemeen te weinig bagage hebben om zich te kunnen verplaatsen in de vragen waarmee de kunstenaar zich bezighoudt. In een maatschappij die in toenemende mate wordt gedomineerd door de functionele rationaliteit van bureaucratieën en markten,

kan hij te weinig worden geconfronteerd met de substantieelrationele vragen, die kunstenaars zich geregeld stellen. Daarenboven kan de burger te weinig vertrouwd zijn met de vormtaal waarin de kunstenaar spreekt om zijn kunst te kunnen vatten.

In principe kan men derhalve op twee wijzen trachten de participatie in de kunsten en de letteren te vergroten: via de vraag- of via de aanbodzijde. Ik ga eerst in op de vraagzijde. Anders dan de beleidsmakers lange tijd hebben verondersteld, blijkt uit onderzoek, dat de aanwezigheid van een betaalbaar en bereikbaar aanbod niet genoeg is. Voordat mensen kunnen participeren dienen ze eerst te beschikken over de daartoe noodzakelijke culturele competentie (cf. Blokland 1995: 330-7). De overheid kan aan de ontwikkeling hiervan een bijdrage leveren door de kunsteducatie en de kunstzinnige vorming te stimuleren, alsmede door de kans te vergroten, dat burgers via de media of in de openbare ruimte worden geconfronteerd met culturele uitingen.

Aan de aanbodzijde kan de overheid de omvang en de aard van het aanbod beïnvloeden (cf. Blokland 1997: 118-26). De overheid heeft zich in Nederland in de regel tot taak gesteld de totstandkoming van een pluriform, kwaliteitsrijk aanbod te bevorderen, dat burgers de mogelijkheid biedt tot participatie in culturele activiteiten. De tegenwoordige invulling van deze 'kwaliteit' en 'pluriformiteit' lijkt echter bij voorbaat een grote participatie uit te sluiten.

Ten eerste worden beslissingen over de subsidiëring van kunstenaars en kunstinstellingen vandaag vooral genomen op basis van kwaliteitscriteria als vernieuwing, authenticiteit en originaliteit. Traditioneel vakmanschap en het begrijpen van en het voortbouwen op een bepaalde traditie in de kunsten of in de samenleving zijn van veel minder belang. Zeker kunstenaars die waarden proberen te verwoorden of te verbeelden die grote groepen in de samenleving delen, worden aanmerkelijk minder gehonoreerd dan kunstenaars die proberen bakens te verzetten, taboes te doorbreken, het publiek op het verkeerde been te zetten, te schokken.¹ Men zou dit onder andere kunnen verklaren uit het gegeven, dat de beoordelaars in kunstraden en -fondsen over een meer dan gemiddelde culturele

1 'Virtuositeit is een verdienste,' schrijft Robert Hughes naar aanleiding van het werk van John Singer Sargent, 'zeker nu ze ons kan bewaren voor het saaie schouwspel van de onbekwaamheid' (1990: 177).

competentie beschikken. Zij verlangen derhalve meer complexe stimuli, meer onbetreden paden, om geboeid of in ieder geval niet verveeld te raken. Enige minachting voor het gewone volk is de betrokkenen daarbij ook niet vreemd. Kunstenaars, zo lijkt men in de kunstenwereld te denken, zijn in de eerste plaats, zo niet uitsluitend, *zieners*. Deze met bijzondere faculteiten gezegende wezens scheppen nieuwe realiteiten, creëren vernieuwende, oorspronkelijke ziens- en leefwijzen, en hebben dus per definitie de conservatieve, enigszins bekrompen burgerij of massa ver achter zich gelaten. Hoe dan ook, als gevolg van een eenzijdige opvatting van kwaliteit is zeker in de beeldende en de theaterkunsten een sterk eenzijdig onconventioneel, avantgardistisch aanbod geschapen. Dit aanbod vereist door zijn complexiteit een dermate grote culturele competentie, dat de participatie van gemiddelde liefhebbers en leken sterk is bemoeilijkt. Er is vandaag te weinig ruimte voor kunst die aansluit bij de belewingswereld van de burger en die hem naast interessante, nieuwe visies op de werkelijkheid tevens bevestiging, vertroosting en esthetische genoegens biedt.

Ten tweede hangt de tegenwoordige marginale positie van de kunsten samen met de manier waarop invulling wordt gegeven aan het begrip 'pluriformiteit'. Deze pluriformiteit is dus allereerst aangetaast door een eenzijdige benadrukking van specifieke kwaliteitscriteria. Bovendien is het culturele spectrum van het aanbod te beperkt. Naast, onder veel meer, toneel, beeldende kunst en dans moet er ook muziek in het aanbod zitten. En het muziekaanbod moet niet alleen uit klassiek, maar ook uit jazz, blues, pop, raï, rap en folk bestaan. Hoewel meer en meer culturele uitingen in de loop der jaren als zodanig door de overheid en de cultuurinstellingen zijn erkend en de definitie van kunst dus langzaam is opgerekt, zijn zij in hun keuzen van te ondersteunen culturele uitingen altijd sterk conservatief geweest en hebben zij veelal achter de feiten aangelopen. Zo hebben zij veel te lang veel te weinig aandacht gehad voor die uitingen die betekenisvol zijn voor jongeren, men denke aan de popmuziek, dans en moderne media. Hetzelfde geldt onder meer voor de uitingen van culturele minderheden. De verrijking die zij voor onze cultuur zouden kunnen betekenen, wordt hiermee genegeerd. Wanneer men, in het algemeen, een cultuurbeleid wil voeren dat meer is dan een voorzieningenbeleid voor een kleine culturele elite, dan

doet men er verstandig aan tevens aan te sluiten bij de massacultuur en te proberen deze cultuur daar te corrigeren – met betrekking tot haar kwaliteit en pluriformiteit – waar zij tekortschiet. Beschaving en het streven naar kwaliteit en perfectie zijn niet alleen binnen het domein van de traditionele burgerlijke cultuur te vinden, stelden we eerder, maar doortrekken de ganse samenleving.

5.6 NOGMAALS HET EMANCIPATIEDILEMMA

Pleidooien om door kunsteducatie en culturele vorming de culturele competentie van mensen te vergroten en hierdoor de omvang van de cultuurparticipatie, worden in onze moderne cultuur al snel in verband gebracht met elitisme en paternalisme en een verderfelijk, kleinburgerlijk ‘beschavingsoffensief’. In het voorgaande, vooral bij de behandeling van de samenhang tussen vrijheid en cultuur, is reeds aangegeven waarom deze kritiek misplaatst is. Op deze plaats wil ik het probleem fundamenteeler schetsen waarmee degenen worden geconfronteerd, die zich niet wensen neer te leggen bij de bestaande sociale ongelijkheid in culturele participatie of, in het algemeen, bij bestaande preferenties op cultureel, sociaal of politiek terrein. Dit kernprobleem van maatschappijhervormers werd in het vorige hoofdstuk omschreven als het emancipatiedilemma (zie Blokland 1995: hst.1 en 6; 2005: hst.3, 9 en 11).

Het dilemma bestond, in het kort, uit de spanning tussen de negatieve en de positieve vrijheidsconceptie. *Aan de ene kant* huldigen degenen die met dit dilemma worstelen, het beginsel dat individuen de beste beoordelaars van hun belangen, voorkeuren en behoeften zijn en dat hun oordelen dienaangaande in een democratie altijd het uitgangspunt behoren te zijn. *Aan de andere kant* constateren zij dat deze oordelen deels sociale producten zijn, en dat er belangen, voorkeuren en behoeften bestaan die de betrokkenen mogelijk zouden prefereren, maar die zij door de werkingen van de aanwezige maatschappelijke structuren en processen niet kunnen ontdekken. In het rechtvaardigen van deze constatering moeten zij de verwachting onderbouwen dat mensen iets anders zouden willen wanneer ze een werkelijke keuze hadden; dienen zij uit te leggen *hoe*, als gevolg van welke machtsuitoefening, mensen deze keu-

ze zijn onthouden; en moeten zij verklaren waarom de alternatieve belangen, voorkeuren, behoeften en de daarbij behorende bevredigingen te prefereren zijn boven de bestaande. Wanneer de betrokkenen deze moeilijkheden plausibel hebben opgelost, worden zij vervolgens geconfronteerd met het dilemma hoe ze de bestaande preferenties en de maatschappelijke structuren en processen die deze mede genereren, kunnen veranderen zonder hun democratische beginsel te loochenen, dat mensen de beste beoordelaar van de eigen belangen zijn. Deze verandering kan immers slechts plaatsvinden met de goedkeuring van de betrokkenen, een goedkeuring die zij niet snel zullen verlenen omdat hun preferenties de bestaande structuren en processen weerspiegelen. Dit dilemma kunnen de betrokken critici niet oplossen. Zij kunnen slechts trachten een evenwicht te vinden tussen zijn beide, even waardevolle of plausibele elementen, tussen negatieve en positieve vrijheid.

5.7 INDIVIDUALISME EN RELATIVISME

Degenen die het emancipatiedilemma willen doorbreken moeten de verwachting onderbouwen, dat burgers mogelijk iets anders zouden willen wanneer ze een werkelijke keuze hadden. Zij moeten inspanningen rechtvaardigen burgers *buiten de bestaande socialisatieprocessen om* in contact te brengen met hen onbekende smaken, ideeën, behoeften, bevredigingen en in de gelegenheid te stellen deze weloverwogen over te nemen of af te wijzen. De belangrijkste belemmeringen om deze rechtvaardiging te leveren, vormen in een moderne cultuur het individualisme en het waarde- en cultuurrelativisme. Waarderelativisme is, zoals besproken in § 5.1, de overtuiging dat waarden slechts binnen een specifieke sociale en historische constellatie geldig zijn. Cultuurrelativisme is de opvatting dat bepaalde opvattingen en gebruiken alleen in de eigen culturele context begrepen en gewaardeerd kunnen worden. Beoordelingen, laat staan, *veroordelingen* van een cultuur vanuit een andere cultuur zijn derhalve zowel onmogelijk als ongepast. Het woord 'cultuur' kan, anders dan 'beschaving', niet meer duiden op een ideaal, zagen we in § 5.1, maar slechts op het leven van een specifieke, plaats- en tijdgebonden groep. Evenzo kunnen louter die verschijn-

selen tot de kunsten worden gerekend die een specifieke groep als zodanig kwalificeert. Het relativisme hangt samen met rationalisering in de zin dat de 'onttovering' van de werkelijkheid oude, op traditie en religie gebaseerde rechtvaardigingen van waardehierarchieën doet eroderen. Individualisering en differentiëring ontmoedigen vervolgens de ontwikkeling van nieuwe, even vanzelfsprekende en eenvoudig te begrijpen rechtvaardigingen. Houvast probeert men vervolgens tevergeefs te vinden in de functionele rationaliteit van markt en bureaucratie, een rationaliteit die overigens geregeld aanmerkelijk onverbiddelijker en hardvochtiger is dan de oude (substantiële, affectieve en traditionele) rationaliteiten waarvan men zich zojuist had weten te bevrijden.

Individualisme is evenzeer verbonden met rationalisering en relativisme. Door de differentiëring van de samenleving ontnemen mensen hun identiteit aan een steeds grotere diversiteit aan verbanden (zie § 5.2). Samen met de gelijktijdige toeneming van de negatieve vrijheid, alsmede de erosie van oude waardehiërarchieën en de verbreiding van het relativisme brengt dit individuen op het idee, dat zij unieke, autonome persoonlijkheden zijn, die meester over het eigen leven zijn en die, onafhankelijk van de cultuur van een specifieke groep, de eigen waarden, doeleinden en identiteit definiëren. De idee dat hun voorkeuren op allerhande terreinen weleens sociaal bepaald zouden kunnen zijn, dat er wellicht te prefereren voorkeuren bestaan waarvan zij niet op de hoogte zijn, dat hun voorkeuren of overtuigingen op enigerlei wijze tekort zouden kunnen schieten en dat hun leven in het algemeen wordt bepaald door structuren die zij begrijpen noch beheersen, is voor deze moderne 'mondige' burgers volstrekt onaanvaardbaar. Zij zijn hiermee de gevangene van de eigen, grotendeels toevallige preferenties geworden.

Het waarde- en cultuurrelativisme is juist binnen de linkse beweging altijd relatief populair geweest. Mede daarom is het cultuurideaal van het socialisme goeddeels verloren gegaan. Het socialisme is verworden tot een pressiegroep die binnen de kaders van de bestaande maatschappij tracht te bevorderen, dat de door dezelfde maatschappij opgewekte behoeften van haar achterban optimaal worden bevredigd.

De populariteit van het relativisme in linkse kringen is op zich begrijpelijk: machthebbers, regenten en andere bevoogdgers die zich

laten voorstaan op hun superieure kennis en beschaving kunnen effectief worden ontmaskerd en bestreden door te betogen, dat deze superioriteit loos is. En vaak is dat ook inderdaad het geval. Men komt echter zelf ook met lege handen te staan wanneer men de kritiek op bestaande hiërarchieën generaliseert tot de overtuiging, dat er op geen enkel terrein hiërarchieën in waarden en kwaliteiten zijn te onderscheiden. En toch is dit voor veel progressieven een zeer verleidelijke conclusie gebleken. Uitingen hiervan zijn onder meer het basisme of neopopulisme dat ten tijde van Nieuw Links de Partij van de Arbeid in zijn greep kreeg (zie Blokland 2005: 293-7) en het langdurig ontkennen van de problemen, die de 'multiculturele samenleving' met zich mee kan brengen, met name voor degenen die dagelijks met deze multiculturaliteit moeten leven.

Een pregnante en uiterst belangrijke manifestatie van het relativisme in specifiek de context van de kunsten en de letteren vormt een wijdverbreide interpretatie van het denken van de Franse socioloog Pierre Bourdieu. Hoewel deze interpretatie naar Bourdieus eigen zeggen overigens onjuist was, was zij zeker onder de linkse deelnemers aan de discussies over cultuurbeleid en -politiek uiterst populair (een overzicht en een uitvoerige kritiek hierop heb ik gegeven in: 1991a: 296-310 en 1995: 354-72 en 1997: 53-97). Ieder idee van beschaving, van een streven naar perfectie en kwaliteit, ieder idee van cultuurspreiding, werd bijgevolg vanaf de jaren tachtig onmiddellijk in het kader van kleinburgerlijke 'beschavingsoffensieven' geplaatst. 'Cultuur in premie-A-woningen' schamperden de betrokken grachtenpandbewoners (cf. Blokland 1991b).

De kern van Bourdieus theorie komt erop neer, stelt de socioloog Ton Bevers, 'dat de goede smaak geen persoonlijke verdienste is, noch de intrinsieke waarden van de kunst weerspiegelt, maar primair product en producent van klassegrenzen is.' Goedbeschouwd wenst Bourdieu volgens Bevers geen onderscheid te maken tussen de *esthetische* vraag wat mooi is, en de *sociologische* vraag waarom bepaalde mensen bepaalde dingen op bepaalde plaatsen in bepaalde tijden mooi vinden. Hij, schrijft Bevers, 'lijkt het radicale standpunt in te nemen dat op de eerste vraag geen ander geldig antwoord mogelijk is dan dat van de sociologie, omdat niets van zichzelf al mooi is, maar slechts sociaal mooi gevonden wordt. Hij vindt om die re-

den de eerste vraag niet zinvol en wisselt hem daarom in voor de tweede' (1989: 9).

De (voorzichtige) interpretatie van Bevers komt overeen met die van de overgrote meerderheid van de lezers en de aanhangers van Bourdieu. Typische representanten van de laatste groep zijn de literatuursociologen Verdaasdonk en Rekvelt. Zij schrijven dat Bourdieu in *La Distinction* (1979) 'tot de conclusie kwam', dat de aanwending van kunst of van smaak in het algemeen 'dient om zich te onderscheiden van andere klassen ... en een integrerend bestanddeel uitmaakt van het geheel aan strategieën waarmee sociale groepen hun positie proberen te konsolideren of te verbeteren' (1981: 53). Er bestaan geen bovensociale maatstaven waaraan de kwaliteit van cultuuruitingen kan worden afgemeten. De heersende opvattingen op dit terrein zijn uitsluitend de resultante van machtsverhoudingen. De keuze van de cultuurgoederen die in het onderwijs op leerlingen worden overgebracht, is hiervan volgens Bourdieu, in de lezing van Verdaasdonk en Rekvelt, een voorbeeld: 'In *La Reproduction* (Bourdieu & Passeron, 1971) wordt het onderwijs geanalyseerd als een vorm van "symbolisch geweld": een "willekeurige" macht legt een "willekeurige" cultuur op. De macht noch de cultuur kunnen uit enig universeel principe worden afgeleid en berusten uitsluitend op de machtsverhoudingen tussen de maatschappelijke klassen.' Hetzelfde geldt voor het antwoord op de vraag waar de autoriteit van literaire instituties als de literatuurkritiek en de universiteiten op is gebaseerd. Verdaasdonk en Rekvelt schrijven: 'Bourdieu's analyses leiden tot het antwoord dat deze autoriteit niet gefundeerd kan worden op enig universeel principe – zij berust op de machtsverhoudingen binnen het culturele krachtenveld en bijgevolg, in afgeleide zin, op die tussen de verschillende maatschappelijke klassen' (1981: 55). Na onderzoek te hebben verricht naar de vraag wie, met welke machtsmiddelen, bepaalt welke boeken en schrijvers tot de literaire canon gaan behoren, schaaft Verdaasdonk zich een decennium later uitdrukkelijk achter 'Bourdieu's inzicht dat opvattingen over de aard, de kwaliteit en de aantrekkelijkheid van culturele produkten, dus ook van boeken, institutioneel bepaald zijn' (1990: 4). Naar zijn indruk was dit inzicht eind jaren tachtig ook in brede kring aanvaard. In de Boekenbijlage van het weekblad *Vrij Nederland* schrijft hij in 1989: 'sinds de jaren zeventig heeft het

befef zich algemeen verbreid dat iedere omschrijving van wat literatuur zou zijn niet juister of onjuister is dan willekeurig welke andere omschrijving.’

De laatste waarneming van Verdaasdonk was juist: de al dan niet door Bourdieu verwoorde ‘statustheorie’ – kunst en cultuur dienen slechts om zich van anderen te distantiëren – werd vanaf de jaren zeventig door een groeiend aantal deelnemers aan het debat over cultuurbeleid en -politiek overgenomen.¹ Zeker in de wereld van de bibliotheken werd zij in beleid vertaald, hetgeen leidde tot een kaal-slag in het boekenbestand (Blokland 1997: hst. 4). Sinds de jaren zestig, kon Ganzeboom daarom in 1989 melden, is de idee van cultuurspreiding omstreden geworden daar ‘de gedachte terrein (heeft) gewonnen dat beschavingsoffensieven verwerpelijk zijn, omdat zij getuigen van een cultureel imperialisme en daarmee authentieke leefwijzen van achtergestelde strata verdrücken’ (1989: 159). Evenzo, kan men hier aan toevoegen, zijn sindsdien ideeën over de sociaal-democratie als een cultuurpolitiek ideaal teloorgegaan.

De statustheorie kan op tal van manieren worden bekritiseerd (Blokland 1991: 304-310; 1995: 344-72; 1997: hst.3.). Een belangrijke kritiek is dat haar relativisme uiteindelijk dezelfde status quo-bevestigende uitwerking heeft als een te ver oprekken van het kunst- en cultuurbegrip (zie § 5.4). Er kan namelijk niet meer worden gerechtvaardigd, dat men tracht de sociale condities te scheppen die een ieder, ongeacht zijn sociale afkomst, de mogelijkheid biedt *zelf* te beslissen of hij in bepaalde culturele activiteiten wenst te participeren. Het wordt mensen onmogelijk gemaakt om, mede dankzij een cultuurbeleid, kennis te nemen van datgene wat onze beschaving heeft opgeleverd en *zelf* te beslissen wat zij hiervan de moeite waard vinden. Mensen worden vastgenageld op hun huidige, deels toevallige culturele voorkeuren en hen wordt de kans ontnomen om over de muren heen te kijken van de eigen opvoeding en de eigen sociale positie. Wanneer cultuurparticipatie volledig valt te herleiden tot de menselijke behoefte zich te onderscheiden van anderen;

1 Ik heb diverse malen voorgesteld een onderzoek te verrichten naar de sociologische en sociaal-psychologische achtergronden en kenmerken van de mensen die zeer ontvankelijk zijn gebleken voor ideeën zoals verwoord door Bourdieu. Helaas, echter, beschouwen de betrokkenen hun ideologiekritiek louter van toepassing op derden.

wanneer de verschillende sociale strata authentieke, aan elkaar gelijkwaardige culturen bezitten; wanneer de notie van 'kwaliteit' niet meer is dan een 'complot' van de burgerlijke elite tegen de lagere strata (Bokland 1988b); wanneer de sociale cultuurspreiding louter een beheersingsinstrument of een vorm van cultureel imperialisme is; of wanneer zij slechts een dekmantel vormt om te legitimeren, dat er gemeenschapsgelden worden gebruikt om de particuliere hobby van de elite te bekostigen, *hoe* kan dan nog worden gerechtvaardigd dat overheden en particulieren pogen de deelname van mensen (uit met name de lagere strata) aan culturele activiteiten te bevorderen? Marktdenkers als de econoom Paul de Grauwe (1990) hebben dan ook dankbaar gebruikgemaakt van het gedachtegoed van de distinctietheoretici en hun redenering doorgetrokken tot de logische conclusie: waarom wordt de vorming en de verspreiding van artistieke *goederen* niet simpelweg volledig aan de markt overgelaten? De aanhangers van de distinctietheorie zijn het antwoord schuldig gebleven. Zij hebben zichzelf de wapens waarmee dit marktliberalisme bestreden zou kunnen worden, uit handen geslagen. Iedere serieuze tegenargumentatie zal immers gestoeld moeten zijn op uitgangspunten, die zij zelf zo hardvochtig hebben bestreden (zie Blokland 1997: hst.3).

In het algemeen leidt het waarde- en cultuurrelativisme tot dezelfde politieke en zeker cultuurpolitieke machteloosheid. Alles van waarde wordt weerloos of niet meer de moeite waard om na te streven. De betrokkenen schijnen te denken dat de onmogelijkheid een voor iedereen acceptabel, onomstotelijk kennisfundament te vinden, impliceert dat alle uitspraken over de werkelijkheid even waar of juist zijn en slechts door sociale categorieën worden bepaald. Zij laten zich aldus kennen als metafysici die weliswaar van hun geloof zijn afgefallen, maar nog steeds in dezelfde dichotomieën zijn blijven denken: God bestaat wel óf God bestaat niet; er is één objectieve waarheid óf er zijn louter puur subjectieve opinies; de kwaliteit van een kunstwerk wordt uitsluitend bepaald door de kenmerken van het desbetreffende object óf louter door het machtswoord van een maatschappelijke elite.

Er zijn inderdaad geen objectieve maatstaven waaraan de schoonheid van een bepaald kunstwerk of de juistheid van een waarde kan worden afgemeten. Maar wij beschikken ook niet over puur objec-

tieve criteria, over een onomstotelijk kennisfundament, om het waarheidsgehalte van een bepaalde wetenschappelijke of filosofische theorie vast te stellen. Het zou echter van weinig begrip van onze beschaving blijk geven wanneer men hier de conclusie aan zou verbinden, dat de beoefening der wetenschap en filosofie dus eigenlijk maar een zinloze bezigheid is. Wij kunnen erkennen dat alle theorieën of paradigma's onvermijdelijk zijn gebaseerd op een aantal, altijd betwistbare, uitgangspunten aangaande mens, maatschappij en wereld. Maar wij weten ook dat sommige theorieën ons meer greep op de werkelijkheid verschaffen dan andere. Het ene paradigma beschrijft, verklaart en voorspelt op een overtuigender manier een groter deel van de werkelijkheid, dan het andere en beschikt derhalve over meer 'kwaliteit'. In de wetenschap en de filosofie valt heel goed te leven met deze situatie en gezien vanuit het perspectief van deze gebieden is het dan ook curieus dat velen hier in de wereld van de cultuur niet toe in staat zijn. Het blijkt hier vaak alles of niets te moeten zijn: men eist objectieve, universele, eeuwige criteria van kwaliteit en indien blijkt dat deze niet voorhanden zijn, concludeert men dat de notie van 'kwaliteit' een complot is van de maatschappelijke elite tegen de gewone man (cf. Doorman: 1984; Williams: 1961; Blokland: 1988a, 1995, 1999, 2005: hst.10).

5.8 TOT SLOT

Het individualisme en het relativisme maken het vinden van een evenwicht in het emancipatiedilemma uiterst moeizaam. Beide zijn aan krachtige kritiek onderhevig en zeker het socialisme heeft aan deze kritiek van oudsher een bijdrage geleverd.¹ Helaas zijn nog maar weinigen zich van het laatste bewust. In een moderniserende cultuur zal dat bewustzijn slechts verder vervagen. Binnen het emancipatiedilemma zal het daarom steeds moeilijker zijn een afweging te maken tussen negatieve en positieve vrijheid. De kunsten en de letteren zullen daarom, net als eerder met het onderwijs, de wetenschap en de media is gebeurd, steeds meer aan de markt worden overgelaten.

1 In het laatste hoofdstuk zal ik aan de hand van het werk van Isaiah Berlin dieper op het waarde- en cultuurrelativisme ingaan.

De interesse in cultuur wordt grotendeels bepaald door de omgeving van wat wij onder cultuurbeleid vatten. Deze omgeving bestaat vandaag meer en meer uit een door rationalisering, individualisering en differentiëring gekenmerkte maatschappij van zich steeds uitbreidende markten en private en publieke bureaucratieën. Uit de aard van haar zaak bestaat er in deze samenleving weinig ruimte voor de waarden waarvoor de kunsten staan. Evenzo raakt de cultuur opgevat als beschaving, als een streven naar de realisatie van een utopie, als een streven naar de realisatie van een beeld van perfectie, in een dergelijke samenleving langzaam uitgeput. Het feit dat de westerse cultuur zich als een olievlek over de wereld heeft verspreid en alle andere culturen naar de marge heeft verdrongen, doet hier niets aan af. Wat men verder ook mag denken van de kritiek vanuit de islam op de westerse cultuur, er is reden haar kritiek op de decadentie en de leegheid van deze cultuur serieus te nemen.¹

1 Er is hier overigens een parallel met de kritiek die Jacques de Kadt in zijn *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939) uitte op een al te gemakkelijke misprijzing en negatie van de centrale ideeën van het fascisme: het fascisme, stelde hij, kan alleen werkelijk worden overwonnen door de aantrekkingskracht die het op velen uitoefent, te begrijpen. Een belangrijk onderdeel van deze aantrekkingskracht achtte hij de kritiek op de passieloosheid en innerlijke leegte van de bestaande 'burgerlijke' cultuur.

6

LOF VAN DE WAARLIJKE POLITIEK

Enige jaren geleden, aan de vooravond van de Fortuyn-revolte, had ik een interessant gesprek met de hoogste ambtenaar, de voorzitter van het College van Bestuur, van de Erasmus Universiteit. Deze beroepsbestuurder, die oorspronkelijk biochemie had gestudeerd, vertelde mij dat ik 'een kennis en een expertise [had] waaraan wij, in onze moderne, marktgerichte samenleving niet langer behoefte hebben'. Daarom had Henk van der Molen besloten mijn functie op te heffen. Met deze 'kennis en expertise' doelde hij op de politieke wetenschappen. Ik schonk aanvankelijk niet veel aandacht aan deze ontboezeming. Het zal toch niet zo zijn, dacht ik, dat ambtenaren op een universiteit bepalen wat betekenisvolle disciplines zijn? Dat is toch een taak die aan geleerden is voorbehouden? Twee weken later kreeg ik echter een uitnodiging van een alleraardigste mevrouw van het bureau 'planning and control' die 'samen met mij wilde onderzoeken of ik wellicht over talenten beschikte die misschien tot dusverre onvoldoende waren onderkend en die mogelijke aanknopingspunten zouden kunnen bieden om mijn carrière in een andere, wellicht meer perspectievolle richting te ontplooiën.' Toen ik haar voorzichtig te kennen gaf dat ik bepaald niet ontevreden was over de wijze waarop mijn carrière zich tot dusver had ontplooid, maakte ze duidelijk: 'wanneer mijn superieur zegt dat u een probleem hebt, dan *hebt* u een probleem'.

Hoe komt het toch dat in steeds meer maatschappelijke sferen – de universiteit is er daar maar een van – ambtenaren de dienst uitmaken, mensen die dus worden voortbewogen door een specifieke, functionele of instrumentele rationaliteit. Doet de politiek er (nog) toe in een moderne samenleving van private en publieke bureaucratieën en van markten die alle worden beheerst door dezelfde functioneelrationele oriëntatie? En heeft het daarom nog zin een studie van de politiek te maken?

Velen antwoorden vandaag ontkennend op de laatste vraag. Het Einde van de Ideologie is uitgeroepen, het Einde van de Politiek, het Einde van de Geschiedenis, de Grote verhalen zijn verteld en ‘uit’ en de ‘Val van de Muur’ heeft ‘bewezen’ dat er voor de bestaande westerse marktdemocratieën geen werkelijke alternatieven zijn. Kortom: we *weten* wat de juiste, de beste samenleving is en van nu af aan zal de geschiedenis hooguit bestaan uit een eindeloze reeks aanpassingen binnen grotendeels vaste kaders, hooguit af en toe onderbroken door een ‘Clash of Civilizations’. Dergelijke clashes zijn echter primair religieus – dus militair – van aard en niet politiek.

Waar toe dient in deze omstandigheden nog de bestudering van onze politieke orde en mogelijke alternatieven? We *weten* toch wat de beste orde is en we *weten* toch hoe deze functioneert – ‘goed’ namelijk. Er zijn toch alternatieven uitgetoetst en het is toch gebleken dat deze niet werken?

De politiek en de maatschappij zijn ‘uit’. Alles wat het strikt persoonlijke overstijgt, heeft aan belang ingeboet. Dit vertaalt zich in het aanzien van wetenschappelijke disciplines en de aantallen studenten die zij trekken (psychologie in plaats van sociologie of politologie). Het vertaalt zich in de wijzen waarop politieke partijen afwegingen maken tussen markt en politiek. Het vertaalt zich in de relatieve populariteit van individuele en maatschappelijke activiteiten (denk aan het lidmaatschap van politieke partijen). Het idee van Aristoteles dat mensen ‘politieke dieren’ zijn, die zich alleen maar kunnen ontplooiën door deel te nemen aan de besluitvorming over publieke zaken, zal menig moderne burger als bespottelijk ervaren.

Wat kunnen politicologen tegen dit anti-politieke sentiment inbrengen? Allereerst kunnen zij erop wijzen dat dit niet de eerste keer is dat het einde van de ideologie, van de politiek en de geschiedenis is uitgeroepen. De voorlaatste keer was in de jaren vijftig toen Daniel Boorstein, Edward Shills, Daniel Bell en Seymour Martin Lipset stelden, dat er binnen de westerse democratieën een brede normatieve consensus was ontstaan en dat er goedbeschouwd geen fundamentele politieke vraagstukken meer over waren. Er bestonden nog slechts praktische problemen, die om pragmatische, technische oplossingen vroegen. Politici maakten alleen nog maar gebruik van

ideologieën om hun achterban te mobiliseren en te behagen. Dit juichten ze ook van harte toe. Met ideologieën verbonden groot-schalige maatschappelijke planning kon slechts tot totalitarisme en andere maatschappelijke rampen leiden. Mensen dienden op on-dogmatische, sceptische wijze via, wat Karl Popper (1945) noemde, 'piecemeal engineering' langzaam verder te bouwen aan een betere samenleving binnen de kaders van de bestaande westerse marktde-mocratieën.

Waarom komt dit gedachtegoed nu weer naar boven? Sommigen hebben de beweging in de jaren vijftig verklaard uit zelfgenoeg-zzaamheid over de bestaande samenleving. Dat valt ook wel te begrij-pen: na de crisisjaren en de oorlog waren de jaren vijftig een oase van rust en voorspoed. Het lek in de beschaving leek boven. Ook in de jaren negentig speelde zelfgenoegzaamheid natuurlijk een be-langrijke rol: *wij* hebben de Koude Oorlog gewonnen, *wij* hebben gelijk.

Mogelijk speelt een rol dat in een door individualisering geken-merkte tijd, iedere generatie graag denkt dat juist zij het einde van de geschiedenis meemaakt. Stel je voor dat dit niet zo zou zijn: dat is vergelijkbaar met het verlaten van een feest om elf uur en de vol-gende dag te horen krijgen, dat het pas na twaalfen 'echt gezellig' werd. Het is een troostrijke gedachte dat er na ons verscheiden ei-genlijk niets meer zal gebeuren dat werkelijk nieuw of spannend is en dat de geschiedenis, nadat wij het veld hebben geruimd, niets meer zal zijn dan een saaie, eindeloze herhaling van zetten. We gaan dood, maar werkelijk iets missen doen we niet. Godzijdank.

En toch blijven er twijfels. Kunnen er ooit tijden zijn zonder poli-tiek, zonder belangentegenstellingen en zonder meningsverschil-len over een plausibele definitie van het Goede leven en over de in-richting van de maatschappij waarin dit leven mogelijk wordt ge-maakt? De Britse politiek filosoof Isaiah Berlin stelde in 1962 dat onze conditie zich kenmerkt door de aanwezigheid van een grote diversiteit of pluriformiteit aan waarden. Deze waarden zijn elk op zich betekenisvol, maar het probleem is dat zij voortdurend en on-vermijdelijk met elkaar in conflict komen. Vrijheid, autonomie, ge-lijkheid, rechtvaardigheid, nuttigheid, doelmatigheid, barmhartig-heid en solidariteit kunnen niet op logische wijze in één harmoni-eus, hiërarchisch, altijd en overal geldend, systeem worden geor-

dend. Daarom worden wij, iedere keer wanneer zij in de praktijk botsen, genoodzaakt om hen op een redelijke wijze tegen elkaar af te wegen, afwegingen die ook per situatie verschillen. De notie van een ideale maatschappij – waarin alle waarden die ons leven zin en betekenis kunnen verlenen, zijn gerealiseerd en waarin alle politieke activiteiten zijn volbracht en verdwenen – is dan ook een misverstand. Zij is een miskennis van de menselijke conditie, een conditie waarin onze waarden nooit tegelijkertijd en volledig kunnen worden gerealiseerd en waarin voortdurend nieuwe afwegingen tussen waarden gemaakt moeten worden.

Het idee dat wij ooit overeenstemming zullen bereiken, of inmiddels hebben bereikt, over de betekenissen en de gewichten die aan waarden moeten worden verleend, is evenzo weinig plausibel. Vragen naar de juiste betekenis van en de juiste afweging tussen waarden zijn filosofische vragen waarop geen ondubbelzinnige, objectieve of ‘wetenschappelijke’ antwoorden kunnen worden gegeven. In tegenstelling tot wetenschappelijke problemen gaat het hier immers om kwesties waarvan de oplossingen noch op empirische, noch op logische wijze kunnen worden gevonden. Waar moeten we zoeken naar antwoorden op vragen als ‘wat is een rechtvaardige verdeling van gezamenlijke producten?’, ‘behoren aangeboren kwaliteiten te worden beloond?’, ‘dienen buitengewone behoeften te worden gehonoreerd?’. Omdat er geen consensus bestaat over de methode om deze vragen te beantwoorden, bestaat er ook geen consensus over de oplossingen (hetgeen echter geenszins wil zeggen dat alle filosofische antwoorden willekeurig of gelijkwaardig zijn) en zijn politieke meningsverschillen onuitroeibaar.

Bovendien hebben mensen ook nog afwijkende belangen. Hierdoor komen zij voortdurend met elkaar in conflict en om te voorkomen dat die conflicten uitlopen op een burgeroorlog, op een natuurstaat waarin het leven kort, gewelddadig en akelig is, hebben zij politieke structuren ontwikkeld om gezamenlijk tot een leefbare overeenstemming te komen. Politiek is dus niet alleen onvermijdelijk, maar ook uiterst wenselijk: zij biedt de mogelijkheid om enigszins beschaafd meningsverschillen en belangentegenstellingen te beheersen.

Politiek bestaat echter niet alleen uit conflicten, politiek is meer dan, wat Christian Bay (1965) jaren geleden betitelde als ‘pseudo-

politiek'. Politiek bestaat tevens uit *coöperatie*, uit een gezamenlijke poging het beste van onszelf te maken, uit het scheppen van een Goede samenleving waarin het Goede leven gerealiseerd kan worden. Een belangrijke vorm van politieke vrijheid die steeds meer naar de achtergrond verdwijnt is de vrijheid om gezamenlijk met anderen, anderen waarmee men een gemeenschap vormt, betekenis en richting te verlenen aan het samen leven en invloed uit te oefenen op de maatschappelijke ontwikkelingen. Het belang van deze vorm van politiek moet niet worden onderschat. Een systeem dat niet meer te bieden heeft dan het verdelen van de schaarste en het defensief reageren op maatschappelijke problemen, vervreemdt zich uiteindelijk van zijn burgers.

6.2 MAATSCHAPPELIJKE RATIONALISERING

Terug naar de rationalisering. Het feit dat steeds meer maatschappelijke sferen in de ban van de functionele rationaliteit van bureaucratie en markt zijn gekomen, kan verklaren waarom onze politieke vrijheid om invloed uit te oefenen op de inrichting van onze samenleving steeds verder afneemt. Politici hebben er geen belang bij dit te erkennen, maar burgers voelen intuïtief aan dat de politiek er in deze zin steeds minder toe doet en daarom wenden zij zich van de politiek af. Dit doen ze niet alleen in Nederland, dit doen ze in *alle* westerse marktdemocratiën.

Het bijzondere van de verklaringen die in de regel gegeven worden van de politieke desinteresse van burgers, is dat ze bijna altijd plaatselijk zijn. Het ligt aan de betrokken politici die te oud, te saai en te lelijk zijn of geen doorsnee van de bevolking vormen. Het ligt aan de politieke partijen die te veel op elkaar lijken. Het ligt aan het kiesstelsel dat mensen geen duidelijke keuzen biedt (al dan niet personeel) of, zoals in de Verenigde Staten, onnodige barrières opwerpt voor burgers die hun stem willen uitbrengen. Het ligt aan een tekort aan mogelijkheden voor burgers om rechtstreeks invloed uit te oefenen. Het ligt aan de zure media. Het ligt aan corrupte politici waarover zure media teveel rapporteren.

De gesuggereerde oplossingen van deze problemen zijn in de regel eveneens plaatselijk. Dat geldt voor de gekozen burgermeester,

de gekozen minister-president, het districtenstelsel, politieke partijen die meer van elkaar verschillen, eenvoudiger stemprocedures, het referendum, et cetera. Dat deze oplossingen vaak al lang in het buitenland bestaan, en daar zelden de gehoopte effecten teweeg hebben gebracht, lijkt niemand te deren.

De trend in alle westerse marktdemocratieën is navenant: een trend naar burgers die zich minder aan de politiek en de maatschappij gelegen laten liggen. Om die trend te verklaren moet men zoeken naar wat de marktdemocratieën gemeen hebben. Wat ze gemeen hebben zijn samenhangende processen van individualisering, differentiëring en rationalisering.

Rationalisering, waarop ik mij in het volgende concentreer, betekent een toeneming in steeds meer levenssferen van het belang van, wat Karl Mannheim noemde, de 'functionele rationaliteit' en een afnemning van het belang van de 'substantiële rationaliteit' (zie § 5.2 in het vorige hoofdstuk). Beide ontwikkelingen zijn overigens niet logisch met elkaar verbonden. De belangrijkste manifestaties en katalysators van de rationalisering achten denkers als Max Weber en Karl Mannheim de bureaucratie en het marktsysteem. Het gaat om een buitengewoon complex geheel van wederzijdse stimulansen. Ik stip slechts een aantal zaken aan (zie verder Blokland 2001).

Allereerst, wat is de aantrekkelijkheid van het functioneelrationele denken? Het biedt een illusie van zekerheid. Wanneer kwalitatieve ijkpunten voor het handelen, die eerder werden aangereikt door religie en traditie, in een proces van secularisering langzaam wegvallen, gaan mensen in een poging ergens houvast te vinden steeds meer tellen, meten, kwantificeren en classificeren. In het algemeen geven op kwantiteiten gebaseerde calculaties velen het gevoel vaste grond onder de voeten te hebben, zeker wanneer deze calculaties in de tijd voortdurend aan raffinement winnen. Bij de introductie van de desbetreffende calculatiesystemen worden doorgaans nog de vele substantieelrationele haken en ogen vermeld die hiermee verbonden zijn. Men is slechts op zoek naar enig 'houvast' en 'indicaties'. Maar na verloop van tijd worden deze systemen onveranderlijk bittere ernst. Het aldus verworven houvast is uiteraard een illusie, maar in een goeddeels onttoverd leven is iedere illusie een zegening.

Het proces van rationalisering kan men bijna dagelijks op tal van gebieden waarnemen. In de wetenschap zijn in toenemende mate meningsverschillen ontstaan over maatstaven van kwaliteit en relevantie en mede daarom is men steeds meer gaan tellen, daarbij aangemoedigd door ambtenaren van universitaire bureaucratieën die van huis uit het liefst met kwantiteiten werken om greep op hun omgeving te krijgen. Naast aantallen studenten, aantallen colleges, aantallen afstudeerscripties en aantallen dissertaties zijn universitaire bestuurders dus onder meer aantallen publicaties en citaties gaan tellen en in een, in principe eindeloos verfijningsproces, deze publicaties en citaties ten opzichte van elkaar gaan wegen. Aldus kunnen tot in de detail de 'prestaties' van en de 'behoefte' aan wetenschapsbeoefenaren en disciplines worden gemeten. Degenen die de desbetreffende rationaliteit optimaal internaliseren kunnen deze instellingen steeds meer domineren. Een gevolg is bovendien dat de maatschappelijke behoefte aan academische disciplines goeddeels wordt bepaald door de wanen en modes van zeventienjarige scholieren.

Een vergelijkbaar voorbeeld vormt het kwalitatief meten van de prestaties van volksvertegenwoordigers. Nederlandse politieke partijen trachten zonder uitzondering innemende volksvertegenwoordigers aan te trekken die zorg dragen voor een goede publiciteit en hiermee voor goede verkiezingen. Was vroeger het kamerlidmaatschap het eindpunt van een lange (volgens Weber onontbeerlijke) mars door een politieke partij, vandaag kan men bij verschillende partijen naar deze baan solliciteren, ook wanneer men hiervan geen lid is. Het ligt voor de hand in een volgende stap de prestaties van de aldus geworven nieuwe kamerleden kwantitatief te meten. Dit kan eenvoudig op vergelijkbare wijze als binnen de wetenschap plaatsvindt: hoe vaak wordt men geciteerd of, in dit geval, geïnterviewd door vertegenwoordigers van de pers. Dit werd het eerst gedaan door het weekblad *Intermediair* (8 april 1999), dat aldus haarfijn een top twintig vaststelde van 'succesvolle' kamerleden. In een volgende stap kan deze meetmethode eindeloos worden verfijnd: een interview op de televisie is belangrijker dan op de radio, is belangrijker dan in de krant, in een interview aangehaald worden door een *andere* politicus telt voor de helft, et cetera. Deze verfijning lijkt de methode een steeds grotere objectiviteit te verlenen en zij wordt daarom steeds serieuzer genomen. Drie jaar later meldde hetzelfde

weekblad dat de, inmiddels jaarlijkse, 'citatiescore' een zeer goede voorspeller bleek te zijn van de plaats die de in 1998 gekozen kamerleden op de kieslijst voor de verkiezingen van 2002 hadden gekregen (*Intermediair*, 11 april 2002). De indruk bestond dat de opstellers van deze kieslijst zich mede hadden laten leiden door de citatiescores. Goede contacten met de pers en het vermogen deze pers te bespelen met uitspraken die aansluiten bij de door dezelfde pers gedefinieerde 'actualiteit', bevorderen dus de politieke carrière. Het is minder profijtelijk achter de schermen noest te werken aan lange-termijn ontwikkelingen en substantieelrationele analyses.

Hetzelfde terugvallen op functionele rationaliteit ziet men voortdurend in het beleid. We weten niet meer wat een rechtvaardige verzorgingsstaat is of missen in ieder geval het vocabulaire om hierover op een redelijke wijze te discussiëren. Wat we wel weten is dat we binnen de budgettaire eisen van de Europese Unie moeten blijven, dat we dus, zeg, 35 procent te veel mensen in de wao hebben, dat we die eruit kunnen krijgen door, zeg, bij 52,5 jaar een lijn te trekken, door al degenen die onder deze grens zitten te herkeuren en daarvan 60 procent voor 40 procent goed te keuren. Men zou verwachten dat iedereen onmiddellijk het perfide karakter hiervan zou herkennen. Mensen zitten terecht in de wao en doen een terecht beroep op de solidariteit van hun medeburgers, of ze zitten er onterecht in. Wat dit te maken heeft met leeftijdsgrenzen, is duister. Wanneer iemand op zijn vierenzestigste aan een herkeuring wordt onderworpen en het blijkt dat hij de boel voor twintig jaar heeft zitten flessen, dan kan hij wat de substantieelrationele denker betreft weer tot zijn vierentachtigste aan de slag. Van dergelijke denkers lopen er vandaag niet veel meer rond. Maar heeft een overheid die klaagt over 'calculerende burgers' nog recht van spreken wanneer zij zichzelf aan dit soort calculaties te buiten gaat?

Ook justitie en politie steunen meer en meer op de schijnzekerheid die de functionele rationaliteit biedt. Men wil op prestaties gaan afrekenen en in een reflex gaat men datgene berekenen wat het eenvoudigst kwantitatief valt uit te drukken: aantallen bekeuringen. Overijverige politiebeambten proberen nu hun eindejaarsuitkering veilig te stellen door vooral bekeuringen uit te delen aan die burgers die deze bekeuringen met de minste kosten voor de ambte accepteren: eerbare, gezagsgetrouwe burgers.

Het demonstratieobject bij uitstek van de wil tot kwantificeren is natuurlijk de markt. Alleen op de markt heeft alles een kwantitatief uitgedrukte prijs en kan men appels met peren vergelijken. Dat geeft houvast. Is de prijs laag, dan is het product *dus* waardeloos, is de prijs hoog, dan is het product waardevol en nastrevenswaardig. Er is slechts één probleem: wanneer het laatste 'nastreven' niet wordt afgeremd en begrensd door culturele waarden, dan wordt het eideloos en onverzadigbaar. Het concept 'genoeg' bestaat niet in de wiskunde en ook niet op een markt. 'Genoeg' kan alleen worden gedefinieerd binnen een substantieel-rationeel kader.

6.3 DE DWANG VAN BUREAUCRATIE EN MARKT

Het is dus aantrekkelijk om zich tot de functionele rationaliteit te wenden op het moment dat men de waarden mist voor een substantieelrationele oriëntatie. Maar daarnaast worden wij ook voortdurend gedwongen tot functioneelrationeel handelen, ook al zouden wij misschien iets anders willen. Dit gebeurt bij uitstek in bureaucratieën en markten. Een private of publieke bureaucraat weet zich stelselmatig gedwongen hiërarchisch vastgestelde, algemene regels toe te passen in concrete situaties. En Nederlanders worden door de markt gedwongen langer te gaan werken omdat die vervelende Polen, Chinezen en Koreanen maar van geen ophouden weten. Een manager kan zich door de markt gedwongen zien minder productieve mensen, die al dertig jaar in dienst zijn, te ontslaan, ook al gaat dit in tegen zijn morele overtuiging en geweten.

Mannheim ziet de industrialisering als de belangrijkste manifestatie en katalysator van de functionele rationaliteit. Dit vooral omdat in dit proces steeds meer menselijke activiteiten worden georganiseerd in organisaties die worden beheerst door deze vorm van rationaliteit. Mensen hebben geen andere keuze dan zich hieraan aan te passen. Die aanpassing beperkt zich echter niet tot de onderneming. Als mensen op hun werk de hele dag worden gedwongen tot functioneel-rationele calculaties, zullen ze na verloop van tijd ook buiten hun werk tot weinig anders meer in staat zijn. Hun vermogen tot onafhankelijk, autonoom en moreel denken, tot substantiële rationaliteit, ontwikkelt zich niet of sterft zelfs af.

Meer dan Mannheim ziet Weber het kapitalistische marktsysteem als een verbreider van de functionele rationaliteit. Eerst moet het echter op gang worden gebracht. Volgens Weber kan dit alleen in een omgeving die in zekere mate is gerationaliseerd. Een rationele geesteshouding, een onttovering van de wereld, moet zich hebben ontwikkeld. Wanneer het kapitalisme zich vervolgens ontplooit, een ontplooiing waarvoor het 'ascetisch protestantisme' een uitstekende voedingsbodem bleek te zijn, stimuleert het op zijn beurt de verdere verdieping en verspreiding van de rationele geesteshouding. Het gaat om één groot conglomeraat van wederzijdse stimuli die gezamenlijk een enorm, voor Weber zelfs angstaanjagend momentum krijgen. Het kapitalisme vormt een onontkoombare 'ijzeren kooi' die op een objectieve, onpersoonlijke en onverbidelijke wijze het bestaan bepaalt van de mensen, die in de gigantische kapitalistische machine moeten functioneren.

Als belangrijkste manifestatie van de functionele rationaliteit ziet Weber echter de bureaucratie – zowel publiek als privaat. Bureaucratisering komt voort uit het streven de werkelijkheid te beheersen op basis van rationele, universele, ondubbelzinnige principes. Weber benadrukt dat de bureaucratische organisatie in een sterk gedifferentieerde, uitermate complexe moderne maatschappij efficiënter, effectiever, betrouwbaarder, voorspelbaarder, discreter, preciezer, ondubbelzinniger, soepeler en sneller functioneert dan alle andere mogelijke bestuursvormen. Er is dus een zeer plausibele *reden* om te kiezen voor deze organisatievorm.

Daarenboven houdt Weber vooral het kapitalisme verantwoordelijk voor het aanwakkeren van de bureaucratisering. Allereerst zijn de moderne omvangrijke ondernemingen zelf belangrijke voorbeelden van bureaucratische organisaties. Omdat hun functioneren daarnaast is gebaseerd op rationele calculaties – op voorspelbaarheid, doorzichtigheid, continuïteit, universaliteit, punctualiteit en ondubbelzinnigheid – kunnen zij niet omgaan met een irrationele omgeving. Daarom dwingen zij de overheid zich op basis van overeenkomstige principes te organiseren. Deze behoefte van organisaties om hun omgeving te rationaliseren is algemeen. Rationele organisaties kunnen niet omgaan met een irrationele, onvoorspelbare omgeving en daarom zullen ze voortdurend proberen deze omgeving aan dezelfde rationaliteit te onderwerpen als die waarop zij zelf zijn

gebaseerd. Dit geldt, nogmaals, zowel voor overheidsbureaucratieën als voor private bureaucratische ondernemingen.

Wanneer het onderbrengen van functies in bureaucratische organisaties dus eenmaal op gang is gekomen, krijgt dit proces een eigen momentum. Hierin ligt de grote angst van Weber. Bureaucratieën trachten hun doelmatigheid en doeltreffendheid te optimaliseren door alles wat menselijk is – alles wat substantieelrationeel van karakter is – uit hun calculaties te bannen. Zij vormen daarom een enorme bedreiging voor persoonlijke creativiteit, individualiteit en vrijheid, en voor maatschappelijke diversiteit, innovatie en dynamiek.

Kortom, in deze *sociologische* zin is er sprake van een einde van de politiek. Door functionele rationaliteit gedomineerde economische markten en private en publieke bureaucratieën beheersen meer en meer levenssferen en laten steeds minder ruimte aan de substantieelrationele keuzen die de ‘grote politiek’ kenmerken. De modernisering maakt het ons in toenemende mate moeilijk te ontsnappen aan de ooit door onszelf geschapen ijzeren kooien van markt en bureaucratie. Bureaucratieën en markten dringen ons keuzen en realiteiten op, die wij steeds minder kunnen ontlopen en die wij steeds minder machtig zijn ter discussie te stellen. Denken buiten ‘het systeem’ wordt een schier onmogelijke opdracht, stelde Mannheim. Daar helpt geen gekozen burgermeester meer aan.

De individualisering, de differentiëring en de vervaging van gedeelde substantiële rationaliteiten hebben bovendien tot gevolg, dat burgers zich steeds moeilijker met elkaar en met een algemeen belang kunnen identificeren. Bijgevolg ontbreken de gemeenschappelijke concepties van het Goede leven en de Goede samenleving, die aan de basis liggen van gezamenlijk politiek handelen om vorm te geven aan de samenleving. Binnen het kader van de niet of nauwelijks door ons te beïnvloeden processen van modernisering resteert slechts de ‘kleine politiek’, een politiek die hoofdzakelijk bestaat uit een nooit aflatende strijd om de verdeling van schaarse goederen. Politiek als een collectieve poging om onze eigen toekomst te scheppen is een steeds grotere opgave geworden.

6.4 HET REDDEN VAN POLITIEK EN VRIJHEID

Hoe de politiek en onze politieke vrijheid te redden? Weber hield zich vast aan twee strohalmen: de markt en de charismatische politieke leider. Zijn angst voor de bureaucratie was dermate groot dat hij de markt vooral als een waarborg van vrijheid en dynamiek wenste te zien. Zoveel mogelijk moest daarom worden overgelaten aan de markt, aan het vrije spel der maatschappelijke krachten. De tegenstrijdigheid van deze visie is evident: bureaucratieën kunnen zowel privaats als publiek zijn, vooral de markt is een verbreider van de functioneelrationele geesteshouding en evenals de bureaucratie vormt de markt een systeem van functionele rationaliteit, een systeem dat ons dwingt tot keuzen die deze beperkte rationaliteit weerspiegelen. De processen van privatisering, deregulering, vermarkting van de laatste decennia berusten op hetzelfde misverstand. Uiteindelijk verkleinen zij slechts de mogelijkheden van de burger om invloed uit te oefenen op de organisaties waarbinnen zij moeten functioneren en die hun leven beheersen. Zij vergroten slechts de politieke malaise.

Webers andere strohalm was de charismatische politieke leider. Alleen hij zou in staat zijn om de blinde processen van bureaucratiesering een richting te geven en te beheersen. Ook deze noodgreep is weinig gelukkig gebleken. Het belangrijkste probleem is hoe we van een dergelijke leider afkomen wanneer we achteraf toch niet zo gelukkig zijn met zijn visie. Daarnaast is het maar de vraag of charismatische leiders in een complexe moderne samenleving nog wel de daadkracht kunnen tentoonspreiden waarop Weber hoopte.

Democratischer en veiliger lijkt het om niet te vertrouwen op de visie en de creativiteit van een politiek leider, maar om deze visie en creativiteit bij burgers in het algemeen te bevorderen. Democratischer lijkt het dus te pogen het vermogen van mensen tot substantieelrationeel denken te vergroten, het vermogen buiten de bestaande, functioneelrationele kaders van markt en bureaucratie te denken. Om de politiek te redden zou dit weleens de belangrijkste opdracht van tegenwoordige marktdemocratieën kunnen zijn.

De opmars van de functionele rationaliteit in steeds meer levenssferen is daarnaast op gang gekomen omdat oude substantiële rationaliteiten vervaagden of erodeerden. Een absolute voorwaarde

voor het tegenhouden van die opmars is het scheppen van nieuwe substantiële rationaliteiten. De politiek heeft hierin een belangrijke rol te spelen: in dit domein moeten de utopieën worden ontwikkeld waarmee de processen van bureaucrativering en vermarkting onder controle kunnen worden gebracht en de samenleving een richting kan worden verleend die deze blinde processen overstijgt. Doet ze dat niet, bevordert ze zelfs deze processen, dan helpt ze eraan mee dat zij nog irrelevanter wordt dan ze vandaag al is. In dat geval kan men burgers alleen maar groot gelijk geven wanneer zij zich massaal van de politiek afwenden.

7

OVER HET PLANNEN VAN EEN TOEKOMST

The last clear definite function of man – muscles aching to work, minds aching to create beyond the single need – this is man. To build a wall, to build a house, a dam, and in the wall and house and dam to put something of Manself, and to Manself take back something of the wall, the house, the dam; to take hard muscles from the lifting, to take the clear lines and form from conceiving. For man, unlike any other thing organic or inorganic in the universe, grows beyond his work, walks up the stairs of his concepts, emerges ahead of his accomplishments...

...fear the time when Manself will not suffer and die for a concept, for this one quality is the foundation of Manself, and this one quality is man, distinctive in the universe.

John Steinbeck (1939: 205)

Het idee van maatschappelijke planning is, zoals bekend, sinds de jaren tachtig danig besmet geraakt.¹ De maatschappij is niet maakbaar, zo is ons voortdurend en indringend door opiniemakers duidelijk gemaakt. De val van de Muur heeft dat nogmaals overtuigend bewezen. De markt, het vrije spel der maatschappelijke krachten, biedt veel meer perspectief op vrijheid, democratie en economische groei, dan wat voor planning dan ook. Vandaar de trend van de laatste vijftientig jaar van privatisering, verzelfstandiging, deregulering en terugtrekking.

Zeker voor degenen die in de ban van de bovenstaande overtuiging zijn geraakt, is het leerzaam klassieke theoretici als Max We-

¹ Op 13 oktober 2006 nam prof.dr. A.J.M. Kreukels afscheid als hoogleraar planologie aan de Universiteit Utrecht. Het onderhavige artikel is gebaseerd op een lezing op het congres 'Een toekomst voor planning', waarop dit afscheid werd bevestigd.

ber, Karl Mannheim en Karl Polanyi te lezen. Zij betoogden jaren geleden dat planning geen keuze, maar een historisch *gegeven* is en dat het, hiermee samenhangend, een grandioos misverstand is planning te vereenzelvigen met *overheids*planning. Ook in de particuliere sector wordt op grote schaal gepland, net zoals de bureaucratische organisatie niet alleen bij de overheid is te vinden, maar ook in het private bedrijfsleven. De oorsprong van en de eerste ervaringen met planning liggen juist in de private sector. Op functioneelrationele principes gebaseerde organisaties als moderne ondernemingen, kunnen niet omgaan met een onvoorspelbare, irrationele omgeving, constateerde Max Weber al. Daarom zullen zij proberen deze omgeving onder beheersing van dezelfde principes te brengen. Planning, schreven Mannheim en Weber derhalve, is alomtegenwoordig en breidt zich ook steeds verder uit, zowel in de collectieve als in de particuliere sector en dit ongeacht de wisselende publieke opinies en beelden over haar wenselijkheid en mogelijkheid.

Wanneer planning alomtegenwoordig is en dus mogelijk, en wanneer mensen plannen maken om hun situatie te verbeteren, waar zou dan op dit moment planning het meest geboden zijn? Ter beantwoording van deze vraag zal ik in het volgende allereerst ingaan op de vraag naar de betekenis van planning. Planning, zal ik onder meer betogen, is niet noodzakelijk bureaucratisch en hiërarchisch van karakter. Zoals binnen de politieke theorie van het pluralisme is geargumenteed, zijn er tal van alternatieve vormen van planning. Anders dan met bureaucratieën het geval kan zijn, kunnen deze de vrijheid, pluriformiteit en dynamiek van een samenleving ten goede komen. Enkele centrale ideeën van dit pluralisme zijn inmiddels, zal ik daarna constateren, algemeen aanvaard, ook in de planologie, de discipline waaraan ik in dit artikel vooral refereer. Helaas wordt echter onvoldoende ingezien, dat het pluralisme eveneens moet worden gepland. Vervolgens ga ik in op hoe en waarom een specifieke vorm van planning, namelijk planning als functioneelrationeel handelen, zich steeds verder verdiept in meer en meer maatschappelijke sferen. Juist planning is gewenst om deze functioneelrationele planning te beheersen. De afwezigheid hiervan op tal van gebieden verklaart in mijn opvatting in hoge mate de wijdverbreide politieke desinteresse die in bijna alle westerse democratieën waarneembaar is.

7.1 PLANNING BESTAAT UIT MEER DAN BUREAUCRATIE

Mensen maken plannen wanneer zij ontevreden zijn over een bestaande situatie. Er kan een probleem zijn dat vraagt om een oplossing, of er kan een mogelijkheid zijn een preferabele situatie te scheppen. Het vermogen dergelijke mogelijkheden te ontwaren, is bepalend voor de dynamiek van een beschaving. 'Planning' heeft in de moderne tijd een sterke bureaucratische, hiërarchische, functioneelrationele en synoptische connotatie gekregen. Er is dus een centrale planautoriteit die precies weet wat hij wil en kan, en die alle ondergeschikte geledingen binnen zijn hiërarchische organisatie kan opleggen mee te werken aan de verwerkelijking van een door hem ontwikkeld plan. Dit doorgaans veelomvattende en verreikende plan munt vooral uit in functionele rationaliteit: de beschikbare instrumenten worden uitputtend tegen elkaar afgewogen om zo efficiënt mogelijk een bepaald doel te realiseren, maar over dat doel breekt men zich betrekkelijk weinig het hoofd. Men houdt het voor extern gegeven en voor vaststaand. Zeker ondergeschikten worden niet geacht zich eigen gedachten te vormen over de diepere zin en betekenis van hun activiteiten. Het gaat hier om de kille rationaliteit van de ambtenaar en de manager, die series van handelingen op dusdanige wijzen organiseren, dat zij met zo weinig mogelijk kosten leiden tot een vooraf gedefinieerd doel. Gevraagd naar dit doel, zal de ambtenaar naar boven wijzen en de manager naar buiten. Zij onderscheiden zich hiermee van de (ware) politicus en de (ware) ondernemer. Deze worden, stelden Weber en Mannheim, vooral substantieel- of waarderationeel bewogen: zij hebben een eigen inzicht in een bestaande maatschappelijke constellatie en komen via een doordachte afweging van de binnen deze constellatie relevante waarden tot eigen oordelen en keuzen.

Het was een belangrijke verdienste van Karl Mannheim (1940) om te laten zien, dat planning onterecht en onnodig wordt vereenzelvigd met bureaucratie, hiërarchie, functionele rationaliteit en overmoedige omvattendheid. Om menselijk handelen te coördineren en te beheersen staat ons een scala van sociale technieken ter beschikking waarvan de bureaucratische planning er maar een is. In plaats van een bedreiging van de vrijheid kan planning juist ontbeerlijk zijn om de vrijheid te beschermen en te vergroten: in

plaats van een manifestatie van de overal oprukkende functionele rationaliteit kan planning juist een middel zijn om deze onverschillige, doelloze rationaliteit te beheersen en een substantieelrationele richting te verlenen. Ook de markt acht Mannheim een bruikbare sociale techniek. Maar het is een techniek die welbewust, afgewogen, *gepland* toegepast moet worden. Voor Mannheim is er niet eerst een markt en vervolgens een overheid om de door haar veroorzaakte problemen op te lossen. De politiek heeft het primaat en het is de politiek die beslist hoe en wanneer de markt wordt gebruikt als coördinatie- en beheersingsmechanisme van menselijk handelen.

Mannheims centrale concepties van 'planning for freedom' hadden een grote invloed op de naoorlogse sociologen in Nederland. Men kan dan denken aan mensen als Van Doorn, De Valk, Van de Vall, Lammers en Ellemers. Ook de planoloog Kreukels past in dit rijtje. Niettemin blonk Mannheim niet echt uit in empirische onderbouwing en theoretische consistentie en coherentie (cf. Blokland 2006a, hst.3). Hij was meer een wegbereider van denkrichtingen en er waren anderen nodig om deze richtingen op begaanbaarheid en bereik te testen. Op deze wijze was hij een van de inspirators van de twee waarschijnlijk belangrijkste naoorlogse politicologen, Charles Lindblom en Robert Dahl. In hun monumentale *Politics, Economics and Welfare* uit 1953 werkten zij het idee van 'planning for freedom' tot in detail uit (cf. Blokland 2005, hst.4). Zij onderscheidden vier sociale technieken die wij kunnen aanwenden om maatschappelijke doeleinden te verwerklijken: de hiërarchische of bureaucratische organisatie, de democratie of polyarchie, het markt- of prijssysteem, en het onderhandelen tussen maatschappelijke actoren ('bargaining'). Welke technieken, al dan niet in combinatie met elkaar, ten behoeve van welke doelen en in welke domeinen het best kunnen worden toegepast, is een zaak van consciëntieuze afwegingen en planning waarin geen ideologische vooroordelen passen, betoogden Dahl en Lindblom. Zij gingen er ook vanuit dat deze vooroordelen in toenemende mate tot de geschiedenis zouden behoren. Mensen, dachten zij, leren namelijk van hun eerdere ervaringen.¹

1 Het nauwelijks uitkomen van deze voorspelling is overigens een halve eeuw later een van hun grootste politieke teleurstellingen (zie ook de volgende hoofdstukken).

Wij beschikken dus over een veelvoud van technieken waarmee het menselijk handelen kan worden beheerst en gecoördineerd. Geen enkele techniek is vanzelfsprekend of gegeven, altijd is het mogelijk of noodzakelijk een techniek doelbewust te plannen. Dat spreekt min of meer voor zich voor de hiërarchische, bureaucratische organisatie en voor de democratie, maar het geldt ook voor de markt. Met betrekking tot de markt schreef Polanyi in zijn *The Great Transformation*: 'The road to the free market was opened and kept open by an enormous increase in continuous, centrally organized and controlled interventionism... The introduction of free markets, far from doing away with the need for control, regulation and intervention, enormously increased their range. Administrators had to be constantly on the watch to ensure the free working of the system. Thus even those who wished most ardently to free the state from all unnecessary duties, and whose whole philosophy demanded the restriction of the state activities, could not but entrust the self-same state with new powers, organs, and instruments required for the establishment of laissez-faire... Laissez-faire was planned' (1944: 140-141; geciteerd door Kreukels 1979: 12). Ondernemers, betoogde Joseph Schumpeter (1934; 1942) in dit verband, zijn alleen voorstanders van de vrije, ongeplande markt wanneer ze deze markt willen betreden. Nadat ze dit eenmaal met succes hebben gedaan, wensen ze de vrijheid van de markt zo snel mogelijk te beperken. Hierbij doen zij ook voortdurend een beroep op de overheid. Het merendeel van de wet- en regelgeving waarover ondernemers zo gaarne klagen, alsmede van de bureaucratie die nodig is om deze te handhaven, is dan ook op eigen verzoek in het leven geroepen. Daarnaast pogen ondernemers voortdurend de markt te verkleinen door concurrenten op te kopen, door hen via dumping in de afgrond te duwen en, mocht dit allemaal niet lukken, door kartelafspraken te maken. Wanneer men dit alles wil voorkomen en een minimale markt wenst te waarborgen (Schumpeter zelf vond dit overigens ongewenst), dan is een fijnmazig net van wet- en regelgeving nodig, alsmede een krachtig en uitgebreid overheidsapparaat om de naleving hiervan af te dwingen.

7.2 PLANNING VAN HET PLURALISME

De markt kan en moet dus altijd worden gepland, maar dat geldt ook voor een andere sociale techniek die op het eerste gezicht spontaan en onvermijdelijk van aard lijkt: 'bargaining', de onderhandelingsprocessen tussen statelijke en maatschappelijke actoren over de verdeling van schaarse goederen. Bargaining – onderhandelen, verhandelen, overeenkomen – doortrekt iedere moderne, pluralistische samenleving. In een dergelijke samenleving bestaat onvermijdelijk een grote diversiteit aan verbanden waarvan de leden afwijkende, vaak confligerende identificaties, loyaliteiten en belangen bezitten. Door met elkaar te onderhandelen trachten vertegenwoordigers van deze verbanden de onderlinge tegenstellingen te beheersen en compromissen te sluiten, die voor alle (direct) betrokkenen acceptabel zijn. De betreffende onderhandelingen en hiermee gepaard gaande wederzijdse beïnvloedingen en afstemmingen staan in het middelpunt van de politieke theorie van het pluralisme. Binnen de politicologie was dit het vigerende paradigma vanaf de jaren veertig van de vorige eeuw. Lindblom en Dahl behoren tot zijn grondleggers. Deze zowel descriptieve als normatieve theorie is gebaseerd op een aantal samenhangende uitgangspunten die typerend zijn voor het westerse liberale of humanistische denken. Belangrijke voorbeelden hiervan zijn de overtuigingen, dat er vele nastrevenswaardige, doch geregeld confligerende waarden zijn die, wanneer zij botsen, onvermijdelijk tegen elkaar moeten worden afgewogen; dat individuele vrijheid en hieraan verbonden politieke vrijheden als vrijheid van meningsuiting en vergadering gewenst zijn om een ieder in de gelegenheid te stellen een eigen definitie van het Goede leven te formuleren; en dat de belangrijkste waarden die individuen in een moderne samenleving nastreven, vooral via groepen worden uitgedrukt, verdedigd en gerealiseerd.

Belangrijk onderdeel van het pluralisme is een specifieke opvatting over de vorming van beleid, namelijk het incrementalisme. Incrementalistisch beleid is het trachten de bestaande situatie te verbeteren in een onafgebroken reeks van marginale beleidsaanpassingen, aanpassingen waartoe wordt besloten gedurende continue onderhandelingen tussen belanghebbenden uit de private en publieke sfeer (zie vooral Lindblom 1959; 1963; 1965). Kiest men voor

een open democratische samenleving, dan kiest men volgens de pluralisten ook voor incrementalisme. Het creëren of tolereren van een grote diversiteit van onafhankelijke en concurrerende belangengroepen binnen zowel de private als de publieke sector maakt een dergelijk beleid onvermijdelijk. Dit beleid valt ook anderszins goed te rechtvaardigen: de meningsverschillen over de doeleinden en de instrumenten van het beleid zijn te groot, de samenleving is te complex en te gefragmenteerd en de beleidsmakers beschikken over te weinig kennis, informatie en middelen om op verantwoorde wijze verstrekkende en veelomvattende beslissingen te kunnen nemen. Het is daarom beter voornamelijk marginale wijzigingen van de status quo door te voeren en geleidelijk 'voort te modderen'. Bij kleine aanpassingen kan minder fout gaan en zijn eventuele misgrepen eenvoudiger te corrigeren. Bovendien worden marginale veranderingen in het algemeen eerder aanvaard dan radicale. De maatschappelijke steun die, zeker in een democratie, voor het welslagen van overheidsbeleid onontbeerlijk is, wordt dus eenvoudiger verkregen.

Daarenboven argumenteert Lindblom dat een politieke besluitvorming waarin vele onafhankelijke maatschappelijke organisaties participeren, niet alleen concentraties en misbruik van macht voorkomt, de invalshoek van traditionele pluralisten. Een dergelijke besluitvorming genereert bovendien een aanmerkelijk rationeler, evenwichtiger en legitiemer beleid dan een centraal geleid systeem. Veel van de kennis en ervaring die in een samenleving op een bepaald terrein aanwezig zijn, worden namelijk op deze wijze gemobiliseerd. Lindblom ziet hier een analogie tussen de economische markt en de vorming van beleid. Belanghebbenden onderhandelen met elkaar op een beleidsmarkt over de instrumenten en de doeleinden van beleid en op een vergelijkbare wijze als op een economische markt gebeurt, worden individuele handelingen hierbij op een niet bewust nagestreefde wijze op elkaar afgestemd. Dit proces kan er tevens voor zorgen dat de verschillende waarden en inzichten die binnen een politieke gemeenschap leven, op evenredige wijze door het beleid worden gerepresenteerd. Of dit daadwerkelijk het geval is, is echter afhankelijk van de *structuur* van de beleidsmarkt. Net als in het geval van de economische markt is deze structuur voor Lindblom uitdrukkelijk geen gegeven: de politiek kan en moet haar reguleren. Vastgesteld dient, onder meer, te worden *welke* partijen, op

welke markten, over *wat* met elkaar onderhandelen en *hoe sterk* hun relatieve posities hierbij zijn. Mochten dus in de onderhandelingen tussen de belanghebbenden over, bijvoorbeeld, de woningbouw de belangen en de inzichten van (potentiële) huurders en kopers onvoldoende worden gehonoreerd, dan is het een taak van de overheid de onderhandelingspositie te versterken van die groepen, die wel adequaat voor deze belangen en inzichten opkomen. Bestaan die groepen niet, dan bevordert de overheid hun oprichting. Mocht het laatste ook niet lukken, dan rest de overheid weinig anders dan de desbetreffende belangen en inzichten zelf te behartigen.

7.3 PLANOLOGIE EN PLURALISME

Dit alles brengt ons bij de ontwikkeling van de planologie zoals deze is vertolkt door een van haar belangrijkste hedendaagse Nederlandse beoefenaren: Anton Kreukels. In zijn proefschrift *Planning en planningproces: Een verkenning van sociaal-wetenschappelijke theorievorming op basis van ruimtelijke planning* schrijft Kreukels, dat de planologische literatuur uit de jaren zestig en zeventig vooral theoretisch van aard is. Zij wordt beheerst door abstracte, deductief ontwikkelde paradigma's als de systeemtheorie en de rationele keuzetheorie. De geformuleerde theorieën en thesen worden zelden empirisch getoetst en er is nauwelijks aandacht voor de structurele en culturele randvoorwaarden van planning (1979: 32-33). Men zou dus kunnen stellen dat de planologen in deze tijd nog volledig in de ban zijn van het bureaucratisch-hiërarchische besturingsmodel en de daarbij horende functioneelrationele en synoptische uitgangspunten.¹ Als enige alternatief hiervoor zien zij kennelijk de markt, maar de markt,

1 De pluralisten zien het *synoptische* model als de tegenhanger van het incrementalisme. In dit model herkennen wij de eerder genoemde tegenwoordige associaties met 'planning'. Dit synoptische model is vooral prescriptief van aard, maar wordt volgens de pluralisten in de praktijk zelden of nooit gerealiseerd. Zij die binnen dit model pogen te werken (of menen te werken) gaan uit van een fundamentele consensus onder de verschillende actoren over de instrumenten, waarden en doeleinden van het beleid, van een hoge mate van maakbaarheid van de samenleving en van de beschikbaarheid van voldoende informatie, kennis en kunde om dit mogelijk te maken. Synoptisch beleid komt tot stand door een uitputtende, rationele afweging van de alternatieve instrumenten (en hun consequenties) om een rationeel gepland, langetermijndoel te realiseren.

lijken zij te denken, is geen planning. Ook wanneer planologen actief deelnemen aan de vormgeving en begeleiding van planningsprocessen, dragen hun activiteiten, schrijft Kreukels, duidelijk de sporen van het genoemde besturingsmodel. Echter, vervolgt hij: 'In de praktijk ontdekte men al snel, dat deze ideaal-typische procedure de feitelijke gang van zaken ... nauwelijks representeerde' (1979: 207-208). In werkelijkheid, constateert Kreukels na een eigen empirische studie naar ruimtelijke ordening, krijgt het planningsproces gestalte gedurende tamelijk onoverzichtelijke confrontaties tussen (wisselende coalities van) een groot aantal belanghebbenden, die allemaal hun eigen agenda volgen (1979: 208-209). De totstandkoming van maatschappelijke projecten laat zich dus niet omschrijven als een rationeel planningsproces, maar is pluralistisch of incrementalistisch van karakter.

Omdat de planningspraktijk er dus tamelijk anders uitziet dan de planningtheorie beschrijft en voorschrijft, wekt het geen verbazing dat men, zo constateert Kreukels, in de planningpraktijk niet of nauwelijks gebruik maakt van de planningtheorie. En andersom is er ook nauwelijks invloed. De constituerende elementen van de planningtheorie, schrijft Kreukels, 'moeten voor het belangrijkste deel gezocht worden in het theorievormingsproces...' (1979: 38).

Dit lijkt dodelijke kritiek. Wat zijn de planologen immers goed-beschouwd met elkaar aan het doen? De praktijk die zij beschrijven, bestaat eigenlijk niet. Naar de aanbevelingen die zij doen, wordt zelden geluisterd omdat deze in hoge mate los staan van de realiteit. En om de planologische theorieën te kunnen begrijpen moet men niet kijken naar de praktijk, maar naar *andere* theorieën. Kortom, de activiteiten van planologen hangen grotendeels in de lucht. Het gaat hier om een taalspel.

Kreukels bepleit dan ook in zijn proefschrift een sociaalwetenschappelijke benadering van de planningtheorie. Theorieën moeten empirisch worden getoetst en worden gevoed door ervaringen in de planningpraktijk. En deze praktijk moet vervolgens weer kunnen profiteren van de aldus ontwikkelde wetenschappelijke inzichten (1979: 46). Daarenboven pleit Kreukels voor multidisciplinariteit, voor het mobiliseren van bevindingen en inzichten uit andere disciplines (1979: 41; cf. 1983, 1997). De noodzaak van het over de muren kijken van het eigen vak, vanuit de wetenschap dat iemand die

alleen het eigen vak kent, ook dat niet kent, wordt pijnlijk geïllustreerd door de wel zeer late ontdekking van planologen van de pluralistische praktijk van plannings- en andere besluitvormingsprocessen. Het pluralisme was, zoals reeds opgemerkt, al sinds de jaren veertig het dominante paradigma binnen de politieke wetenschap en men had zich dus in een aantal opzichten ongeveer drie tot vier decennia werk kunnen besparen, wanneer men op tijd bij de (echte) politicologie te rade was gegaan.

Hoe dan ook, vanaf het einde van de jaren zeventig worden de opvattingen over planning binnen de planologie bijgesteld. Kreukels laat dit zien in zijn artikel 'Planning als spiegel van de westerse samenleving' uit 1985 waarin hij zijn studies van het stedelijk beleid in Philadelphia, San Francisco en Chicago beschrijft. Onder meer als gevolg van de eigen dynamiek van maatschappelijke en culturele krachten is een volkomen rationeel en centraal gecoördineerd beleid goedgevoelbaar onmogelijk, zo zijn de planologen tot inzicht gekomen. Niet alleen binnen de overheid wordt bovendien gepland. Planning wordt bedreven door een netwerk van organisaties en instellingen in de publieke én particuliere sector (1985: 312). Men zou kunnen stellen, dat het bestaan van al deze deelplanningen het succes van een *centrale* planning uitsluit. Binnen de stadsplanning wordt daarom vanaf het midden van de jaren zeventig een 'entrepreneurial style' dominant. Men ziet het stedelijk beleid niet langer als een exclusieve overheidszaak, maar als 'een resultante van een netwerk van organisaties en instellingen in de publieke en particuliere sector' (1985: 313). Binnen deze stijl van planning verschilt het beleid daarom van stad tot stad. Plaatselijke politieke verhoudingen, plaatselijke vraagstukken, plaatselijke voorgeschiedenissen komen meer dan vroeger in de stadsplannen tot uiting. Zowel in de beleidspraktijk als in de planologische wetenschap ontstaat aldus een grotere aandacht voor historische, (sociaal-)psychologische en sociologische aspecten van en randvoorwaarden voor planning en beleid.

De neergang van City Planning Departments in de Verenigde Staten weerspiegelt, zo schrijft Kreukels, de opkomst van de entrepreneurial style. Er is minder belangstelling voor wetenschap, expertise en onderzoek, en meer voor de opvattingen, beelden, motieven, aspiraties die verspreid binnen de stedelijke samenleving worden gedragen (1985: 319). Ook de planningsopleidingen zijn medio

jaren tachtig over hun hoogtepunt heen. Men concentreert zich weer op oude, inhoudelijke thema's als de ontwikkeling van stadscentra, publieke ruimten, het stedelijke leefmilieu, et cetera. Planning als een op zichzelf staand verschijnsel en onderwerp van onderzoek raakt op de achtergrond (1985: 320).

De lijn naar het pluralisme trekt Kreukels vervolgens door in zijn samen met J.B.D. Simonis geredigeerde bundel *Publiek domein: De veranderende balans tussen staat en samenleving* uit 1988. De auteurs van deze bundel gaan in op de discussie, die sinds het midden van de jaren zeventig woedt over de verhouding tussen staat en samenleving. Het belangrijkste thema hierin is de (al dan niet) disproportioneel ontwikkelde verzorgingsstaat, die zou hebben geleid tot een overbelasting van de overheid. In deze discussie gaat men er volgens Kreukels en Simonis nog altijd vanuit, dat de overheid een boven de partijen staande autoriteit is die exclusief voor het algemeen belang opkomt. Deze visie achten zij eenzijdig. Het is de stelling van de auteurs, 'dat het publieke domein niet per se of per definitie het uitsluitende en overwegende ressort van de overheid is. In tegendeel: feitelijk zijn er heel wat zaken van algemeen belang die, vanuit het particulier initiatief op de agenda geplaatst, verzorgd of gecontroleerd worden' (1988, 11). Vaker is er ook sprake van een samenwerking tussen partijen uit de particuliere sector en de overheid. De auteurs zien dit niet alleen als een empirische constatering. Ook normatief juichen zij toe dat meer publieke zaken vanuit het particulier initiatief worden behartigd. Een vergelijkbaar standpunt hebben zij met betrekking tot de verzorgingsstaat. Op korte termijn gezien, schrijven zij, kan men het toejuichen dat de overheid steeds meer verzorgende taken op zich neemt en voorziet in wezenlijke maatschappelijke behoeften. Op de langere termijn, echter, is het voor de kwaliteit, pluriformiteit en maatschappelijke betrokkenheid met betrekking tot deze verzorging beter wanneer de verantwoordelijkheid hiervoor breder wordt gedragen (1988: 12). Willen zaken van algemeen belang meer vanuit de samenleving worden behartigd, benadrukken de auteurs evenwel, dan is een herstel van 'een cultuur van burgerschap en maatschappelijk leven' gewenst (1988: 21).

Deze aanmaning een cultuur van burgerschap en maatschappelijk leven te herstellen, wijst wellicht op een hoofdoorzaak van wat

er sinds de jaren tachtig is misgegaan in de publieke besluitvorming. De oproep tot meer pluralisme, tot meer bargaining, tot een grotere invloed van belanghebbenden en een daarmee gelijkgaande terug-tred van de overheid (lees: de politiek), was niet aan dovemansoren gericht. Belanghebbenden krijgen uit de aard van hun zaak graag meer invloed en ook politici kwam het vaak niet slecht uit de verantwoordelijkheid voor publieke zaken over te dragen aan geregeld slecht verlichte en slecht controleerbare onderhandelingstafels ergens op de grens tussen de private en publieke sector. Wie niet verantwoordelijk is, kan immers ook nergens op worden afgerekend. Het laatste verklaart mede de recente oprichting van tal van *Quango's – quasi autonomous non-gouvernemental organisations*. Deze zelfstandigde overheidsinstellingen nemen in Nederland tezamen inmiddels meer dan 60 procent van de collectieve uitgaven voor hun rekening.¹

De gelijktijdige oproep van Kreukels en Simonis (en vele anderen) voor meer burgerschap en maatschappelijk leven, echter, viel dood. Sterker: de politieke en maatschappelijke participatie loopt in bijna de hele westerse wereld terug.² Tezamen hebben beide trends ertoe geleid, dat het algemeen belang steeds meer onder druk is komen te staan. Het laatste geldt evenzeer voor de belangen van al diegenen die over minder politieke hulpbronnen beschikken om hun stem te laten horen, dan degenen die vandaag het publieke forum volschalen. Kreukels en Simonis constateerden terecht dat niet alleen de overheid opkomt voor publieke belangen. Maar ze vergisten zich met de voorzichtige suggestie, dat de overheid met betrekking tot deze belangen geen exclusieve verantwoordelijkheid heeft. Dat heeft de overheid in een politieke gemeenschap namelijk wel. Er bestaat geen elite die men kan toevertrouwen ongecontroleerd door het brede publiek blijvend voor een publieke zaak op te komen. Om al-

1 Zie hiervoor verder het hoofdstuk in dit boek over 'hybride organisaties'.

2 Zie voor deze trend, onder meer: Pharr en Putnam 2000, Putnam 2002, Skocpol 2003, Macedo 2005. Op de fundamentele oorzaken hiervan ben ik ingegaan in *De modernisering en haar politieke gevolgen* (2001 en 2006a). Macedo et al. schrijven over de Verenigde Staten: 'Americans have turned away from politics and the public sphere in large numbers, leaving our civic life impoverished. Citizens participate in public affairs less frequently, with less knowledge and enthusiasm, in fewer venues, and less equally than is healthy for a vibrant democratic polity' (2005: 1).

gemene belangen veilig te stellen, bestaat daarom de politieke democratie en niet de ANWB.

7.4 KRITIEK OP HET PLURALISME

Binnen de planologie zijn dus sinds de jaren tachtig diverse kern-ideeën van de politieke theorie van het pluralisme gemeengoed geworden. Hetzelfde kan worden gesteld voor de praktische politiek. Binnen de wetenschap der politiek, echter, groeien er in dezelfde jaren fundamentele twijfels over deze theorie. Het is opmerkelijk dat deze mede door twee grondleggers van het pluralisme worden geformuleerd, namelijk door Dahl en Lindblom.¹ Beiden zijn met name aanmerkelijk kritischer geworden over de rol van belangengroepen binnen de publieke besluitvorming. Zo wijst Dahl op de mogelijkheden dat deze groepen sociale ongelijkheden helpen continueren, de burgerzin of het besef van een algemeen belang ondermijnen, de publieke agenda verwringen en de burger de controle over deze agenda ontnemen.

Lindblom wekte in de jaren zestig de suggestie, dat hij er, samen met vele andere pluralisten, vanuit ging dat er geen groepen of instellingen zijn, die op de beleidsmarkt een buitengewoon geprivilegieerde onderhandelingspositie bezitten. Zodra dit wel het geval was, zou zich in de regel een maatschappelijke tegenkracht, een nieuwe belangengroep, ontwikkelen die de balans zou herstellen. Deze suggestie gaat in zijn latere werk ondubbelzinnig van tafel. Met name ondernemingen beschikken over onvergelijkbaar meer politieke hulpbronnen (geld, kennis, organisatie, relaties) en dus politieke macht, dan andere belangengroeperingen. Daarnaast, en belangrijker, zullen hun vertegenwoordigers altijd een meer dan gewillig oor bij de overheid vinden, daar deze voor haar publieke legitimiteit in hoge mate afhankelijk is geworden van het functioneren van de

1 Zie voor Lindblom onder meer *Politics and Markets* (1977), *Inquiry and Change* (1990) en *The Market System* (2001). En voor Dahl *Dilemmas of Pluralist Democracy* (1982) en *On Democracy* (1998). Voor een kort overzicht van hun ontwikkeling, zie Blokland 2001 en 2006: hst.1. De ontwikkeling van de oorspronkelijke theorie van het pluralisme, alsmede de kritiek die hierop werd geformuleerd vanaf de jaren zestig, heb ik uitgebreid besproken in *Pluralisme, democratie en politieke kennis* (2005).

private sector. Wanneer deuren van ondernemingen sluiten, verliezen politici hun baan. Daarom staat hun deur altijd wagenwijd open voor vertegenwoordigers van het bedrijfsleven. Groepen die opkomen voor concurrerende belangen, hebben daarentegen vaak grote moeite het secretariaat te passeren.

De betreffende discussie over de openheid van het politieke systeem heeft de laatste jaren binnen de Amerikaanse politicologie een sterke impuls gekregen door de vraag in hoeverre de enorm toegenomen maatschappelijke ongelijkheid en de daaraan gekoppelde ongelijkheid in politieke hulpbronnen er niet toe heeft geleid, dat het beleid van de Amerikaanse overheid steeds meer de belangen is gaan weerspiegelen van een relatief kleine groep politiek actieve geprivilegieerden. Wellicht moet het afslanken van de verzorgingsstaat vooral door deze politieke ontwikkeling, en niet door economische noodzakelijkheden, worden verklaard: de weinigen die nog politiek actief zijn menen geen belang te hebben bij een verzorgingsstaat daar zij hun risico's privaat denken te kunnen verzekeren. En wellicht wordt de groeiende politieke desinteresse van gemiddelde burgers ook verklaard door de omstandigheid dat zij zich steeds minder herkennen in het door hun politici gevoerde beleid.¹

Een met de groeiende sociale ongelijkheid verbonden kernprobleem voor de openheid van het politieke systeem is dat het pluralisme te weinig is *gepland*. De politiek voert te weinig de regie over de kwestie *wie, wanneer, aan welke tafels met hoeveel gewicht mag meepraten over welke onderwerpen*. Een gevolg in Amerika is onder meer dat Washington inmiddels wordt belegerd door naar schatting 15.000 lobbyisten met een jaarbudget van ongeveer drie miljard dollar (cf. Blokland 2005: 348-357; zie ook het hoofdstuk over

1 De economische en politieke ongelijkheid heeft in de Verenigde Staten dermate grote proporties aangenomen, dat voor het eerst in een halve eeuw de American Political Science Association werkgroepen in het leven heeft geroepen om, in dit geval, onderzoek te doen naar, en het publiek te onderwijzen over, de gevaren van deze ongelijkheden voor de democratie. Het eindrapport, *Inequality and American Democracy* (2005) werd geredigeerd door Lawrence R. Jacobs and Theda Skocpol. Zij concluderen onder meer: 'Citizens with lower or moderate incomes speak with a whisper that is lost on the ears of inattentive government officials, while the advantaged roar with a clarity and consistency that policymakers readily hear and routinely follow' (2005, 27). Zie tevens Macedo et al. 2005 en het aan dit onderwerp gewijde themanummer van *Political Science & Politics*, Vol.xxxix, No.1. 2006.

lobbyen in dit boek). Dit budget wordt betaald door ondernemingen die onder andere proberen de vrijheid van de markt te beperken door de overheid te bewegen wetten en regels te veranderen of in het leven te roepen. En het wordt betaald door belangengroepen van vooral de hogere sociale strata. Belangengroepen vormen namelijk in afnemende mate een afspiegeling van de Amerikaanse bevolking. Dankzij hun sociaal pluriforme achterban behartigden zij in het verleden vaak breed gedragen waarden. Vandaag vertegenwoordigen zij vooral specifieke, in de regel beroepsgebonden belangen en dan met name die van de hoger opgeleiden en beter betaalden. De betrokkenen participeren ook niet langer zelf in de politiek, maar huren professionals in, lobbyisten dus, om voor hun belangen op te komen. Het spreekt voor zich dat vooral de kapitaalkrachtige groepen aldus de beschikking hebben gekregen over megafoons om hun stem te laten horen. Belangengroepen die nog wel opkomen voor de lagere strata, zoals vakbonden, hebben tegelijkertijd sterk aan kracht ingeboet of beschikken over aanmerkelijk minder middelen om lobbyisten in te huren (Skocpol 2003; Jacobs en Skocpol 2005).

Een tweede politicologische twijfel over het pluralisme heeft net als de eerste twijfel (wie heeft toegang tot welke besluitvorming?) met *planning* te maken. Het betreft de vraag in hoeverre pluralistische stelsels het vermogen hebben om collectieve doeleinden te realiseren. Deze stelsels zijn voornamelijk ingericht om de verzoening van tegengestelde particularistische belangen mogelijk te maken en om machtsconcentraties te voorkomen. Hun grondleggers streefden eerder naar het *beteugelen*, dan naar het creëren en effectief maken van macht. Bovendien waren zij sterk geneigd het bestaan van een algemeen belang te ontkennen en politiek vooral op te vatten als een voortdurend onderhandelingsproces over de verdeling van schaarse hulpbronnen. Dit verklaart de grote plaats die belangengroepen en 'bargaining' hierin innemen. Het gevaar dreigt nu volgens Dahl en Lindblom (1976: xxii), dat deze pluralistische systemen 'structureel onmachtig' blijken te zijn om een nieuwe categorie van problemen het hoofd te bieden. Deze problemen zijn niet verdelend, maar *collectief* van aard. De milieuvervuiling, de uitputting van grondstoffen, het verval van (binnen)steden, *urban sprawl*, de verwoesting van het landschap, de voortdurende uitbreiding van de economische sfeer

en de hiermee verbonden erosie van niet op de markt verhandelbare waarden, zijn hiervan voorbeelden.¹ Lindblom vreest dat de bestaande democratieën onvoldoende mogelijkheden bieden voor de noodzakelijke mobilisatie van meerderheden en voor het noodzakelijke collectieve handelen. Er zal ruimte geschapen moeten worden voor de realisatie van publieke belangen daar de democratie, schrijft hij reeds in de jaren zeventig, anders niet zal kunnen overleven (1977: 166). Hebben wij, met andere woorden, niet meer visie en daar bijhorende langetermijnplanning nodig om de maatschappelijke problemen van vandaag adequaat op te lossen? En hebben wij door een al te lichtzinnige interpretatie en omhelzing van het pluralisme de plicht om deze visie en planning te ontwikkelen, niet te opgelucht ontrokken?

Dit brengt mij op het volgende deel van mijn betoog: de beheersing van de zich in een moderniserende cultuur voortdurend uitbreidende functioneelrationele planning.

7.5 PLANNING ALS FUNCTIONEELRATIONEEL HANDELEN:

MARKT EN BUREAUCRATIE

Functionele rationaliteit, zo zagen we hierboven, is het organiseren van series van handelingen op dusdanige wijzen, dat zij met zo weinig mogelijk kosten leiden tot een gegeven verondersteld doel. Functioneelrationeel handelen is dus een vorm van planning. Deze planning zien we vooral in de bureaucratie en in de markt. Beide instituties breiden zich in een moderniserende cultuur voortdurend uit en daarmee ook de planning.

De markt of het prijssysteem is een superieure, uiterst effectieve, fijnmazige en goedkope sociale techniek om activiteiten te coördi-

1 Een interessante indicatie van tegenwoordig maatschappelijk onbehagen is in dit verband de relatief grote emigratie van Nederlanders. Potentiële emigranten zijn relatief jong en goed opgeleid en blijken vooral ontevreden te zijn over de publieke ruimte: de hoge bevolkingsdichtheid, het gebrek aan stilte en natuur, de omgangsnormen, de milieuvervuiling en de woonsituatie. Anders dan emigranten in de jaren vijftig en zestig denken ze er niet financieel op vooruit te gaan. Ook zijn ze niet ontevreden over het eigen inkomen of het werk (Ter Bekke, Van Dalen en Henkens 2005). Veel van de wel genoemde beweegredenen blijken verbonden te zijn met een gebrek aan maatschappelijke planning.

neren en te beheersen. Zijn toepassing wordt alleen in bedwang gehouden door substantieelrationele overwegingen, die worden aange-reikt door religie, traditie, ideologie, beschaving. Naarmate dit soort overwegingen als gevolg van de modernisering van onze cultuur weg-vallen, kunnen mensen minder en minder redenen verzinnen om hun activiteiten niet als marktactiviteiten te beschouwen. Bijgevolg worden steeds meer activiteiten in steeds meer levenssferen gecoördineerd en beheerst voor de markt. Op deze markt wordt alles uitgedrukt in kwantiteiten en het manipuleren hiervan, het tellen en het calculeren geeft diegenen zekerheid die met steeds minder substantieelrationele standaarden door het leven moeten. Het is een schijn-zekerheid – men weet van alles de prijs, maar van niets de waarde –, maar toch: een zekerheid. Naargelang de markt zich aldus uitbreidt, wint hij voortdurend aan vanzelfsprekendheid. Tot in de private sfeer toe. Zo verbreidt zich onder ons, hebben sociaalpsychologen gecon-stateerd, een ‘Machiavellistisch syndroom’. Het lijkt alsof wij de wij-ze waarop wij op het werk met anderen (moeten) omgaan niet langer kunnen scheiden van de privésfeer. Voortdurend wegen wij de kosten en baten van een relatie tegen elkaar af en zodra de kosten te sterk of te lang de baten overtreffen, beëindigen wij haar. Moderne mensen hebben daarom in de regel weinig vrienden. Moderne mensen hebben ‘netwerken’ (Lane 2000: 96).

Het mooie en het vervelende van de markt is bovendien, dat hij een systeem vormt. Zit men eenmaal in een markt, dan wordt men simpelweg gedwongen tot de functionele rationaliteit waar men wel-licht op inhoudelijke gronden van gruwet. Een manager kan zich dus door de markt gedwongen weten minder productieve werkne-mers van 55 jaar en ouder te ontslaan, ook al hebben de betrokke-nen er 30 jaar trouwe dienst op zitten en ook al weet de manager dat deze goedgezonden waarschijnlijk nooit meer ergens aan de bak zullen komen. Wil hij niet failliet gaan dan kan hij echter niet an-ders, want die andere managers doen het namelijk ook. En er ko-men steeds méér andere managers, tot in China aan toe.

Hoe kan men dit dwangstelsel onder controle krijgen en hoe kan men voorkomen dat de functioneelrationele planning van de markt in sferen een rol gaat spelen waarvan wij nu aanvoelen dat zij hier niet thuishoort, dat zij hier zelfs inhumain wordt? Op-nieuw: door te *plannen*. Toegegeven, het is een stokoud antwoord,

maar het marktdenken stamt ook al uit de achttiende eeuw en zijn voorstanders kunnen zich derhalve eveneens moeilijk laten voorstaan op originaliteit. Wanneer de markt onbeheersbaar wordt omdat oude substantieelrationele standaarden eroderen, dan zal men nieuwe standaarden moeten ontwikkelen wil men deze onbeheerste situatie onder controle brengen. En wanneer mensen zich gedwongen voelen met elkaar te concurreren op terreinen waar zij dit gezamenlijk onwenselijk achten, dan zullen zij op basis van deze standaarden afspraken moeten maken over het gebruik van alternatieve sociale technieken om elkaars handelen te coördineren en te beheersen. Wanneer landen elkaar dus beconcurreren op een internationale investeringsmarkt door voortdurend de belastingen voor ondernemingen te verlagen, met alle gevolgen van dien voor degenen die minder dan gemiddeld kunnen meekomen in een markt, dan zal men met elkaar moeten trachten gemeenschappelijke opvattingen te ontdekken of te ontwikkelen over tolereerbare maatschappelijke ongelijkheden, minimale verzorgingsstaten en minimale belastingen. En na deze toepassing van de sociale technieken 'democratie' en 'bargaining' zal men vervolgens deze gemeenschappelijke opvattingen moeten vertalen in een adequate wet- en regelgeving en een hiërarchische bureaucratie in het leven moeten roepen om de naleving hiervan af te dwingen.

Het tweede domein waarbinnen de planning als functioneelrationeel handelen centraal staat, is de bureaucratie. Ook deze vorm van planning verbreidt zich voortdurend en naar het lijkt onafwendbaar. De kenmerken van een bureaucratie zijn uitvoerig beschreven door Max Weber (1978, 217-226; 956-963). Bureaucratieën, benadrukte hij, zijn zowel in de private als in de publieke sfeer te vinden. Philips, de Katholieke Kerk, de KNAW, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en wetenschap, Ajax, de landmacht, Amnesty International, et cetera bezitten allemaal kenmerken van een bureaucratie. Dat is niet verwonderlijk omdat ook de bureaucratie een uitmuntende sociale techniek vormt om menselijk handelen te beheersen en te coördineren. In een complexe moderne maatschappij is zij volgens Weber ook volkomen onmisbaar. Louter de bureaucratie acht hij in staat te voldoen aan de enorme behoefte aan doelmatige en doeltreffende administratie. Als het gaat om afstandelijkheid, objectiviteit, unifor-

miteit, betrouwbaarheid, voorspelbaarheid, ondubbelzinnigheid en precisie, is de bureaucratie onovertroffen. Daarnaast zijn bureaucratieën het welbewuste antwoord op willekeur, nepotisme, patronage en machtsmisbruik. Democratisering – gelijke monniken, gelijke kappen – en bureaucrativering hangen dan ook nauw samen.

Er zijn dus zeer plausibele *redenen* om te kiezen voor deze organisatievorm. Maar daarnaast heeft bureaucrativering een eigen momentum. Is de bureaucratie eenmaal in het leven geroepen, dan breidt zij zich, net als de markt, steeds verder uit. Vaak ongemerkt en ongewild. Zeker ook het kapitalisme is hiervoor in de opvatting van Weber verantwoordelijk. Moderne grootschalige ondernemingen zijn in de eerste plaats zelf bureaucratische organisaties. Omdat hun functioneren afhankelijk is van rationele calculaties verdragen zij daarnaast geen irrationele omgeving. Daarom dwingen zij de overheid zich op basis van overeenstemmende principes te organiseren – op basis van voorspelbaarheid, doorzichtigheid, continuïteit, universaliteit, punctualiteit en ondubbelzinnigheid. Wanneer het onderbrengen van functies in bureaucratische organisaties dus eenmaal is begonnen, gaat dit proces zichzelf versterken. Het krijgt momentum. Weber was hierdoor geobsedeerd. Bureaucratieën proberen hun doelmatigheid en effectiviteit te maximaliseren door alle andere rationaliteiten die mensen kunnen bewegen (waarden, tradities, affecties) uit hun calculaties te bannen. Dit maakt hen tot een gruwelijke bedreiging voor creativiteit, individualiteit en vrijheid, en voor maatschappelijke diversiteit, innovatie en dynamiek.

Hoe krijgen wij dit proces van bureaucrativering onder controle? Door te plannen. Door welbewust en weloverwogen alternatieve sociale technieken in te zetten om de negatieve effecten van bureaucratie en bureaucrativering te bestrijden. Men kan dat soms doen door markten te creëren, zolang men zich maar realiseert dat de markt net als de bureaucratie een voertuig is van functionele rationaliteit en dus nooit een oplossing kan vormen voor de kilheid, de richtingloosheid en de zinloosheid van deze rationaliteit. Het laten opereren van bureaucratieën als ministeries, universiteiten en ziekenhuizen als een marktpartij heeft de leefbaarheid binnen deze organisaties, alsmede de kwaliteit van hun 'product', zelden goed gedaan. Wil men van substantiële rationaliteit gespeende bureaucratieën dus een richting, een zin, een menselijkheid of een stan-

daard van kwaliteit verlenen, dan ligt de inzet van de sociale technieken democratie en bargaining veel meer voor de hand. Maar ook de toepassing van deze technieken zal, zo hebben we gezien, zorgvuldig moeten worden gepland.¹

7.6 TOT BESLUIT

'The implosion of the Soviet system...', stellen Yirgin en Stanislaw in hun *The Commanding Heights: The Battle Between Government and the Marketplace that is Remaking the Modern World*, 'discredited planning of all kinds' (1998: 16). In het voorgaande hebben we ge-

1. Treffend is een recent jaarverslag van de Raad van State, waarin de noodklok wordt geluid over de hegemonie binnen de overheid van 'een bureaucratisch-bedrijfsmatige logica'. Deze logica is ontstaan omdat de overheid, in een poging de druk op haar te verlichten, de overheidsbureaucratie steeds meer is gaan beschouwen als een bedrijf, met managers, producten en klanten. Binnen de bureaucratie gaat het tegenwoordig, schrijft de Raad, om 'producten, kostentoedeling, prestatiemeting, afrekenen' en deze bedrijfsmatige logica wordt dwingend opgelegd aan alle partijen waarmee deze bureaucratie te maken heeft (2005: 28). Deze volstrekt ondoordachte toepassing van een bedrijfsmatige benadering heeft de democratische rechtstaat sterk aangetast en de kloof tussen overheid en burger verdiept, schrijft de Raad. Het primaat van de politiek moet daarom worden versterkt: er moet een duidelijke visie komen op de maatschappij en de rol van de overheid daarin. Daarnaast moeten de professionals (de dokter, de politieagent, de onderwijzer) weer de ruimte krijgen die hen op grond van hun professionaliteit toekomt. En tenslotte moet de overheid *actief* burgerschap faciliteren en motiveren (cf. Kreukels en Simonis 1988). Burgerschap, constateert de raad, gebruikt de overheid vandaag vooral als beleidsinstrument: zij trekt zich terug en de burger dient de desbetreffende functies vervolgens zelf uit te oefenen. Het laatste kan echter vaak eerst in samenwerking met dezelfde overheid. De voorwaarden waaronder burgerschap kan worden bevorderd, zijn volgens de Raad bekend: 'versterk de kleinschalige verbanden, ga uit van vragen, oplossingen en capaciteiten van de burgers zelf, accepteer dat uitkomsten per provincie, stad of straat verschillend kunnen zijn, geef burgers zelf zeggenschap over budgetten, wees als overheid normerend en stimulerend en geef vooral vertrouwen' (2005: 32). Burgerschap, met andere woorden, ontstaat niet vanzelf, maar moet worden *gepland*. Dezelfde planning bepleit de Raad met betrekking tot het primaat van de politiek en het herstel van het vertrouwen in de professionals: de vanzelfsprekendheid waarmee de laatste decennia is gekozen voor de markt en het gemak waarmee men heeft toegestaan dat de functionele rationaliteit van markt en bureaucratie elkaar versterkten in een wurgende omhelzing van de professional, moet plaatsmaken voor substantieelrationeel geplande democratie en geplande processen van wederzijdse beheersing en afstemming.

zien dat dit zowel empirisch als normatief een tamelijk naïeve opvatting is. Zoals Kreukels bijna dertig jaar geleden constateerde, in navolging van Weber en Polanyi, is planning van alledag en alomtegenwoordig. Planning is ook wenselijk omdat sociale technieken zelden of nooit ongereguleerd breed gedragen maatschappelijke doelen realiseren. Dit geldt zowel voor de markt, de democratie, de bureaucratie als voor bargaining. De geregelde, welhaast triomfantelijke onttrekking aan de plicht tot zorgvuldige planning van deze technieken heeft de samenleving in de laatste decennia geen goed gedaan en vormt een belangrijke verklaring van de wijdverbreide politieke desinteresse, die in bijna alle westerse democratieën waarneembaar is. Deze desinteresse wordt dus niet verklaard door tekortschietende institutionele ordeningen, zoals de afwezigheid van een gekozen burgermeester of ministerpresident, of van een districtenstelsel. De verklaring lijkt veel eerder te liggen in het algemene gevoel, dat mensen overgeleverd zijn geraakt aan krachten of logica's die in ieder geval de politiek niet langer in de hand heeft, sterker: die de politiek de laatste drie decennia doelbewust heeft bevorderd. Dit is gedaan door een lichtzinnige interpretatie van het pluralisme, een interpretatie die leidde tot het ontduiken van de politieke verantwoordelijkheid de context te reguleren en te plannen waarin belanghebbenden met elkaar onderhandelen. Als gevolg hiervan zijn verantwoordelijkheden zoekgeraakt, zijn groepen met relatief beperkte politieke hulpbronnen nog verder op achterstand gezet, zijn algemene belangen ondergesneeuwd en kunnen collectieve problemen met steeds minder succes worden opgelost. Dit is gedaan door lijdzaam toe te zien hoe de bureaucratie zich in zowel de private als de publieke sector steeds verder verbreidt. Dit is gedaan door te bevorderen dat de markt in meer en meer sferen van toepassing wordt geacht. En dit is gedaan door dodelijke combinaties van markt en bureaucratie te stimuleren. Uiteindelijk is een situatie gegroeid waarin de politicus, gevraagd een maatschappelijk probleem op te lossen, als een ambtenaar naar boven wijst, of als een manager naar buiten. Weber karakteriseerde dit soort politici als armzalige 'Klebers'. Hoe dan ook, deze Klebers maken zich in toenemende mate irrelevant en de desinteresse van burgers valt daarom ook goed te begrijpen. Willen politici hun relevantie herwinnen, dan zullen ze daarom allereerst de planning moeten herontdekken. Aan de mogelijk-

heden en wenselijkheden van planning zal het niet liggen. Om het voorgaande in één regel samen te vatten: 'Het moet, het kan. Op voor het plan!'

8

CHARLES E. LINDBLOM

HEROVERWEEGT DE MARKT

De namen van Charles Lindblom (1917) en Robert Dahl (1915) zijn in het voorgaande reeds diverse malen gevallen. Beiden behoren tot de belangrijkste naoorlogse politicologen en tot de grondleggers van de politieke theorie van het pluralisme. In 2001 verscheen van Lindbloms hand *The Market System: What it is, how it works, and what to make of it*. Naar aanleiding hiervan interviewde ik hem voor het blad *Facta*. Het interview wordt hier bewerkt opnieuw opgenomen. Eraan vooraf gaat een korte inleiding in zijn denken. Later interviewde ik tevens Dahl. Dit interview vormt het volgende hoofdstuk.

Met *The Market System* probeert Lindblom eigenlijk voor het eerst een groot, algemeen publiek te bereiken. De motivatie hiertoe komt mede voort uit zijn in de loop der jaren sterk toegenomen ergernis over de volgens hem uiterst oppervlakkige en eenzijdige wijze waarop heden ten dage over de markt wordt gedacht. Evenals andere processen van 'spontane wederzijdse aanpassing' heeft de markt grote verdiensten en Lindblom laat niet na deze breed uit te meten. Maar dit instrument van maatschappelijke ordening kent ook zeer grote tekortkomingen, tekortkomingen die mensen in de tegenwoordige marktliberale euforie steeds meer lijken te vergeten.

8.1 ROBUUSTE CRITICUS, VOORZICHTIGE HERVORMER

Lindbloms wetenschappelijke carrière, die in de economie begon, loopt sterk parallel aan die van Robert Dahl en Robert Lane (1917). Gedrieën arriveerden zij eind jaren veertig op Yale University en samen maakten zij haar politicologische faculteit gedurende lange tijd tot het middelpunt van de discipline. Dahl en Lindblom vestig-

den hun naam met het gezamenlijke *Politics, Economics, and Welfare* (1953), een magistraal boek over maatschappelijke ordening. Zij wegen hierin op uitputtende wijze de voor- en nadelen van vier verschillende technieken van sociale beheersing en coördinatie: de markt, de hiërarchie (met name de bureaucratie), de polyarchie en *bargaining*. De zorgvuldigheid waarmee zij onderzoeken welke techniek, al dan niet in combinatie met andere technieken, in welke domeinen tot optimale maatschappelijke resultaten leidt, is ongeëvenaard.

De aandacht van Dahl is altijd primair gericht geweest op de politieke theorie van het pluralisme. Lindblom heeft zich in hoofdzaak beziggehouden met de beleidsprocessen binnen de door deze theorie beschreven samenlevingen. Zoals gebruikelijk binnen het pluralisme gaat hij er vanuit, dat er onder de burgers geen consensus bestaat over een definitie van het algemeen belang en dat de samenleving bestaat uit een groot aantal groepen en instellingen die in voortdurende onderlinge concurrentie eigen doeleinden nastreven. Evenals pragmatisten als James en Dewey meent Lindblom voorts, dat waarden en doeleinden niet in abstracto, maar slechts in een concrete context kunnen en moeten worden gedefinieerd en dat er, ondanks meningsverschillen over de doeleinden van beleid, vaak wel overeenstemming kan worden bereikt over zijn instrumenten. Nauw verbonden met het pragmatisme is zijn overtuiging, dat beleidsmakers te weinig kennis en informatie over de maatschappij bezitten om verantwoord veelomvattende en verstrekkende beslissingen te kunnen nemen. Daarom kunnen zij beter via een behoedzaam *trial and error* trachten hanteerbare kortetermijnproblemen op te lossen. Lindblom houdt in deze geest een krachtig pleidooi voor incrementalisme: het stukje voor stukje, in een eindeloze stroom van marginale beleidsaanpassingen en -verbeteringen, trachten de bestaande situatie te verbeteren, in de wetenschap dat onze kennis en kunde uiterst beperkt zijn en dat grote sprongen voorwaarts daarom bijna altijd tot mislukken gedoemd zijn. Critici van Lindbloms incrementalisme hebben dit overigens vaak verward met conservatisme. Het voorstander zijn van marginale beleidswijzigingen zegt echter niets over het *tempo* waarin deze wijzigingen elkaar zouden moeten opvolgen en over hun *richting*.

Kenmerkend voor Lindbloms denken is verder dat hij een verge-

lijking trekt tussen de economische markt en de vorming van beleid. Ook dit zagen we reeds in het vorige hoofdstuk. Belanghebbers onderhandelen met elkaar op een beleidsmarkt over de instrumenten en doeleinden van beleid. En net als binnen een economische markt worden individuele handelingen hierbij op een niet bewust nagestreefde wijze op elkaar afgestemd. De *structuur* van de beleidsmarkt is echter voor Lindblom geen gegeven: de politiek kan en moet deze markt reguleren. Vastgesteld dient, onder meer, te worden welke partijen op deze markt, onder welke condities, met elkaar onderhandelen en hoe sterk hun relatieve posities hierbij zijn.

Beleid is voor Lindblom dus niet altijd en niet primair de resultante van de voorkeuren van electorale meerderheden, maar komt vooral tot stand in een voortdurend onderhandelingsproces tussen gepassioneerde minderheden. Niettemin vormt het uiteindelijke beleid vaak een neerslag van de in de maatschappij levende waarden en overtuigingen en kan het veelal op de instemming van de meerderheid rekenen. Daar waar dit onvoldoende het geval is, houdt de overheid echter nadrukkelijk een eigen verantwoordelijkheid. Daarenboven argumenteert Lindblom dat een politieke besluitvorming waarin door vele onafhankelijke maatschappelijke organisaties wordt geparticipeerd, niet alleen concentraties en misbruik van macht voorkomt. Hij betoogt bovendien dat een dergelijke besluitvorming een aanmerkelijk rationeler, evenwichtiger en legitiemer beleid voortbrengt dan een centraal geleid systeem. De uitwerking en rechtvaardiging van deze thesen vormt het leidmotief van Lindbloms werk in de jaren zestig en zeventig. Dit gebeurt vooral in zijn *A Strategy of Decision: Policy Evaluation as a Social Process* (1963) en zijn *The Intelligence of Democracy: Decisionmaking through Mutual Adjustment* (1965). Beide zijn klassiekers in de politicologie, hoewel er, zoals zo vaak, waarschijnlijk veelvuldiger naar wordt verwezen dan in gelezen.

Het is opmerkelijk dat veel van de ideeën over beleidsvorming die Lindblom in de jaren vijftig en zestig ontwikkelde, bijkans gemeengoed zijn geworden in de jaren tachtig en negentig, maar dat bij Lindblom zelf het roer vanaf het einde van de jaren zeventig op een aantal terreinen omgaat. Manifestaties hiervan zijn *Politics and Markets* (1977), *Inquiry and Change* (1990) en daarna dus *The Market*

System. Zo wekte Lindblom in de jaren zestig de indruk dat hij er vanuit ging, dat er geen groepen of instellingen zijn, die een dominante positie op de beleidsmarkt bezitten. Was dit wel het geval, dan zou zich doorgaans een nieuwe belangengroep ontwikkelen die de balans zou herstellen. In zijn latere werk omschrijft Lindblom deze gedachtegang als ontoelaatbaar naïef. Met name ondernemingen nemen een uitzonderlijke positie in. Zij beschikken over aanzienlijk meer politieke hulpbronnen (geld, kennis, organisatie, relaties) en dus politieke macht, dan andere belangengroeperingen. Daarnaast zullen hun vertegenwoordigers altijd een zeer welwillende overheid tegenover zich vinden. Deze is immers voor haar publieke legitimiteit in hoge mate afhankelijk geworden van het functioneren van de private sector. Een regering valt bij een hoge werkloosheid. Voorts acht Lindblom het naïef om te veronderstellen dat ondernemingen volledig via de markt worden gestuurd en dat dus uiteindelijk de consumenten hun beleid bepalen. Ondernemers nemen tal van besluiten met vergaande gevolgen voor individuen, groepen en zelfs samenlevingen, die hen niet of nauwelijks door de markt, *casu quo* de consument, worden opgedrongen. Het betreft hier onder meer besluiten over de vestigingsplaats, de te gebruiken technologie, de productontwikkeling of innovatie, de bemensing van het management, de beloningsstructuur en de arbeidsverhoudingen. De beslisbevoegdheid over deze maatschappelijke kwesties is in onze liberale politieke systemen goeddeels aan individuele ondernemers overgedragen. Bijgevolg bevinden zich volgens Lindblom in deze systemen *de facto* twee elites: een politieke, die de burgers nog enigszins, maar veel te beperkt, ter verantwoording kunnen roepen, en een economische. De laatste elite heeft grotendeels vrij spel in het eigen domein en houdt de politieke elite bovendien voortdurend in de houdgreep. Daarenboven oefent de economische elite samen met de andere elites een enorme invloed uit op de waarden en ideeën waarin mensen worden gesocialiseerd, waarden en ideeën die stevast de positie van de elites bevestigen.

Ondanks de zware kritiek van Lindblom op de tegenwoordige maatschappelijke orde blijft hij een uiterst voorzichtige hervormer. De omschrijving die Robert Dahl in 1993 in een vriendenboek van Lindblom gaf, is daarom treffend: '*Bold critic, cautious reformer, sceptical but hopeful rationalist*'.

8.2 INTERVIEW

Vanaf Politics and Markets en daarna in Inquiry and Change benadrukt U de enorme beperking (impairment) van het denken van burgers door elites, met name elites die verbonden zijn aan het bedrijfsleven. Dit thema komt ook terug in Uw laatste boek. Wat verstaat U onder deze impairment?

De geschiedenis zie ik als een lang proces waarin de samenleving is opgedeeld in een elite en een massa. Elites kunnen tal van gedaanten hebben. Soms onderscheiden zij zich enkel door hun exclusieve bezit van paarden... soms danken zij hun positie aan hun rijkdom en soms is sprake van een gekozen elite. Maar net als alle andere elites probeert ook zij haar positie te continueren en liefst te versterken. Er is een lang historisch proces van een voortdurend terugkerende strijd tussen een elite en een massa die probeert haar macht te beheersen en in te perken. De geschiedenis bestaat natuurlijk uit meer dan uit deze strijd, maar hij is een elementair onderdeel. In sommige samenlevingen behouden de elites hun privileges door tamelijk grove, onverbloemde dreigingen met geweld of door daadwerkelijk geweld. Zij pakken op, zij moorden, zij terroriseren. Deze methoden zijn echter op de lange termijn betrekkelijk kostbaar en ineffectief. Daarom zoeken de elites naar meer menselijke, minder verwerpelijke, meer legitieme methoden. En dus proberen zij de geest te veroveren: zij verkondigen het evangelie van de eerbied, de competentie, de gehoorzaamheid, het belang van hiërarchie, de waarde van ongelijkheid, de gevaren van gelijkheid, de gevaren van de scepsis en de twijfel, de noodzaak van vertrouwen ... het leidt tezamen, niet tot een *weloverwogen* samenzwering, maar tot een stilzwijgende, impliciete verkondiging en erkenning van een boodschap die uitermate effectief is voor het verdedigen van de privileges van de maatschappelijke elite. De effectiviteit zie je in de mate waarin de boodschap wordt aanvaard. Zoals Bob Lane al jaren geleden constateerde in zijn *Political Ideology* (1962), leven wij in een samenleving die diep wantrouwend staat tegenover gelijkheid, ook al lijkt het volstrekt evident dat meer gelijkheid velen ten goede zou komen... Mijn visie is dat niemand aan de massieve, eenzijdige en unilaterale boodschappen ontsnapt waarin deze waarden – subtiel, impliciet en

expliciet, open en verborgen – worden overgedragen. Dit geldt niet minder voor de elites zelf: ook zij gaan er uiteindelijk in geloven. Al deze beperkingen – dit gedachteloos aanhangen van waarden als hiërarchie, gehoorzaamheid, ongelijkheid, vertrouwen – vormen een grondniveau van impairment dat ons belemmert helder, onbevooroordeeld te denken over politiek en economie. Wij hebben geen goede economische en politieke systemen omdat wij enorm belemmerd zijn en worden in ons vermogen goede systemen te onderkennen en te ontwerpen.

De vraag is hoe wij ooit deze impairment kunnen doorbreken.

Dat is extreem moeilijk en ik ben dan ook diep pessimistisch. Niettemin, op de hele lange termijn gaan we vooruit. De huidige situatie is beter dan in, zeg 1850. En 1850 was beter dan 1750. Wanneer je bereid bent te denken in perioden van honderd jaar, dan is er een stijgende lijn. Misschien zijn perioden van honderd jaar de kortste intervallen waarin enige vooruitgang valt te bespeuren. Uiteraard zijn er geregeld terugvallen, maar over het geheel genomen zie ik toch een langzame, incrementele vooruitgang.

Wanneer we ons toch even op de korte termijn concentreren, op welke wijzen zou de kwaliteit van het publieke debat, de diversiteit van de visies die circuleren, kunnen worden verbeterd? In Uw boek pleit U er onder meer voor bedrijven wettelijk te verbieden nog langer geld te steken in het beïnvloeden van de meningsvorming – geen politieke bijdragen meer, geen onderzoekssubsidies, et cetera.

Zeer veel communicaties in onze samenleving zijn niet gericht op het informeren, maar op het *beheersen* van mensen. Bijna alle communicaties vanuit het bedrijfsleven en vanuit de politiek zijn pogingen om mensen te beheersen en te sturen. Er is geen sprake van een gezonde competitie tussen ideeën waaraan ondernemers en politici hun bijdrage leveren. Zij overstemmen alle andere mogelijke participanten. Daarnaast representeren zij geen werkelijke alternatieven: de boodschappen van ondernemingen overlappen elkaar en hetzelfde geldt voor die van de meeste politici. Ook kan moeilijk worden volgehouden dat hun boodschappen empirisch onder-

bouwd zijn en de waarheid respecteren. Wij zijn er zo aan gewend geraakt dat reclameboodschappen en uitlatingen van politici bezijden de waarheid zijn, dat wij ons er zelfs niet meer over opwinden. Het niveau van het politieke debat heeft onder invloed van de massamedia en marketingtechnieken een dieptepunt bereikt. Nog verder versterkt zijn hierdoor de patronen van circulariteit: de voorkeuren van de mensen zijn niet authentiek maar zijn grotendeels gevormd door de elite. De democratische idee dat deze elite beheerst wordt door de massa, is hierdoor volkomen gecorrumpeerd. Er is een enorme industrie ontstaan die zich in opdracht van de elites in de politiek en het bedrijfsleven bezighoudt met het beïnvloeden van burgers en consumenten. Alles lijkt hierin gepermitteerd, zolang het maar werkt. Deze industrie is geen noodzakelijk onderdeel van een marktsysteem, ook al zijn we aan haar aanwezigheid gewend geraakt. Ten behoeve van het bestrijden van impairment kunnen we dan ook zonder. Er is geen enkele reden waarom wij ondernemingen op dit terrein als rechtspersonen zouden moeten opvatten, die recht hebben op het verspreiden van meningen en het participeren in de publieke discussie. Zoals ondernemingen geen stemrecht hebben, hebben zij omwille van hun functioneren geen recht nodig op het ondersteunen van politieke campagnes, het verspreiden van politieke opvattingen, het ondersteunen van wetenschappelijk onderzoek, educatie of de kunsten. Evenmin is er een reden om aan te nemen dat marktsystemen in elkaar zouden klappen wanneer ondernemingen niet langer wordt toegestaan hun producten te adverteren.

Het idee van impairment impliceert dat de aanwezigheid van pluriforme informatie niet het enige probleem is. Het probleem is ook dat het iemand moet interesseren. De socioloog Alan Wolfe interviewde langdurig een zeer groot aantal middenklassers uit suburbs in heel Amerika (One Nation After All, 1998). Wat hem opviel was dat deze mensen betrekkelijk ruimdenkend waren op het terrein van de verhouding tussen mannen en vrouwen, ouders en kinderen, blanken en zwarten, allochtonen en autochtonen. Maar hun interesse in anderen was puur lokaal en particulier. Alles wat met politiek had te maken en de onmiddellijke leefwereld oversteeg, had hun belangstelling verloren. Het gaat hen goed en de rest zoekt het maar uit.

Een paar dingen. Wanneer je praat over de cirkel van mensen en onderwerpen waarvoor deze buitenwijkers interesse kunnen opbrengen, dan is deze cirkel natuurlijk deels biologisch bepaald. Het tegenwoordige totale gebrek aan interesse is echter ook een gevolg van impairment – een sociaal product – en daarom kunnen we er in principe iets aan doen. Er is ruimte voor hoop. Mensen zijn op vele wijzen beperkt in hun denken over politiek: politiek is niet interessant, geeft weinig prestige, geeft weinig voldoening. Zeker in de Verenigde Staten hebben zij vanaf de middelbare school geleerd politiek actieve mensen te zien als enigszins destructieve elementen van het sociale leven. Enerzijds leren wij dus onze schoolkinderen dat zij moeten stemmen, en anderzijds zeggen wij tegen ze: ‘doe nooit iets meer dan dat, want politiek is een smerige zaak!’

Tweede punt. Het is denkbaar dat wij nimmer een buitengewoon humane en democratische samenleving zullen hebben, ook niet wanneer mensen aanmerkelijk ‘ontperkt’ (*disimpaired*) zouden zijn. Het is goed mogelijk dat de democratische droom een onmogelijke droom is en dat samenlevingen voor altijd voorbestemd zijn verre benaderingen van de democratie te zijn, en voor altijd enorm onrechtvaardig, ongelijk en onnodig hardvochtig. Maar opnieuw kan je de vraag stellen, ‘hebben we een grotere vechtkans wanneer het probleem biologisch of sociaal is?’ Ik denk dat de doctrine van impairment ons iets meer hoop geeft op een betere toekomst.

Ten slotte, hoe groot moet de cirkel zijn van politiek actieve mensen om de samenleving enigszins ten goede te veranderen? Hoeveel intelligentie moeten we mobiliseren? Naar mijn idee hoeven we niet van iedereen een ideale burger te maken en een politieke activist. Er is hier een mooie parallel tussen marktgedrag en politiek gedrag. Wanneer ik vroeger college gaf in elementaire economie, dan vertelde ik over de druk op aanbieders om de prijzen laag te houden. Er waren dan altijd studenten die opmerkten dat wanneer hun moeder een krop sla ging kopen, zij nooit naar de prijs vroeg. Zij was gewend een bepaald assortiment aan levensmiddelen in te slaan en zij kocht dit iedere week, zonder acht te slaan op de prijs. Ik wees er dan altijd op dat hun moeder, net als de meerderheid van de mensen, misschien nooit naar prijzen keek, maar dat *sommigen* dit wel deden. En op een markt is dat in de regel genoeg. Een kleine minderheid van ongeveer 5 procent van de vragers die de

prijzen nauwlettend in de gaten houdt, een *swing group*, houdt in de praktijk de druk op de aanbieders. Het zou zo kunnen zijn dat een vergelijkbare kleine groep van politiek actieve burgers voldoende is om de kwaliteit van de democratie te verhogen. Misschien ben ik veel te optimistisch, maar het werkt in de markt.

U bent altijd gefascineerd geweest over de mogelijkheden van spontane processen van wederzijdse aanpassing om het menselijk gedrag te coördineren en te beheersen. De markt is hiervan een voorbeeld. Waar komt deze fascinatie vandaan?

De markt heeft iets magisch. Niemand probeert gedrag te coördineren, maar toch gebeurt het. Je kunt jaren economie studeren – en velen doen dat – zonder ooit tot de ontdekking te komen, dat de markt een zeer krachtig, alomvattend, alzijdig organiserend en coördinerend werktuig is. Maar wanneer je dit eenmaal begrijpt, is het een *Aha-Erlebnis*. Een deel van mijn fascinatie komt ook voort uit de mogelijkheid parallellen te trekken tussen politieke en economische processen. Het is een uitdaging deze te onderzoeken.

De markt wordt doorgaans gedefinieerd als een systeem waarvan competitie het wezen vormt. U definieert het wezen ervan echter als samenwerking.

Inderdaad. Wanneer economen over competitie spreken, dan moet je niet denken aan twee hardlopers die proberen als eerste over de eindstreep te komen. Competitie in de markt gaat over de onpersoonlijke relatie tussen, laten we zeggen, twee graanboeren, een in North Dakota en een in Kansas. Zij kennen elkaar niet. Zij weten zelfs niet dat de ander bestaat. De een probeert niet beter te zijn dan de ander. Er is geen sprake van vijandschap, rivaliteit of broodnijd. Niettemin *organiseert* de markt hen in een systeem. Door de markt hebben zij een verre competitieve, onpersoonlijke relatie met elkaar, een relatie die hun gedrag voorspelbaar en niet willekeurig maakt. Om het mogelijk te maken dat mensen in Italië koffie drinken, hebben duizenden mensen, in een onwaarschijnlijk lange keten beginnend bij de koffieplanters in Columbia en eindigend bij een ober in Milaan, met elkaar samengewerkt. Niet bewust, niet uit altruïsme, maar toch hebben zij gezamenlijk iets tot stand gebracht.

U omschrijft de regel die bepalend is voor de werking van het marktsysteem als quid pro quo: wat je krijgt, is evenredig aan wat je erin hebt gestopt. Vandaag wordt deze regel meer en meer als volstrekt vanzelfsprekend beschouwd, zowel in economische als ethische zin. U denkt hier anders over.

Ja, ik begrijp inderdaad niet wat hier vanzelfsprekend aan is. Allereerst beloont de markt alleen maar *verkoopbare* goederen en diensten. Er zijn echter een heleboel buitengewoon waardevolle bijdragen aan de markt en de samenleving die niet op de markt verhandeld worden. Wat heeft de moeder van Bill Gates uit de markt gekregen als beloning voor het opvoeden van Bill? Wat heeft de moeder van Henry Ford gekregen? Wat haalde Einstein uit de markt? Is er iemand die serieus hun bijdragen zou willen ontkennen? Er is een eindeloze rij van mensen die een enorme bijdrage aan de samenleving hebben geleverd en daarvoor niet of nauwelijks door de markt beloond werden en worden. Dus het lijkt mij volstrekt evident dat de markt niet uitbetaalt in overeenstemming met wat je erin stopt. Los hiervan begrijp ik absoluut niet waarom wij in *ethische* zin met deze regel zouden moeten instemmen. Wat is er in godsnaam *ethisch* aan deze regel? Ik kan het begrijpen wanneer iemand beweert dat de toepassing ervan mensen aanspoort harder en langer te werken en dat de regel dus de output vergroot. Dit is een uitspraak over de empirie die we zouden kunnen toetsen. Misschien klopt het. Maar zodra je dit niveau verlaat en het een vanzelfsprekend *ethisch* beginsel noemt, dan vraag ik mij af: wat is de basis hiervan? Ik begrijp zijn bekoring niet. Hoe komt men hierbij? Waar komt deze onzin vandaan? De regel lijkt mij totaal willekeurig en gezocht.

Tot slot, onder de mensen die Uw werk in de laatste zes decennia hebben gevolgd, is een lang debat gaande over de kwestie of U in de loop der jaren radicaler bent geworden. In 1988 ging U hierop in in het voorwoord tot Uw Democracy and the Market System. U ontkende voornamelijk. Wat zou Uw antwoord vandaag zijn?

Ik ben meer naar links gaan neigen. Meer dan vroeger ben ik bereid om het marktsysteem te hervormen. Ik ben iets meer bereid te

pogen collectieve waarden te realiseren. Maar ik word hier nog altijd gehinderd door een zekere tweeslachtigheid. Ik vind de bestaande politieke en economische arrangementen zo onbevredigend, zo ongelijk, zo onrechtvaardig, en zo irrationeel ... ik voel een zekere wanhoop of verbijstering over hoe de dingen zijn, in vergelijking met hoe ze zouden *kunnen* zijn. Dit is mijn radicale kant. Maar dan kijk ik naar de incompetentie van de beperkte burgers en hun beperkte leiders en dan begin ik erg voorzichtig en conservatief te worden in het aanprijzen van specifieke interventies voor de verbetering van deze maatschappij. En dus blijf ik met mijzelf worstelen. Maar opnieuw, in deze worsteling ben ik meer mogelijkheden gaan zien voor voorzichtige, incrementele, toetsbare interventies in een poging meer respect in onze samenleving te creëren voor collectieve waarden. Ik ben ook radicaler geworden omdat ik het eens ben met de stelling, dat er sprake is van een algehele degeneratie van het politieke proces en het politieke debat. Dit stimuleert weer een radicale, kritische houding en dempt aarzelingen te interveniëren en te proberen er wat aan te doen. Mijn worsteling manifesteert zich pijnlijk wanneer ik bijvoorbeeld denk aan de enorme tekortkomingen van de Amerikaanse Constitutie. Vervolgens vraag ik mij af: 'zou ik een constitutionele conventie willen om een nieuwe te schrijven?' Mijn God! Als ik eraan denk welke mensen in deze conventie zouden participeren en welke waarden zij in een nieuwe constitutie zouden schrijven ... het zou een catastrofe zijn!

ROBERT A. DAHL: KLEINE STAPPEN BRENGEN ONS NIET MEER VERDER

Robert Dahl behoort tot de *grand old men* van de Amerikaanse politieke wetenschap. Vanaf zijn eerste publicaties in de jaren veertig is hij mede bepalend geweest voor de ontwikkeling van de centrale debatten in deze discipline. Wanneer men zijn werk leest over deze jaren, dan krijgt men tevens een overzicht van de ontwikkeling van de politicologie: de vaak heftige discussies over de problemen waarmee zij zich zou moeten bezighouden, de onderzoeksmethoden die hiervoor het meest geëigend zijn, de inzichten die al dan niet met de verschillende methoden zijn verworven, de maatschappelijke positie en opdracht van de politicoloog, et cetera.¹ De democratie vormt Dahls hoofdonderwerp: Hoe functioneren de politieke stelsels in de praktijk die wij doorgaans met de term ‘democratie’ aanduiden? *Welke* groepen hebben in deze stelsels invloed op of macht over de besluitvorming binnen *welke* beleidsterreinen? Onder *welke* maatschappelijke condities ontwikkelen zich deze stelsels? Aan *welke* normatieve criteria zou een politiek systeem moeten voldoen wil het een waarlijke democratie genoemd kunnen worden? Hoe verhouden de bestaande ‘democratische’ systemen zich tot deze criteria? Hoe zouden zij verbeterd kunnen worden om meer aan deze democratische criteria te voldoen? Het gaat niet om onbelangrijke vragen, zeker in een tijd waarin binnen de gevestigde ‘democratieën’ zoveel klachten zijn te horen over ‘de kloof tussen politiek en burger’, ‘het einde van de politiek’ of ‘de malaise van de politiek’ en pogingen worden ondernomen de desbetreffende stelsels nieuw leven in te blazen.

1 In *Pluralisme, democratie en politieke kennis* (2005) geef ik onder meer een analyse van de ontwikkeling in het denken van Dahl.

De lange loopbaan van Dahl begon in 1940 met een dissertatie over de mogelijkheid van een socialistische markteconomie, een onderwerp dat sindsdien voortdurend in zijn werk terug zou komen. Na de oorlog kwam hij terug naar Yale University, waaraan hij tot op de dag van vandaag verbonden is gebleven. Sindsdien publiceerde hij een ontelbaar aantal artikelen en niet minder dan 24 boeken waaronder het samen met Charles E. Lindblom (1917) geschreven *Politics, Economics, and Welfare* (1953). Vermeldingswaardig zijn zeker nog *Who Governs?* (1961), *After the Revolution?* (1970), *Polyarchy: Participation and Opposition* (1971), *Dilemmas of Pluralist Democracy* (1982), *Democracy and its Critics* (1989), *On Democracy* (1998), *How Democratic is the American Constitution?* (2001) en *On Political Equality* (2006).

Opmerkelijk is de politieke ontwikkeling van Dahl, of wellicht beter: van zijn politieke omgeving. In de jaren veertig en vijftig gold Dahl als een radicaal met staatsgevaarlijke socialistische ideeën (zo werd hem aanvankelijk de toegang tot de militaire dienst geweigerd omdat hij in de jaren dertig lid was geweest van de Amerikaanse Socialistische Partij). In de jaren zestig en zeventig werd hij door de nieuwe generatie maatschappijcritici weggezet als een reactionaire vertegenwoordiger van het zelfvoldane establishment, die onder meer blind was voor de enorme emancipatoire waarde van de participatie-democratie. En vanaf de jaren tachtig is Dahl weer terug bij af: terwijl de samenleving zich steeds meer in neo-liberale richting ontwikkelde en de hippe ‘radicalen’ zich breeduit vestigden, zag hij zich genoodzaakt de *status quo* steeds radicaler, scherper en meedogenlozer te bekritisieren. Ver achter ons liggen zijn, toegegeven, enigszins bedaaide en afstandelijke politicologie uit de behavioristische jaren zestig en zijn overdreven optimisme over met name de mogelijkheden van gewone burgers om invloed uit te oefenen op de politieke besluitvorming. In toenemende mate maakt Dahl zich zorgen om en kwaad over de groeiende sociaal-economische ongelijkheid, de, bijgevolg, groeiende ongelijkheid in politieke hulpbronnen en de ernstige consequenties hiervan voor de democratische idee, dat alle burgers er recht op hebben, dat in de politieke besluitvorming rekening wordt gehouden met hun belangen en voorkeu-

ren. Meer en meer ergert hij zich aan de wijze waarop het neo-liberale marktdenken tot een religie wordt verheven, een religie die iedere redelijke beoordeling van het private ondernemerschap en zijn maatschappelijk en politieke gevolgen bij voorbaat onmogelijk maakt. Ook maakt hij zich steeds meer zorgen om de afnemende politieke competentie en daarmee invloed van gewone burgers in een steeds complexer en grootschaliger wordende samenleving.

9.2 INTERVIEW

Wat maakt een democratie een democratie? Aan welke criteria moet een politiek systeem voldoen willen we het een democratie kunnen noemen?

In het ideale geval is een democratie een systeem waarin de burgers effectief worden behandeld als politieke gelijken. Om dit ideaal te realiseren moet er aan een aantal criteria worden voldaan. Het moet een systeem zijn waarin de burgers door verschillende vormen van politieke participatie het overheidsbeleid kunnen bepalen, waarin bij verkiezingen hun stemmen even zwaar wegen, waarin vrijheid van meningsuiting en vereniging bestaat en waarin burgers de mogelijkheid bezitten om de relevante alternatieven te leren kennen en te leren begrijpen. Deze laatste voorwaarde – de aanwezigheid van door, onder meer, een publiek debat geïnformeerde voorkeuren en keuzen – acht ik buitengewoon belangrijk en wordt naar mijn gevoel ook steeds belangrijker, ook al is er voor dit onderwerp betrekkelijk weinig aandacht. En tenslotte moeten de burgers natuurlijk de politieke agenda kunnen beheersen. Wanneer uiteindelijk niet de burgers maar de leiders bepalen welke kwesties onderwerp van de politieke besluitvorming zijn, kunnen burgers nooit het overheidsbeleid bepalen.

Wat zijn de sociale, economische of culturele bestaanscondities van een democratie?

Er zijn er vele, maar een belangrijke, zeker in de huidige tijd, lijkt mij sociale gelijkheid. Naarmate politieke hulpbronnen ongelijker zijn verdeeld, kunnen de democratische criteria minder worden

vervuld en is er minder sprake van een democratie. Met politieke hulpbronnen bedoel ik alles dat gebruikt kan worden om andere mensen en het overheidsbeleid te beïnvloeden. Het kan dus gaan om geld, status, prestige, informatie, beheersing van informatie, beheersing van hiërarchieën, enzovoorts. Een cruciaal en permanent probleem van bestaande democratieën is natuurlijk dat er een krachtige tendentie in iedere samenleving bestaat om politieke hulpbronnen ongelijk te verdelen. Een centrale uitdaging voor iedere democratie is daarom om, tegen deze tendentie in, een redelijk gelijkheid in politieke hulpbronnen te creëren en te waarborgen. We zouden furieus zijn wanneer niet iedereen zou mogen stemmen en wanneer stemmen verschillend zouden worden gewogen. Maar de mogelijkheid om een stem uit te brengen is slechts een van de politieke hulpbronnen waarover mensen kunnen beschikken om invloed uit te oefenen. Waarom zouden we met betrekking tot het stemrecht geen enkele ongelijkheid accepteren en met betrekking tot de andere hulpbronnen onverschillig staan tegenover de grofste ongelijkheden? Natuurlijk, het is irrealistisch te eisen of te verwachten dat iedereen gelijk is of wordt, maar in een democratie is het wel redelijk om te vragen, dat de politieke hulpbronnen enigermate gelijk zijn verdeeld. Doen we dit niet, dan moeten we ook niet langer van 'democratie' spreken.

In de praktijk blijkt dit dus een buitengewoon moeilijk te realiseren opdracht. Een fundamentele verklaring hiervoor is dat er een permanente spanning bestaat tussen economische markt en democratie. Enerzijds is het zo dat alle bestaande democratieën markteconomieën hebben. Anderzijds genereert een markteconomie onvermijdelijk maatschappelijke ongelijkheid en dus een ongelijke verdeling van politieke hulpbronnen. Deze spanning is een elementaire en continue uitdaging voor hen die een bevredigende mate van politieke gelijkheid en dus van democratie wensen te ontwikkelen. Zeker in de Verenigde Staten zijn wij er onvoldoende in geslaagd, in de laatste jaren bovendien in afnemende mate, om deze uitdaging aan te gaan.

In het verleden, goedbeschouwd vanaf het vroegste begin van uw loopbaan, heeft U zich in dit verband altijd een voorstander betoond van een socialistische markteconomie, een economie waarin bedrijven worden be-

stuurd door werknemers en andere direct betrokkenen en waarin bedrijven worden gecoördineerd door het marktsysteem.

Ja, ik heb altijd gedacht dat een dergelijk systeem zowel een gelijkere spreiding van de macht binnen de economische markt zou realiseren, als een wijdere spreiding van inkomen en vermogen. De politieke en maatschappelijke steun voor dit idee is echter zeer gering en is, bijvoorbeeld sinds ik *A Preface to Economic Democracy* (1985) schreef, alleen maar afgenomen. Dit zowel in de Verenigde Staten als in Europa. Een van de verklaringen hiervoor is overigens dat met name voor de best opgeleide werknemers bedrijven minder hiërarchisch zijn geworden – steil hiërarchische bedrijven zijn gewoon minder efficiënt – en dat juist zij daarom minder warm zijn te maken voor de idee van economische democratie. In een economie waarin de uitwisseling van informatie steeds belangrijker wordt, kunnen degenen die hiervoor de meeste vaardigheden hebben, steeds daadkrachtiger voor het eigen belang opkomen. Zij hebben de carrièreperspectieven. Alleen de mensen onderaan de trap, om het zo uit te drukken, blijven over om zich in te spannen voor economische democratie. Dat is politiek niet genoeg.

Hoe dan ook, zoals ik al opmerkte, wij moeten nieuwe oplossingen vinden voor de spanning tussen economische markt en democratie. Economieën zonder markten zijn uiterst inefficiënt en leiden tot machtsconcentraties die de democratie ondergraven. Het laatste gebeurt echter ook in markteconomieën. Wanneer we de democratie werkelijk serieus nemen moeten we dus een economisch stelsel creëren waarin politieke hulpbronnen aanmerkelijk minder scheef zijn verdeeld dan vandaag. Ik denk dat dit een buitengewoon belangrijke uitdaging is. Ik zou heel graag zien dat grote aantallen academici zich met dit probleem zouden bezighouden. Tegenwoordige academici hebben het echter te druk met andere zaken.

Zou daar nog verandering in kunnen komen?

Ik weet het niet, ik zelf zal het in ieder geval niet meer meemaken. Maar het is mogelijk dat 30 of 50 jaar van fabelachtige overvloed meer en meer mensen voortbrengt die zich meer fundamentele vragen gaan stellen dan men vandaag geneigd is te doen. Ed Lind-

blom en ik pleitten een halve eeuw terug, in *Politics, Economics, and Welfare* (1953), voor incrementalisme, voor het stapje voor stapje, door *trial and error*, dichterbij brengen van maatschappelijke doeleinden. We deden dit echter in een tijd waarin er grote concurrerende ideologieën bestonden met visies op het Goede leven en de Goede maatschappij. Deze visies ontbreken vandaag met als gevolg dat het incrementalisme doelloos en stuurloos is geworden. Incrementalisme zonder een visie op de maatschappij waarnaar je je incrementeel wilt bewegen, is, denk ik, failliet. Alleen maar incrementalisme is bankroet. Wij hebben een visie op de Goede maatschappij nodig en we hebben die niet meer, denk ik, door de uitputting van de oude ideologieën. Waar we nu mee zitten is de triomf van een sullige marktideologie, maar dit is geen visie, dit is geen visie op de Goede samenleving.

Hoe zou zo'n visie eruit kunnen zien?

Ik denk dat we moeten beginnen met een fundamenteel moreel principe dat de meeste mensen, in ieder geval in theorie, kunnen onderschrijven. Een dergelijk principe zou kunnen zijn dat de belangen van elk individu gelijk gerespecteerd behoren te worden. Op deze basis kan je vervolgens een enorme structuur bouwen. Hoe realiseer je dit principe? Wat voor economisch stelsel heb je nodig? Wat voor politiek stelsel? Wat voor onderwijsstelsel? Door aldus een denkstructuur op te bouwen, creëer je een visie, of misschien meerdere visies, op de Goede samenleving. Dit zou, denk ik, meer stimulerend voor het denken zijn, dan incrementalisme zonder een beeld waarnaar je je beweegt.

Wanneer je deze theoretische perspectieven hebt ontwikkeld, is een volgend probleem hoe ze in de praktijk moeten worden vertaald. Je moet kunnen aangeven welke kleine stappen geboden zijn om het ideaal dichterbij te brengen. De visie moet publiek worden, maar ook de instrumenten om haar te realiseren. Dit brengt ons terug op een van Uw criteria van een democratie: het geïnformeerde debat.

Zeker, op dit terrein moeten wij absoluut nieuwe instituties bouwen. Hoe faciliteren wij dat gewone burgers een adequaat begrip

van hun waarden krijgen en van de alternatieve beleidsmiddelen om deze te realiseren.⁹ We kunnen denken aan het jury-systeem of aan de deliberatieve peiling zoals voorgesteld door James Fishkin (Fishkin is een van Dahls promovendi, zie zijn: *The Voice of the People*, 1995). Er zijn tal van andere mogelijkheden. Er is grote behoefte aan institutionele creativiteit. Wij moeten niet denken dat de bestaande democratische instituties, die goedbeschouwd al in de negentiende eeuw werden ontwikkeld, ook vandaag toereikend zijn. Wij hebben nieuwe instituties nodig.

Hoe ziet U in dit verband de toekomst van politieke partijen?

Politieke partijen zijn noodzakelijk in een democratie om mensen effectief met elkaar te kunnen laten concurreren om politieke steun. Zonder partijen zou je waarschijnlijk een verschanste elite hebben, die wellicht zelf geen politieke partij nodig zou hebben, maar die eerst met de hulp van een politieke partij uit haar loopgraven gejaagd zou kunnen worden. Partijen zijn dus noodzakelijk, maar zij zijn ook onvermijdelijk: de vrijheid van vereniging en de voordelen die zij bieden in de machtsstrijd leiden vanzelf tot hun oprichting. En verder zijn zij ook wenselijk: zij bieden het electoraat de mogelijkheid te kiezen uit samenhangende alternatieven, zijn voorkeuren uit te spreken en invloed op de regering uit te oefenen. Politieke partijen maken het voor kiezers eenvoudiger rationeel te kiezen. Zij hebben een verleden, een heden en een waarschijnlijke toekomst. Je weet als kiezer ongeveer wat een partij gaat doen wanneer zij aan de macht komt, want je weet wat zij in het verleden heeft gedaan en in de tegenwoordige tijd doet. Partijen vereenvoudigen dus het electorale proces. Je hoeft niet zelfstandig te beslissen over ieder beleidsdetail, want je kunt er enigszins op vertrouwen dat een partij alle mogelijke kwesties vanuit een specifieke invalshoek zal benaderen, een invalshoek waarmee je het al dan niet eens kunt zijn. Zonder partijen zouden burgers in een meer en meer complexe samenleving waarin tal van politieke kwesties steeds moeilijker te begrijpen zijn, steeds meer moeite hebben om samenhangende keuzen te maken. Ik denk dat de last van het desondanks voortdurend moeten kiezen een enorme afkeer van de politiek zou opwekken.

In hoeverre beantwoordt de Europese Unie aan de eerder door U genoemde democratische criteria? In uw boek On Democracy stelt U dat de kansen op een democratische EU buitengewoon beperkt zijn. Er zijn binnen de EU nauwelijks politieke instituties die burgers mogelijkheden bieden tot politieke participatie, invloed en controle. Er is geen geïnteresseerd en geïnformeerd electoraat. Er is geen Europees publiek debat. Er is geen competitie tussen verschillende politieke partijen en individuen om de regeringsmacht. Het is onmogelijk een voor iedereen acceptabele balans te vinden tussen gelijke politieke vertegenwoordiging en de bescherming van minderheden van kleine landen. Dit zal voortdurend leiden tot spanningen, spanningen die alleen weerstaan kunnen worden dankzij een Europese politieke cultuur die de bestaande politieke instituties ondersteunt, een politieke cultuur die evenwel ontbreekt. U concludeert dat de besluiten in de praktijk genomen zullen worden 'by bargaining among political and bureaucratic elites' en dat het als 'democratisch' betitelen van deze praktijk 'would be to rob the term of all meaning' (1998: 117). Denkt U, vanuit dit perspectief, dat de eenwording moet worden stopgezet? Is zij reeds te ver voortgeschreden?

Wanneer ik een Europeaan zou zijn dan zou ik zeer terughoudend zijn de Europese Unie verdergaande bevoegdheden te verlenen. Zoals ik in *On Democracy* en elders heb uiteengezet ben ik extreem sceptisch over het democratische gehalte van de EU, nu en in de overzienbare toekomst. De besluiten zullen inderdaad hoofdzakelijk door bureaucratische en politieke elites worden genomen en als een aanhanger van de democratische gedachte kan ik daar niet enthousiast over worden. Het uitbreiden van de bevoegdheden van het Europese parlement lost het probleem niet op dat er geen Europese natie bestaat met een duidelijke gemeenschappelijke identiteit, een identiteit waarop men terug kan vallen in tijden van spanningen. Algemene wettelijke maatregelen die tegen de belangen van inwoners van bepaalde lidstaten ingaan, zullen daarom op termijn steeds minder door deze inwoners worden geaccepteerd. Ik zie geen gemeenschappelijke Europese cultuur of identiteit ontstaan die dit zou kunnen ondervangen, een cultuur dus van gedeelde waarden en van wederzijds begrip en respect die voorkomt dat bepaalde minderheden voortdurend door meerderheden in hun belangen worden geschaad en die zorgt voor de solidariteit die mensen doet accepteren

dat hun kosten soms de baten van anderen zijn. Ik betwijfel of je zelfs maar naar deze identiteit zou moeten streven.

IO

DE CORRUMPERINGEN
VAN HET LOBBYEN

Lobbyen is het behartigen van belangen door druk uit te oefenen op diegenen die beslismacht hebben. Deze activiteit is van alle tijden. Zeker in een open, pluriforme democratie met vrijheid van vereniging en meningsuiting is lobbyen onvermijdelijk: mensen zullen hierin vaak tegengestelde belangen bezitten en men kan hen niet verbieden de eigen belangen, al dan niet in georganiseerd verband, te verdedigen. Ook kan men burgers en hun organisaties niet verbieden anderen in te huren die van belangenbehartiging hun specialisme hebben gemaakt.

Naast onvermijdelijk is lobbyen geenszins onwenselijk. Lobbyen kan bijdragen aan de kwaliteit van de besluitvorming door waardevolle informatie en inzichten onder de aandacht van beleidsmakers te brengen. Door reeds in een vroeg stadium direct betrokkenen bij de besluitvorming te betrekken, kunnen beslissers op hun beurt het draagvlak voor hun beleid vergroten, en daarmee de kans op een succesvol beleid. En de invloed van belangengroepen kan bijdragen aan de spreiding van macht. Al dit soort redenen verklaren waarom belangengroepen een centrale rol spelen in de politieke theorie van het pluralisme. Lobbyen vormt een van de wijzen waarop deze belangengroepen hun invloed laten gelden.

Lobbyen kan echter ook corrumperen. Dit gebeurt allereerst wanneer 'druk uitoefenen' overgaat in omkopen. De kans hierop groeit naarmate het lobbyen heimelijker kan plaatsvinden. Omkoping botst met vigerende noties van 'eerlijk spel': minimaal een van de deelnemers aan de besluitvorming strijdt niet met open vizier omdat hij zijn standpunt eerder heeft verkocht en dus met geen enkel argument van dit standpunt is af te brengen. Anders dan hij zal suggereren, is de betrokkene niet werkelijk geïnteresseerd in een

open uitwisseling van argumenten. Hij is een bedrieger die zijn gesprekspartners minacht.

Hiermee samenhangend ondermijnt omkoping de kwaliteit van de publieke besluitvorming en van het uiteindelijke beleid omdat zij gereede argumenten en afwegingen buitenspel zet. Deze krijgen niet het gewicht dat zij verdienen omdat minder valide argumenten en overwegingen zijn verzwaard met geld, geschenken en andere attenties. Beleid dat onder druk van valse overwegingen tot stand is gekomen, is niet optimaal en brengt dus maatschappelijke kosten met zich mee. De burgers zullen deze uiteindelijk moeten betalen.

Lobbyen kan voorts de democratie corrumperen. Dit gebeurt wanneer deze activiteit leidt tot een structureel ongelijke toegang tot en invloed op de publieke besluitvorming. De gemiddelde burger verliest dan de controle over de politieke agenda en besluitvorming. Deze controle vormt een eerste vereiste van een democratie, een stelsel waarin iedere burger een gelijke kans behoort te hebben zijn belang of zijn visie op het algemeen belang te verdedigen. De kans op deze corrumpering groeit met het toenemen van de maatschappelijke ongelijkheid. Onderwerpen die degenen op de bovenste sporten van de ladder onwelgevallig zijn, zullen meer en meer van de politieke agenda worden geweerd naarmate politieke hulpbronnen als kennis, geld en organisatie ongelijker zijn verdeeld. De reeds bestaande sociale en politieke ongelijkheid zal zich vervolgens verdiepen en met 'democratie' verbonden noties van 'gelijkheid' en 'algemeen belang' zullen langzaam oplossen in een ondoorzichtige poel van particularistische belangenbehartiging.

10.1 DE HOOGMOED EN DE VAL VAN JACK ABRAMOFF

De recente geschiedenis van de Amerikaanse toplobbyist Jack Abramoff illustreert de gevaren van lobbyen. De bekentenissen die hij in januari 2006 aflegde van oplichting, fraude, belastingontduiking en van samenzwering met als doel publieke functionarissen om te kopen, waren de opmaat tot een van de grootste Amerikaanse corruptieschandalen van de laatste eeuw. Abramoff, voormalig medewerker van Reagan en overtuigd Republikein, is vooralsnog veroordeeld tot bijna zes jaar gevangenis en 45 miljoen dollar schadevergoeding. Een aantal zaken loopt echter nog. Daarnaast heeft hij in-

middels een tiental hooggeplaatste politici en ambtenaren in zijn val meegesleept.

Congresleden en hun medewerkers, kabinetsleden en topambtenaren fêteerde Abramoff in eigen gokpaleizen, restaurants en skyboxen en trakteerde hij op allerhande geschenken, waaronder golftrips naar Schotland en het tropische eiland Saipan. Columnisten betaalde hij heimelijk om positieve stukken over zijn cliënten te schrijven.¹ Bovenal droeg hij op grote schaal bij aan de verkiezingsfondsen van tientallen Republikeinse politici, in ruil voor, of in de verwachting van, politieke gunsten. Met Tom Delay, voormalig leider van de Republikeinen in het Huis van Afgevaardigden, startte hij medio jaren negentig een succesvol project om te bevorderen, dat lobbyisten en hun klanten de verkiezing van Republikeinen financieel zouden steunen. Dit leidde tot een innige verstrengeling van de Republikeinse Partij en een groot deel van de in Washington verzamelde lobbyisten.

Abramoff recruteerde zijn medewerkers uit de staf van het Congres en uit het ambtenarenkorps van de regering. Op dezelfde wijze poogde hij mensen uit eigen kring benoemd te krijgen op belangrijke overheidsposities. *The Washington Post*, die de affaire groten-deels op gang bracht, omschrijft Abramoff als een gespleten persoonlijkheid (28 december 2005). Enerzijds presenteerde hij zich als een ethisch bewogen en diep-religieus man (zo financierde hij uit eigen middelen een orthodox joodse jongensschool). Anderzijds had hij weinig moeite met bedrog en oplichting en met zakelijke

1 Deze praktijk lijkt geen incident. Zo blijkt althans uit een recent artikel in *The American Prospect* (20 april 2006) van de Harvard-econoom Robert B. Reich, de voormalige minister van Economische zaken onder Clinton. Reich meldde dat hij was benaderd door een public-relations firma die voor General Motors werkte, om een positief stuk te schrijven over een financieel voorstel dat GM aan zijn medewerkers had gedaan. Als 'uiting van respect' zou hij hiervoor een aardige geldelijke beloning krijgen. Volgens Reich ontvingen collega's van hem geregeld vergelijkbare voorstellen. Hij waarschuwde dat wanneer grote ondernemingen als GM inmiddels kennelijk zonder gêne columnisten als hij met dit soort voorstellen benaderen, de Amerikaanse democratie in 'real trouble' was: deskundigen zouden niet langer te vertrouwen zijn en iedere, in de publieke discussie naar voren gebrachte opinie zou bij voorbaat verdacht en daarmee volkomen waardeloos zijn geworden. Uit hier al eerder aangehaald onderzoek van Barstow bleek overigens, dat ook de regering-Bush geregeld tracht opiniemakers en commentatoren met allerhande geschenken en privileges gunstig te stemmen. Het publiek veronderstelt onderwijl dat de betrokkenen volstrekt onafhankelijk tot hun oordeel komen.

contacten met lieden uit het criminele circuit. Gaarne zag hij zichzelf als een Godfather die op een vergelijkbare gewetenloze wijze als Don Corleone aan een imperium bouwde. Aanvankelijk ging het hem buitengewoon voor de wind. In 2003 raakte Abramoff echter financieel aan de grond en kwam hij steeds meer in opspraak door dubieuze financiële transacties en buitensporige declaraties. Begin 2004 volgde een justitieel onderzoek naar zijn activiteiten, hetgeen uiteindelijk leidde tot zijn val.

10.2 ALGEMEEN BELANG EN DEELBELANGEN

De ontspoorde lobbyactiviteiten van Abramoff staan niet op zich. Noties van ‘algemeen belang’ zijn in de Verenigde Staten minder ontwikkeld dan in Europa. Eerder ziet men de politiek als een deelbelangenstrijd tussen een grote pluriformiteit van elkaar beconcurrerende groepen. Congresleden vinden het dan ook heel gewoon om exclusief op te komen voor de staten die zij vertegenwoordigen, ook al gaat dit ten koste van de algemene middelen en de samenhang en de consistentie van het landelijke beleid. De stappen naar het behartigen van de exclusieve belangen van met name ondernemingen en vervolgens naar het aannemen van beloningen hiervoor zijn bijgevolg relatief klein.

Zowel Republikeinse als Democratische leden van het Congres komen dus onveranderlijk op voor de belangen van de ondernemingen in hun staat en worden hiervoor ruimhartig beloond met bijdragen aan hun verkiezingsfondsen. Een illustratie vormt Joe Lieberman, die sinds 1992 voor Connecticut (CT) een Senaatszetel bemant, in 2000 door Al Gore als ‘running mate’ werd gekozen en in de winter van 2003 zelf kortstondig campagne voerde voor het presidentschap. Lieberman heeft zich nauw verbonden met een drietal industrieën: verzekeringen, technologie en gezondheidszorg. De belangrijkste bijdragen aan zijn verkiezingscampagnes zijn uit deze industrieën afkomstig en hun lobbyisten verklaren onveranderd zeer tevreden te zijn met de wijze waarop Lieberman hun agenda in Washington verdedigt. Zijn sympathie voor verzekeringen laat zich verklaren door de aanwezigheid van 36 verzekeringsmaatschappijen in Connecticut, maatschappijen die van groot belang zijn voor

de werkgelegenheid in deze staat. In de *Senate Armed Services Committee* heeft Lieberman zich over de jaren tevens met succes sterk gemaakt voor meer militaire uitgaven, met name voor onderzeeboten (voor tweeëneenhalf miljard dollar per stuk gemaakt in Groton, CT) en helicopters (gemaakt door Sikorsky in Bridgeport, CT). Lieberman spande zich in dit verband onder meer in voor de daadwerkelijke productie van de Comanche heli­copter, een programma van 39 miljard dollar dat de regering-Bush begin 2004 annuleerde omdat, zo erkende ook Sikorsky, nieuwe technologieën de heli­copter overbodig hadden gemaakt. In de *New York Times* stelde de senator niettemin, dat hij zich op twee gronden geroepen voelde deze beslissing aan te vechten: nationale veiligheid en banen. En, vervolgde hij opgewekt, ‘we’re going to do it even if Sikorsky is not with us’ (4 april 2004). De diep religieuze Lieberman ‘brengt een zeker moreel gezag in het debat’, liet een lobbyist voor de wapenindustrie de *New York Times* eerder weten, ‘zelfs wanneer het in het belang is van zijn achterban’ (27 augustus 2000).

Een minder onbevlekt blazoen heeft inmiddels voormalig Republikeins Congreslid Randy Cunningham. In maart 2006 werd hij veroordeeld tot 8 jaar cel vanwege het aanpakken van, onder meer, 2,4 miljoen dollar aan smeergelden van producenten van militair materieel. Cunningham had zelfs een prijslijst opgesteld waarvan lobbyist­en konden aflezen hoeveel zij hem moesten betalen om specifieke overheidscontracten in de wacht te slepen. Naast geld ontving hij auto’s, een boot, antiek meubilair, Oosterse tapijten, kroonluchters en tal van andere zaken die het leven veraangena­men. Ook liet hij zich veelvuldig in exquise restaurants verwennen en naar exclusieve binnen- en buitenlandse ontspanningsoorden vliegen. Functionarissen die zijn bezigheden dreigden te belem­meren, werden door Cunningham, een voormalige oorlogsheld, schandelijk gekoeioneerd en geïntimideerd. Zij die tegen hem konden getuigen, probeerde hij door omkoping in zijn web van corruptie te verstrikken (*New York Times*, 24 maart 2006).

10.3 EEN INDUSTRIE VAN LOBBYERS

Gezien de enorme bedragen die in omloop zijn in de Amerikaanse lobby-industrie, moeten de verleidingen voor politici en andere be-

leidsmakers geregeld onweerstaanbaar zijn. In de rechtszaal terugkijkend kon ook Cunningham nauwelijks bevatten hoe hij zo had kunnen afglijden. Indrukken van het geheel bieden onderzoekingen van onafhankelijke instituten als *The Center for Public Integrity* en *The Center for Responsive Politics*.¹ Het laatste instituut becijferde, dat tegenover ieder Congreslid in 1999 gemiddeld 22 lobbyisten stonden. In 2004 werd aan lobbyen op federaal niveau minimaal drie miljard dollar gespendeerd, ongeveer twee keer zoveel als in hetzelfde jaar aan verkiezingscampagnes werd uitgegeven. De scheiding tussen de werelden der politici en lobbyisten is voorts fragiel. Uit onderzoek van *The Center for Public Integrity* bleek dat tussen 1998 en 2004 meer dan 2200 voormalige hooggeplaatste werknemers van de federale overheid en bijna 250 voormalige Congresleden en bureauhoofden zich als lobbyist hadden geregistreerd. De omgekeerde weg, lobbyisten die volksvertegenwoordiger worden, wordt echter ook geregeld bewandeld, hetgeen de nauwe verstrengeling van beide domeinen verder illustreert.

De Republikeinse Senator John Thune van South Dakota is een van de minimaal acht huidige Congresleden voor wie het laatste geldt. In 2003 en 2004 was hij een goed betaalde lobbyist voor Dakota, Minnesota & Eastern Railroad, een private onderneming die ruim 2000 kilometer spoorweg in herbruik wilde nemen. Reeds in het eerste jaar dat hij lid was van de Senaat maakte hij het door een wetsaanpassing mogelijk, dat zijn voormalige opdrachtgever in aanmerking kwam voor 2,5 miljard dollar overheidssteun. Tegen de *New York Times* verklaarde hij: 'Ik zal mij er nooit voor verontschuldigen voor bedrijven uit South Dakota te werken die banen in South Dakota scheppen' (28 februari 2006).

Juist omdat lobbyen onvermijdelijk, wenselijk, van alle tijden en wijdverbreid is, is het vaak zo moeilijk een duidelijke lijn te trekken tussen bona fide belangenbehartiging en corruptie. In aanvulling op een publieke moraal kunnen heldere regels en voorschriften hierin helpen. Bij hun afwezigheid is het zeker voor de zwakkere knieën moeilijk aan de juiste kant van de lijn te blijven. Ook de voormalige Republikeinse gouverneur van Illinois George Ryan (1934) illustreert dit. In april 2006 werd hij door een jury schuldig bevonden aan achttien misdrijven, waaronder afpersing, fraude, corruptie en

1 Zie hun websites www.publicintegrity.org en www.opensecrets.org.

meined. In november 2007 begon hij op de leeftijd van 73 jaar aan een gevangenisstraf van 6,5 jaar. Een jurylid verklaarde dat men geen enkele beslissende 'smoking gun' had gevonden, maar een eindeloze optelsom van dubieuze praktijken, die tezamen een pijnlijke les hadden gevormd van de wijze waarop kennelijk in Illinois politiek wordt bedreven. In zekere zin stond daarom eerder deze politiek terecht, dan Ryan. De gouverneur reageerde dan ook zeer verbolgen op het vonnis: het deed naar zijn overtuiging geen recht aan de veertig jaar die hij aan de publieke zaak van Illinois had gewijd. De publieke aanklager meende dat Ryans wijding neerkwam op een deurbordje 'for sale'. Ryan en zijn familie hadden in totaal voor minimaal 167.000 dollar aan geld, geschenken en vakanties van lobby's geaccepteerd, uit dank voor het toedelen van overheidsopdrachten. Niettemin, stelde de politicoloog Kent Redfield, 'At his core, George Ryan is quintessential Illinois politics: power-oriented, jobs-winning, control kind of politics. There is an access here, but this is not a bad person corrupting a good system' (*New York Times*, 18 april 2006). Het systeem werkt dus zo, en niet alleen in Illinois: John G. Rowland en Bob Taft, Republikeinse gouverneurs van Connecticut respectievelijk Ohio, werden bijvoorbeeld recentelijk na vergelijkbare aanklachten uit hun functie ontheven.

Het lobbyen beperkt zich in Amerika, het blijkt reeds uit het bovenstaande, niet tot het federale niveau. Uit cijfers van opnieuw *The Center for Public Integrity* blijkt, dat in 2004 allerhande rechtspersonen gezamenlijk ruim 963 miljoen dollar aan lobbyisten besteedden om wetgevers in 42 staten te beïnvloeden (in de andere staten is men niet verplicht de uitgaven voor lobby-activiteiten te openbaren en daarom is het beeld onvolledig). In totaal waren er ruim 38.000 geregistreerde lobbyisten actief. Op iedere statelijke volksvertegenwoordiger waren er gemiddeld vijf lobbyisten, een aantal dat de laatste jaren voortdurend was toegenomen. Het laatste hangt samen met de overheveling van wetgevende bevoegdheden van het federale naar het statelijke niveau die sinds de jaren zeventig gaande is. De invloed van lobbyisten is hierdoor sterk vergroot omdat hun statelijke tegenspelers doorgaans relatief slecht betaalde beginners zijn, minder ervaring en kennis hebben en over een zeer kleine staf beschikken. Wetgeving wordt bijgevolg geregeld feitelijk door lobbyisten geschreven. De volksvertegenwoordigers blijken te

vens vaak nauwe financiële banden te onderhouden met ondernemingen die beleidskwesties agenderen, waarover deze volksvertegenwoordigers worden geacht namens de burgers beslissingen te nemen. Volgens *The Center for Public Integrity* had 20 procent van hen zitting in een commissie waarin wet- en regelgeving werd opgesteld voor ondernemingen waarin zij een persoonlijk financieel belang hadden.

10.4 LOBBYEN, POLITIEK CYNISME EN MAATSCHAPPELIJKE ONGELIJKHEID

Kortom, het lobbyen in de Amerikaanse politiek kent tal van ontsporingen. Politici en andere beleidsmakers gaan geregeld door de knieën voor de verlokkingen van lobbyisten, hetgeen de reputatie en de geloofwaardigheid van de democratie ondermijnt. De kwaliteit van het totale beleid wordt schade berokkend omdat deelbelangen vaak algemene belangen ondersneeuwen. Ook dit ondermijnt het algemene vertrouwen in de politiek. En de democratie wordt aangetast omdat de toegang tot de publieke besluitvorming volstrekt ongelijk is. Dit heeft twee hoofdoorzaken.

Allereerst hebben zeker (organisaties van) ondernemingen in het verkrijgen van deze toegang een geprivilegieerde positie omdat zij doorgaans over beduidend meer politieke hulpbronnen beschikken, dan organisaties die opkomen voor concurrerende belangen. Bovendien, zo werd al eerder opgemerkt, kunnen hun vertegenwoordigers altijd rekenen op een meer dan gewillig oor bij politici. Hun publieke legitimiteit wordt immers in hoge mate bepaald door het functioneren van de private sector.

Daarnaast zijn belangengroepen geen afspiegeling meer van de Amerikaanse bevolking. Mede dankzij hun sociaal pluriforme achterban kwamen zij in het verleden vaak op voor algemene, of in ieder geval breed gedragen belangen. Vandaag behartigen zij vooral specifieke, doorgaans beroepsgebonden belangen en dan met name van de hoger opgeleiden en beter betaalden. Anders dan in het verleden participeren de betrokkenen ook niet langer zelf in de politiek. In plaats daarvan huren zij professionele (en dure) lobbyisten in om hun belangen te verdedigen. Tegelijkertijd is de kracht

sterk afgenomen van concurrerende belangengroepen die nog wel opkomen voor de onderste lagen van de samenleving (Skocpol 2003).

Het lijdt weinig twijfel dat de sterke toeneming van de sociale ongelijkheid in de Verenigde Staten sinds de jaren zeventig mede wordt verklaard door deze nog altijd groeiende ongelijke toegang tot de publieke besluitvorming. Evenzo lijdt het weinig twijfel dat individuen, groepen en instellingen die tot de maatschappelijke elite gerekend kunnen worden, dankzij deze ongelijke toegang meer en meer invloed kunnen uitoefenen op de publieke meningsvorming. Veel van de vigerende meningen rechtvaardigen en bevestigen dan ook de geprivilegieerde positie van de bovenste strata, hetgeen de sociale ongelijkheid verder verdiept. Voorbeelden hiervan zijn de meningen dat brede verzorgingsstaten en sociale gelijkheid slecht zijn voor de economie, dat overheidsinstellingen per definitie inefficiënter en klantovriendelijker zijn dan private instellingen en dat een ieder volledig verantwoordelijk is voor het eigen succes en falen op de arbeidsmarkt en in het leven. Stuk voor stuk opinies waarvoor geen enkel ondubbelzinnig wetenschappelijk bewijs te vinden is. Maar iedereen gelooft het.

De beroepsvereniging van Amerikaanse politicologen, de *American Political Science Association*, heeft inmiddels een in de professie breed gedragen onderzoek gestart naar de politieke gevolgen van de nog steeds toenemende maatschappelijke ongelijkheid. Leidende onderzoekers hiervan als Theda Skocpol en Lawrence Jacobs (2006 a en b; zie ook § 7.4 hierboven) hebben hun vakgenoten opgeroepen hun ivoren torens te verlaten, voordat het te laat is, en grootschalig onderzoek te doen naar macht en onmacht in de Amerikaanse democratie en naar wegen om deze democratie te redden van geld, lobby's en cynisme.

10.5 WETGEVING GEWENST?

De *Lobbying Disclosure Act* schrijft voor dat lobbyisten zich registreren en een jaarlijks overzicht geven van hun klanten, salarissen en onkosten. Deze overzichten en dus ook de hierboven genoemde cijfers zijn incompleet omdat de wet tal van activiteiten niet dekt. Men

kan denken aan de 'grassroots campaigns' waarbij ondernemingen en belangenorganisaties individuen en groepen financieel ondersteunen zodat deze effectiever die standpunten en wensen kenbaar kunnen maken, die stroken met hun belangen. In reactie op de Abramoff-affaire heeft het Congres inmiddels de wet verder aangescherpt. Zo werd bepaald, dat niet alleen politici en ambtenaren een jaar moeten wachten voordat zij als lobbyist te werk gaan, dit zou ook voor lobbyisten moeten gelden die de omgekeerde weg willen bewandelen. Ook verbood men dat beleidsmakers geschenken accepteren en zich uit eten laten nemen. De belangen van zowel politici als lobbyisten zijn echter te groot om voorstellen te accepteren, die werkelijk zoden aan de dijk zouden zetten. Het zou onder meer te overwegen zijn om, zoals Charles Lindblom heeft voorgesteld (2001: 212-13; zie ook het interview met hem hierboven), ondernemingen in zijn geheel te verbieden gelden te spenderen aan zaken die niet rechtstreeks met de productie en distributie van hun product van doen hebben. Sinds wanneer hebben 'bedrijven' immers meningen over zaken als een rechtvaardig belastingstelsel, een sociaal verzekeringsstelsel, een verkiezingsstrijd of over een adequate defensie? En waarom zouden zij deze met onwaarschijnlijk meer politieke hulpbronnen kenbaar mogen maken dan gewone burgers?

Ook de Europese Commissie is bezig de activiteiten te reguleren van de ongeveer 20.000 lobbyisten die in Brussel actief zijn.¹ Men begrijpt dat zolang het lobbyen zich grotendeels in het duister afspeelt, dit de legitimiteit van de Europese Unie geen goed doet. In 2006 deed Europees Commissaris Siim Kallas een voorstel voor een vrijwillig registratiesysteem, een (door de lobbywereld zelf te ontwikkelen) gedragscode en een sanctiesysteem voor lobbyisten die deze code met voeten treden. Doel is onder meer dat het voor beleidsmakers transparant wordt welke belangen lobbyisten dienen en dat lobbyisten geen onjuiste informatie verspreiden, bijvoorbeeld over de gevolgen van voorgenomen wetgeving. In Nederland is het lobbyen op geen enkele wijze aan wet- en regelgeving gebonden. Mede hierdoor is volstrekt onhelder in welke mate het profes-

1 Persbericht Europese Commissie, 3 mei 2006: 'Greater transparency in EU affairs will strengthen legitimacy'.

sionele lobbyen inmiddels in Nederland is verbreid.¹ Ook is er geen serieus debat over dit onderwerp.² Het wordt tijd dat daarin verandering komt.

1. Serieus politiek-wetenschappelijk onderzoek naar macht en onmacht in de publieke besluitvorming wordt in Nederland evenzo niet of nauwelijks verricht. Het weinige wat wij weten over de besluitvorming over bijvoorbeeld grootschalige bouwprojecten, komt van klokkenluiders, journalisten en parlementaire onderzoekscommissies. De paar overgebleven politicologen spenderen de helft van hun tijd doorgaans aan het voorspellen van wat wij bij de volgende verkiezingen gaan stemmen, en de andere helft van hun tijd aan het uitleggen waarom deze voorspelling niet is uitgekomen. Het is overigens onduidelijk waarom deze activiteit niet wordt geprivatiseerd.
2. Naar aanleiding van de affaire-Van Dieren (die zich naar Tweede Kamerleden uitgaf als onafhankelijk activist maar ondertussen rijkelijk door energiebedrijven werd betaald om hun belangen te verdedigen) verklaarde 'lobby-deskundige' Van Schendelen in een interview wet- en regelgeving op dit terrein onnodig te achten. Het zou niet werken omdat lobbyisten altijd mazen in de wet zouden weten te vinden. Bovendien heeft 'in Nederland gelukkig iedereen recht op zijn eigen moraal'. Hij vertrouwt op zelfregulering en sociale controle: 'Als lobbyist moet je zorgen dat je niet in opspraak geraakt. Gebeurt dat wel, dan heb je een probleem. Zelfs als je valselijk beschuldigd wordt, kan het een paar maanden stormen. Dan krijg je berichten in de media en een maatschappelijke discussie. En dan blijkt wel wat er blijkt' (*NRC-Handelsblad*, 23 januari 2006). Zou Van Schendelen deze koddige redenering ook toepassen op dieven? Het heeft geen zin wetgeving tegen diefstal op te stellen want dieven vinden toch altijd wel een manier om deze wetgeving te omzeilen? Trouwens, wat is een dief? Iedereen houdt daarover in Nederland zijn eigen moraal op na. Pas als een oplichter 'in opspraak' komt, heeft deze 'een probleem'.

II

EEN POLITICOLOGIE VAN HYBRIDE ORGANISATIES: DE IDEOLOGIE EN DE KENNIS

De lange geschiedenis van hybride organisaties in Nederland gaat terug tot de Gouden Eeuw. Gedurende de laatste decennia zijn zij echter steeds prominenter geworden. Dienstverlenende organisaties uit de publieke sector en organisaties uit het maatschappelijk middenveld die na de oorlog in toenemende mate met de staat waren verstrengeld, zijn door de overheid ‘op afstand gezet’. Tegelijkertijd heeft de marktwerking in het beleid van deze organisaties een grotere rol gekregen. Grenzen tussen domeinen zijn aldus verwaagd. Hybride organisaties zijn niet strikt publiek of privaat, overheid of markt, of middenveld, maar van alles een beetje. Men kan denken aan ziekenhuizen, omroeporganisaties, de ouderenzorg, het beroepsonderwijs of de afvalverwerkende industrie. Taco Brandsen, Wim van de Donk en Patrick Kenis schrijven in de inleiding van de door hen geredigeerde kloeki bundel *Meervoudig bestuur: Publieke dienstverlening door hybride organisaties* (2006), dat het bij hybriditeit gaat het om een menging van elementen die in ideaaltypische zin ‘wezensvreemd’ zijn en die afwijkende en confligerende waarden vertegenwoordigen. De bij de desbetreffende organisaties betrokken actoren – politici, managers, werknemers – ervaren daarom een ‘spanning’ (2006: 21).

In dit hoofdstuk zal ik uitgebreid stilstaan bij het onderzoek naar hybride organisaties, onderzoek waarvan *Meervoudig bestuur* een fraaie staal geeft. Het is binnen de Nederlandse wetenschap ongebruikelijk geworden dat men diepgaand stil staat bij het werk van anderen. Men krijgt tenslotte slechts ‘punten’ voor hetgeen men schrijft en niet voor hetgeen men leest. En naar goed verzuild ge-

bruik leven onderzoekers, paradigma's en disciplines bij voorkeur onverschillig, onwetend en ongestoord langs elkaar heen. Veel leren doen we dan ook niet met elkaar. In dit opstel wordt gepoogd dit gebruik te doorbreken. Uiteraard is het ondoenlijk volledig recht te doen aan de inhoud van alle vijftientig hoofdstukken en van de literatuur en het onderzoek dat hieraan is gerelateerd. Aan de hand van *Meervoudig bestuur* zal ik mij vooral richten op de vragen wat een hybride organisatie is, wat wij weten over de voor- en nadelen van een dergelijke organisatie en hoe wij onze kennis hiervan zouden kunnen vergroten. Als zodanig vormt dit hoofdstuk een algemene kritiek op de bestuurskunde en de beleidswetenschappen.

Daarnaast is het een kritiek op de processen van verzelfstandiging, privatisering en hybridisering van de laatste decennia. Onder meer in de hoofdstukken over planning (hoofdstuk 6) en Charles Lindblom (hoofdstuk 7) werd benadrukt dat de keuze voor sociale technieken om maatschappelijke doelen te realiseren uiterst zorgvuldig moet en kan geschieden en dat dit feitelijk zelden gebeurt. De keuzen tussen bureaucratie, polyarchie, markt of bargaining komen vaak eerder voort uit politieke modes, dan uit weloverwogen afwegingen. We zullen onderzoeken in hoeverre dit ook geldt voor hybride organisaties.

III.1 DE KENMERKEN VAN HYBRIDE ORGANISATIES

Het blijkt bepaald geen eenvoudige opgave hybride organisaties te onderscheiden. Dit belemmert de vooruitgang in het debat: de betrokkenen blijken het geregeld over andere onderwerpen te hebben. De worsteling van Taco Brandsen in zijn bijdrage over woningcorporaties illustreert dit. Woningcorporaties komen in de regel voort uit particuliere, veelal ideële initiatieven in de tweede helft van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Na de oorlog raakten zij steeds meer verstrengeld met de overheid, maar in 1994, met de zogenaamde 'Bruteringsoperatie', werden zij grotendeels verzelfstandigd. Op dit moment staan zij als zeer welgestelde wesen in de samenleving (hun gezamenlijke vermogen wordt rond de 200 miljard Euro geschat), goeddeels ongecontroleerd door de overheid, andere maatschappelijke organisaties, de markt of de huur-

ders.¹ Brandsen stelt dat deze corporaties ‘bij uitstek’ hybride organisaties zijn en geeft hiervoor verschillende redenen (2006: 187ff).

Allereerst, schrijft Brandsen, hangen de (gebruiks)waarde van woningen en van de publieke ruimte sterk samen. Bijgevolg hebben private beslissingen over de bouw en het beheer van woningen altijd consequenties voor de kwaliteit van de publieke ruimte. En omgekeerd heeft het overheidsbeleid met betrekking tot de publieke ruimte altijd gevolgen voor de (gebruiks)waarde van de in deze ruimte aanwezige woningen. Private beslissingen van corporaties hebben daarom, constateert de auteur, altijd publieke gevolgen. Dit is uiteraard juist, maar lijkt een corporatie nog niet tot een hybride organisatie te maken. Ook de beslissingen van Philips, Shell en de Hema over de productie van goederen en diensten hebben geregeld enorme maatschappelijke consequenties. Toch kwalificeren wij deze ondernemingen zelden als ‘hybride’.

Als tweede reden noemt Brandsen de onbestemde status van het vermogen dat de corporaties beheren. Dit vermogen is in de laatste eeuw opgebouwd door huurinkomsten, grote overheidssubsidies en het eigen beleid van de corporaties. Bijgevolg menen vele partijen hierop aanspraak te kunnen maken en mee te mogen beslissen over zijn aanwending (het langdurige gevecht tussen het derde kabinet-Balkenende en de corporaties over de financiering van de prachtwijken illustreert dit). Deze constatering van Brandsen is natuurlijk niet minder juist, maar is evenzeer van toepassing op een bedrijf als Philips. Ook dit bedrijf heeft slechts kunnen floreren dankzij talloze consumenten en talloze werknemers, ‘Philipsmensen’, die zich met hart en ziel, soms een leven lang, hebben ingezet. En ook dit bedrijf heeft geprofiteerd van overheden die deze werknemers (vaak uitstekend) hebben opgeleid, en die Philips direct en indirect hebben gesubsidieerd door onderzoek te ondersteunen en de distributie en consumptie van de door dit bedrijf geproduceerde goederen mogelijk te maken (men denke aan de financie-

1 Velen ervaren dit als een probleem. De laatste jaren is er derhalve een groot aantal adviezen verschenen van bestaande raden en speciaal daartoe in het leven geroepen commissies waarin wordt ingegaan op de rol van woningcorporaties als maatschappelijke organisaties en op het toezicht op of de democratische beheersing hiervan. Inclusief haar eigen rapport telde de Commissie-Schilder er recentelijk 21 (2006: 11).

ring van omroeporganisaties). Dit alles is echter vooralsnog geen reden geweest Philips als een hybride organisatie te omschrijven.

Tot slot, schrijft Brandsen, 'is het vaak uitermate lastig om concrete activiteiten [van corporaties] als publiek of privaat te beoordelen' (2006: 187). Ook dit is een *non-starter*: het is niet 'vaak' lastig, het is *altijd* lastig. Dit wordt gedemonstreerd door, bijvoorbeeld, de analyse van John Stuart Mill in *On Liberty* van de vraag welke activiteiten tot het privé domein kunnen worden gerekend waarbinnen de overheid nimmer mag interveniëren omdat deze activiteiten geen consequenties voor anderen hebben. Dergelijke activiteiten blijken nauwelijks te bestaan. Wanneer een organisatie hybride is omdat haar activiteiten zowel publieke als private dimensies hebben, zijn alle organisaties hybride.

Hybriditeit, schrijven Paul Dekker en Wim van de Donk in hun bijdrage over vrijwilligersorganisaties, heeft betrekking op de spanningen die kunnen optreden binnen organisaties en beleidsstelsels door de verbinding of vermenging van verschillende handelingsoriëntaties. Specifieker gaat het volgens hen om 'de spanningen tussen professionaliteit, marktgerichtheid en onderworpenheid aan overheidsregulering' zoals deze in toenemende mate optreden in dienstverlenende organisaties als scholen en ziekenhuizen (2007: 123). Wanneer we deze omschrijving als uitgangspunt nemen, dan lijkt de machtsvraag bij de vaststelling van hybriditeit doorslaggevend: kunnen de diverse actoren die afwijkende handelingsoriëntaties of rationaliteiten vertegenwoordigen het meewegen van deze oriëntaties of rationaliteiten in de besluitvorming ook afdwingen?¹ Stellen we deze vraag niet, dan zijn volledig private bedrijven als Shell die dapper verklaren 'maatschappelijk verantwoord' te ondernemen, ook plotseling hybride organisaties. Ons hart kan van dergelijke verklaringen warm worden, maar ons politicologische hoofd dient koel te blijven: zij zijn betekenisloos zolang wij, onze volksvertegenwoordigers of de voorvrouwen van onze maatschappelijke organisaties uit de 'derde sector', niet mee mogen beslissen in de

1 Dit kan direct of indirect, via de markt, de bureaucratie of vertegenwoordigers. De functionele rationaliteit die de markt en de bureaucratie kenmerken en die bijvoorbeeld school- en ziekenhuisbestuurders moeten afwegen tegen de substantiële rationaliteit van professionals en politici, vormt een systeemdruk. Bij actoren gaat het dus niet noodzakelijk om aanwijsbare personen.

desbetreffende besluitvorming en hierin andere handelingsoriëntaties kunnen laten meewegen dan de oriëntaties die de markt domineren.

Het verdere betoog van Brandsen is een onbedoelde illustratie van het laatste. Een belangrijk positief gevolg van hybridisering achten pleitbezorgers een toeneming van het innovatief vermogen. Bij een klein aantal corporaties, constateert Brandsen, is hiervan sinds hun verzelfstandiging inderdaad sprake. Zo zijn sommige innovatieve verbanden aangegaan met zorginstellingen, waarmee geïntegreerde woonzorgpakketten worden aangeboden. Andere zijn zich gaan bezighouden met de sociale omgeving van het eigen woningbezit. Zij kunnen aldus, hoopt Brandsen, een belangrijke integrerende rol op lokaal niveau spelen door onder meer verschillende typen dienstverleners met elkaar te verbinden (men denke aan wijkcentra met kinderopvang, zorg en welzijn). Tegelijkertijd blijkt evenwel dat het overgrote deel van de corporaties zijn in 1994 verworven autonomie nauwelijks heeft gebruikt en is vervallen in een 'ergerlijke inertie' (2007: 192). De onderlinge verschillen tussen corporaties zijn sterk toegenomen en 'het is slechts een beperkte groep die de wil en de capaciteit had om zich toe te leggen op innovatie' (2007: 190). De conclusie van Brandsen dat de meerwaarde van hybridisering lijkt te zijn, 'dat zij ruimte geeft aan vernieuwingsdrang' (2007: 191) is in het kader van woningcorporaties daarom onhoudbaar.

Allereerst valt die 'vernieuwingsdrang' dus wel mee. Maar, belangrijker, in zoverre deze wel aanwezig is, moet men zich afvragen of *hybriditeit* hiervan de oorzaak is. Eerder lijkt er een causaal verband te zijn tussen *autonomie* en innovatie: de woningcorporaties worden niet sinds 1994 gedwongen een groter aantal conflicterende waarden tegen elkaar af te wegen, ze zijn louter verzelfstandigd. De enorm gegroeide beleidsvrijheid is hier en daar gebruikt om interessante relaties met andere partijen aan te gaan, partijen die trouwens in de regel door vergelijkbare rationaliteiten worden bewogen (zorg- en welzijnsinstellingen, scholen). Dat is alles. Ten onrechte concludeert Brandsen, dat '[h]et hybride karakter van de woningcorporaties zich concreet [heeft] vertaald in een hoge mate van autonomie voor strategische ontwikkeling...' (2007: 189). Deze autonomie is echter geenszins het gevolg van het veronderstelde hybride karakter van corporaties, maar juist van de afwezigheid

hiervan! Een organisatie is eerst hybride wanneer zij zich *gedwongen* weet een balans te vinden tussen met name ‘professionaliteit, marktgerichtheid en onderworpenheid aan overheidsregulering’. Daarom ervaren de betrokkenen een *spanning*. Het probleem van corporaties is echter dat zij noch worden beheerst door de overheid, noch door de markt, noch door de derde sector. Zij hoeven niets moeizaam af te wegen en daarom kunnen zij inderdaad vervallen tot een ‘ergerlijke inertie’: volkomen ontspannen, door niets of niemand tot iets bewogen, zit een grote meerderheid op de centen. Het tekort aan maatschappelijke controle of beheersing verklaart de gebrekkige maatschappelijke legitimiteit van corporaties en hun naarstig zoeken naar wijzen om zich maatschappelijk te verankeren.¹ Frappant is dat Brandsen ‘een goed beleidssysteem’ bepleit dat zowel de voor- als achterhoede ‘op passende wijze’ stimuleert (2006: 192). Ingeval van werkelijke hybriditeit waren dit ‘beleidssysteem’ en deze ‘passende’ stimulansen helemaal niet nodig.

11.2 AUTONOMIE EN INNOVATIE

Hoezeer innovatie is verbonden met autonomie of beleidsvrijheid – en dus niet met hybriditeit – illustreert Mark van Twist in een van de aardigste artikelen van de bundel. Ook hij geeft eerst een definitie van hybriditeit, een die overigens wel zeer ruim is. Hij verstaat een hybride organisatie als ‘een organisatie waarin uiteenlopende organisatietypen, waardenoriëntaties, activiteitenpatronen en subculturen zich mengen’ (2006: 389). Zodra deze ‘vreemd en of anders’ zijn dan ‘wat gangbaar is in de eigen interne omgeving’ is wat hem betreft sprake van hybriditeit (2006: 389). Een mooi voorbeeld acht Van Twist een asielcentrum dat bij afnemende behoefte gaat samenwerken met andere partijen om zich tevens te richten op de begeleiding van delinquenten en psychiatrische patiënten bij hun terugkeer in de samenleving (2006: 391). Philips en Douwe Eg-

1 Tekenend zijn de door de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting ontplooidde initiatieven op dit terrein. Een voorbeeld is ‘Het Glazen Huis: Prijs voor Transparante Wooncorporaties’. Hiermee worden corporaties aangemoedigd zich maatschappelijk te verantwoorden door heldere jaarverslagen te publiceren waarin vooral aandacht is voor de wijzen waarop zij zich tot hun omgeving (huurders, gemeenten, andere maatschappelijke organisaties) verhouden.

berts die samen een koffiezetapparaat ontwikkelen vormen een ander voorbeeld. Om hierboven reeds genoemde redenen lijkt Van Twists definitie echter veel te ruim: er is geen sprake van een door de betrokkenen ervaren, door derden opgelegde, noodzaak confligerende handelingsoriëntaties af te wegen.

Hoe dan ook, innovatie treedt vooral op, schrijft Van Twist, bij weinig voor de hand liggende verbindingen, zoals tussen de transportsector en de creatieve industrie; uitgeverijen en verzekeraars; afvalbedrijven en automobiellindustrie (2006: 390). Deze verbindingen kunnen worden gemaakt tussen private of publieke partijen onderling of tussen private en publieke partijen. Innovaties komen dus zelden voort uit het reguliere, het herhaalbare, het projectmatige en het geordende, maar juist uit de creatieve chaos, de onverwachte gebeurtenis, de toevallige bijeenkomst van zaken en mensen op precies het juiste moment. Onder invloed van grote en kleine incidenten en schandalen, stelt Van Twist, gaat het in het bestuur echter vooral om alles wat hiermee in tegenspraak is: toezicht en verantwoording, planning en controle, beheersing (2006: 392). Om innovatie mogelijk te maken is het daarom zaak (sub)organisaties (of zij nu privaat of publiek zijn) voldoende autonomie of beleidsvrijheid te geven. Wanneer publieke organisaties nieuwe diensten en producten gaan aanbieden, dienen overheden hierbij uiteraard wel enige randvoorwaarden in het oog te houden: ontstaat er met name geen valse concurrentie met marktpartijen? Duidelijk is ook, schrijft Van Twist, dat dergelijke organisaties andere sturings- of verantwoordingstechnieken vereisen dan de klassieke bureaucratische hiërarchie (2006: 395). Naarmate zij zich door allianties en 'hybridisering' meer verwijderen uit het politieke centrum en de politieke verantwoordingslijn minder intensief beleven, komen echter vanzelf andere partijen in beeld waartegenover men zich zal moeten verantwoorden. Men denke aan contractpartners, klanten en afnemers (maar ook aan belangenorganisaties uit het maatschappelijk middenveld). Daarnaast kan men aanvullende of vervangende patronen van verantwoording construeren. Van Twist noemt een klachtrecht voor de klant of afnemer (2006: 397).

Dit alles zou ons midden in de politieke theorie van het pluralisme kunnen brengen. In deze bundel blijft deze echter volledig onbesproken. Ik kom hierop later terug.

Binnen hybride organisaties worden onder druk confligerende handelingsoriëntaties afgewogen. Dit wil niet zeggen dat zodra mensen binnen organisaties met het ethisch pluralisme worden geconfronteerd, er sprake is van hybriditeit. Toch neigen sommige auteurs hiernaar. De bijdrage van Eelco van Hout over ouderenzorg is hier verhelderend. Onder druk van de vergrijzing is, schrijft hij, het oude systeem van ouderenzorg niet meer houdbaar omdat de kosten hiervan te zwaar op de collectieve lasten drukken.¹ Daarom wordt gepleit voor een zakelijker, kostenbewuster, efficiënter, competitiever bedrijfsvoering. Bovendien wordt getracht de kosten te drukken door een grotere inzet van familie en vrijwilligers (2006: 211). Waar eerst 'maatschappelijke waarden' als toegankelijkheid, gelijkheid en rechtvaardigheid alsmede 'medische waarden' als professionele autonomie en zelfbeschikking van patiënten prevaleerden, moet nu een afweging worden gemaakt met bedrijfseconomische waarden als doelmatigheid, doeltreffendheid en rendabiliteit en met vrijwilligers- en familiewaarden als vertrouwen, liefde en respect. Als gevolg van deze toeneming van het aantal af te wegen waarden komt de 'interne logische consistentie van het zorgsysteem onder druk te staan. Bestuurders, managers en verzorgers komen voor indringende dilemma's te staan' (2006: 212). Van Hout noemt als voorbeelden het waarborgen van toegankelijkheid bij een tekort aan middelen; het waarborgen van menselijkheid onder de druk van de eis van betaalbaarheid; en het afwegen van investeringen in terminale patiëntenzorg, revalidatiemateriaal, dan wel handen-aan-het-bed. Hij stelt dat de moderne ouderenzorg door deze tegenstrijdige belangen een duidelijk hybride karakter heeft en daardoor bij uitstek geschikt is om hybriditeit te bestuderen (bijna alle auteurs van *Meervoudig bestuur* menen overigens dat hun favoriete onderwerp zich hiervoor 'bij uitstek' laat lenen).

Het probleem met deze analyse is dat de afwegingen waarop Van Hout doelt in *ieder* systeem (moeten) worden gemaakt. Zo is 'betaalbaarheid' niet alleen op de markt een belangrijke waarde, maar ook binnen de overheid: zelfs hier kan het geld maar een keer wor-

1 Wat in dit verband 'te zwaar' is, en wie dat op grond van welke overwegingen bepaalt, blijft helaas ook hier onbesproken.

den uitgegeven. Evenzo zal men binnen ieder systeem afwegingen moeten maken tussen revalidatie, handen-aan-het-bed, preventie, in-vitrofertilisatie, levensbeëindiging, et cetera. Van Hout constateert dan ook uiteindelijk een tamelijk stabiel krachtenveld waarbij onder druk van de buitenwereld in golfbewegingen nu eens meer nadruk wordt gelegd op de ene waarde en dan weer op de andere (2006: 221). Binnen dit krachtenveld is er geen sprake van een algemene invoering van de markt of van de mechanische solidariteit van familie, vrienden en vrijwilligers. De 'indringende dilemma's' waarover Van Hout spreekt, blijken daarom geen bewijs te zijn van een nieuwe vorm van hybriditeit, maar van een vertrouwd ethisch pluralisme. Hieraan kan binnen onze cultuur geen einde worden gemaakt. Van Hout stelt dat managers en professionals zullen blijven 'worstelen met de afweging van waarden in hun eigen werksituaties zolang het open systeem van ouderenzorg in Nederland geen, voor alle partijen bindend, uitsluitend geeft over het gewicht van de basiswaarden. Tegengestelde basiswaarden toch met elkaar in overeenstemming brengen lijkt een onmogelijke opdracht' (2006: 223). Dit *lijkt* geen onmogelijke opdracht, dit *is* het, en omwille van de humaniteit is dat maar goed ook. Met deze menselijke conditie zullen we moeten leren leven, leerden Max Weber en Isaiah Berlin reeds. Er ontstaat inderdaad geen 'onwerkbaar situatie' en binnen de sector slaagt men er doorgaans toch behoorlijk in om de ouders een gepaste zorg te bieden, omdat vele volwassenen er binnen onze beschaving *redelijk* in slagen een *redelijke* afweging tussen elk op zich nastrevenswaardige, maar niettemin confligerende waarden te maken. Het heeft geen zin hybriditeit (lees ethisch pluralisme) te ontkennen of te ontduiken, schrijft Van Hout terecht. Men moet deze juist recht doen (2006: 228). De algemene les lijkt daarom ook hier te zijn dat het exclusief en universeel kiezen voor een bepaald coördinatie- en sturingsmechanisme en de daarin besloten waarden, of het nu de markt, een bureaucratie, 'bargaining' of een 'polyarchie' betreft, geen recht doet aan de altijd waardengeladen context waarin individuen of groepen besluiten (moeten) nemen en aan de pluriformiteit van de door ons aangehangen waarden en doelen.

II.4 HYBRIDITEIT IN HET MAATSCHAPPELIJK MIDDENVELD

Het laatste sluit goed aan bij de strekking van het artikel van Wim van de Donk over maatschappelijk ondernemen in het medialandschap. In de media, stelt hij, gaat het nimmer louter om individuele consumentenvoorkeuren, maar ook altijd om een publiek belang. Zij behoren daarom onvermijdelijk hybride van aard te zijn. Dit gaat in tegen het 'dichotome en rigide' Europese mededingingsrecht waarin de markt centraal staat. Slechts bij afwezigheid van een markt en wanneer hiermee een aantoonbaar, wettelijk verankerd, nauwkeurig omschreven publiek belang wordt gediend, zijn overheidsinterventies binnen dit recht gerechtvaardigd (2006: 164, 176; cf. 424). Wat privaat of publiek is, stelt Van de Donk, is echter geenszins vanzelfsprekend, maar altijd onderwerp van normatieve discussie. Altijd moet worden vastgesteld of bepaalde activiteiten gevolgen hebben voor derden of het publiek, gevolgen die dermate belangrijk zijn dat deze activiteiten publieke regulering of interventies billijken. Aan deze vaststelling ligt onvermijdelijk een mens- en maatschappijbeeld ten grondslag, een visie op het Goede leven en de Goede samenleving (2006: 174-5). Media-activiteiten bezitten in de visie van Van de Donk een dermate groot publiek belang, dat zij nimmer louter aan de markt kunnen worden overgelaten. In de discussie over de publieke omroep focust men zich dan ook ten onrechte op Hilversum en op radio en televisie. De publieke waarden die in de media een rol zouden moeten spelen – waarden als betrouwbaarheid, de bescherming van minderjarigen, de bijdrage aan sociale samenhang – zijn niet minder van toepassing op de commerciële zenders en op de nieuwe media. Een afwijzing van een eenzijdige keuze voor de markt impliceert evenwel geen eenzijdige keuze voor de overheid. Het gaat hier om waarden die dermate gevoelig liggen en kwetsbaar zijn, dat participatie van pluriforme groepen burgers gewenst is, schrijft Van de Donk. 'Maatschappelijke ondernemingen' kunnen hier in zijn optiek zorgen voor de gewenste spreiding van macht en verantwoordelijkheden, alsmede voor de gewenste betrokkenheid van burgers. Deze ondernemingen zijn privaat, maar keren hun eventuele winst niet uit aan de economische eigenaar. In plaats daarvan wordt deze gebruikt ten behoeve van het maatschappelijk doel waarvoor de organisatie is ingesteld.

Ook de dagbladen, die steeds meer in het vaarwater van grote, op forse rendementen beluste financiers zijn gekomen, zouden zo in Van de Donks opvatting beheerd kunnen worden (2006: 177).

Media-organisaties als kranten en omroepen zouden hiermee onderdeel van het ‘maatschappelijk middenveld’ worden. Dit onderwerp behandelen Van de Donk en Brandsen in een gezamenlijk artikel. Het middenveld, de derde sector, achten zij ‘bij uitstek’ het domein van hybride organisaties en omgevingen (2006: 361). Juist in deze sector kunnen ‘belangrijke lessen liggen voor het omgaan met verschil en meerduidigheid’: uit de aard van hun zaak heeft men hier altijd een dynamische en complexe variëteit aan conflicterende rationaliteiten moeten afwegen en integreren (2006: 361). Organisaties in de derde sector kenmerken zich, schrijven Van de Donk en Brandsen, door een vrijwillige en collectieve identificatie. Er is sprake van wederzijds betrokken zorg onder erkenning van lotsverbondenheid. Men houdt zich bezig met zaken die zowel ondernemingen als overheden te veel of te vaak laten liggen. Evenals in primaire verbanden domineert de substantiële rationaliteit, maar anders dan in deze primaire verbanden oriënteert men zich op het publieke domein (2006: 364). De inzet wordt gevoed vanuit ideële waarden als solidariteit en een erkenning van wederzijdse afhankelijkheid.¹ Ondanks de voor de derde sector kenmerkende substantiële rationaliteit, constateren de auteurs, krijgen waarden als effectiviteit en doelmatigheid in deze sector steeds meer gewicht, met alle spanningen van dien (2006: 365).

Wanneer wij de definitie van het traditionele maatschappelijk middenveld van Van de Donk en Brandsen volgen, dan is dit veld overigens *geenszins* ‘bij uitstek’ het domein van hybride organisaties, daar dit veld geen last heeft van opgelegde, concurrerende rationaliteiten. Slechts moderne organisaties uit het middenveld waarin waarden als effectiviteit en doelmatigheid steeds belangrijker worden, gaan lijden aan hybriditeit.

1 Dit laatste welbegrepen eigenbelang kan natuurlijk puur instrumenteel-rationeel zijn. Of organisaties vanuit het maatschappelijk middenveld in het algemeen ideëel zijn, kan men trouwens maar beter in het midden laten. Beter lijkt het te spreken over belangengroepen. De belangenvereniging van betonproducenten en -leveranciers behoort in mijn optiek tot het middenveld, hoewel ik deze vereniging niet snel als ‘ideëel’ zou kwalificeren. Maar ik sluit ook niet helemaal uit dat de betrokkenen over het laatste genuanceerder denken.

Het laatste illustreren Paul Dekker en Wim van de Donk fraai in hun bijdrage over de vrijwilligheid in hartstichtingen in Nederland, Duitsland en Engeland. Hedendaags vrijwilligerswerk is meer in tijd en verantwoordelijkheid begrensd dan vroeger, behelst meer specialistische functies die tijdelijker en met een geringere inzet vervuld kunnen worden, en wordt meer als ‘werk’ verricht, doelgericht en efficiënt, en vaak in het verlengde van vaardigheden en relaties, die zijn verbonden met het door de betrokkene verrichte betaalde werk. De basis, schrijven de auteurs, ligt tegenwoordig minder in een sterk verenigingsleven en in collectieve waardenoriëntaties en meer in het op individuele basis ‘iets’ willen doen voor gemeenschappelijke belangen en voorzieningen of voor hulpbehoevende anderen (2006: 128). Betalingen en verplichtingen, koppelingen met de ‘resultaatgerichte’ wereld van de betaalde arbeid en van professionals, competitie met andere organisaties en integratie met dienstverlenende bureaucratieën bedreigen het authentieke vrijwilligerswerk in de moderne tijd. De zakelijkheid en instrumentaliteit zetten de oude gemeenschapszin en gezelligheid onder druk. Maar daar staat tegenover, stellen de auteurs, dat de participatiemogelijkheden voor drukke mensen en voor nieuwe groepen juist zullen toenemen. ‘Bindend sociaal kapitaal’ wordt bedreigd, maar ‘overbruggend sociaal kapitaal’ groeit en aan het laatste hebben wij op dit moment het meeste behoefte. ‘Juist in de hybride vormen, waarin “oneigenlijke” elementen van betaling en verplichting worden vermengd met onbaatzuchtigheid en vrijwilligheid, kunnen grote kansen voor sociale innovatie liggen’, concluderen Dekker en Van de Donk (2006: 130). Zo zouden Turkse en Marokkaanse vrouwen eerder tot betaalde oppasouder zijn te activeren, dan als vrijwilliger.

11.5 HYBRIDITEIT EN IDEOLOGIE

Het debat over hybride organisaties is vooral normatief van aard, constateren de redacteuren reeds in hun inleiding (2006: 18-19; cf. 365, 417, 432). De Nederlandse discussie omtrent hybriditeit, schrijft ook Karré in zijn bijdrage, ‘lijkt vooral een debat van meningen, die nauwelijks empirisch gefundeerd zijn’ (2006: 55). ‘[I]n feite’, stelt hij, ‘weten wij nog maar weinig over hybride organisaties’ (2006:

56). Ondanks deze gebrekkige kennis is er gedurende de laatste decennia naar gestreefd het aantal (ogenschijnlijk) hybride organisaties fors te laten toenemen. De bijdrage van Kees Mouwen illustreert onbedoeld hoezeer de desbetreffende privatiseringen en verzelfstandigingen in de jaren tachtig en negentig geregeld dreven op ideologie en sentiment – op culturele veranderingen waarvan de betrokkenen vaak niet of nauwelijks de achterliggende drijfveren doorgrond(d)en. Mouwen was gedurende twaalf jaar vice-voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit van Tilburg en is tegenwoordig part-time hoogleraar en ‘Academic Director’ bij de Tias Business School van dezelfde universiteit. Uit het succesverhaal van deze zakenschool zouden wij, in zijn optiek, lering moeten trekken. Zijn artikel is ook daarom interessant omdat het wederom een kijkje biedt in de denkwereld van tegenwoordige Nederlandse universiteitsbestuurders.

Mouwen stelt dat door ‘een aantal fundamentele veranderingen in de externe omgeving van de moderne universiteit het inmiddels onvermijdelijk is geworden dat universiteiten langzamerhand afstand nemen van het [Von Humboldtse universiteitsmodel] en vormen van samenwerking ontwikkelen met derde partijen, met name die in de markt’ (2006: 195). Binnen het oude, negentiende-eeuwse model werden universiteiten volledig gefinancierd door de overheid en bewaarden zij een gepaste afstand tot de samenleving. Het ‘Bildungsideal’, dat volgens Mouwen ‘voor die tijd zeer vernieuwend [was]’ (mijn cursivering), alsmede de ‘Lehr- und Lernfreiheit’ stonden bij de ouderwetse universiteiten centraal. Dit kan niet meer, in de moderne tijd: ‘Als gevolg van een aantal samenhangende ontwikkelingen in de externe omgeving van de universiteit bleek het niet alleen noodzakelijk, maar zelfs onvermijdelijk dat het traditionele Von Humboldtse universiteitsmodel langzamerhand werd losgelaten’ (2006: 196). Er is inmiddels een ‘hybride universiteit’ ontstaan en deze zal zich, voorziet Mouwen, doorontwikkelen naar een ‘maatschappelijke (kennis) onderneming’.

Wat zijn nu precies deze dwingende ontwikkelingen? Mouwen noemt in de eerste plaats de terugtrekking van de overheid in de laatste decennia. De overheid begreep dat de enorm in omvang en complexiteit toegenomen universiteiten niet langer vanuit ‘centrale ministeriële burelen’ aan te sturen waren (2006: 197). Daarnaast, stelt hij, werden de overheidsfinanciën steeds krappere. Dit heeft ‘de

markt sterk aangemoedigd om de universiteit te betreden' (2006: 197).

De door Mouwen gesuggereerde verbanden zijn onduidelijk. De-centralisatie lijkt een meer voor de hand liggend antwoord op een toenemende omvang en complexiteit, dan het laten vallen van het 'Bildungsideal' en de 'Lehr- und Lernfreiheit'. Evenzo is duister waarom krimpemde overheidstoelagen dit ideaal en deze vrijheid achterhaald maakten en waarom deze krimp 'de markt' aanmoedigde om de universiteiten te betreden.

In de tweede plaats maakt Mouwen melding van de zich snel ontwikkelende informatie- en communicatietechnologie. Deze technologie heeft tot gevolg dat kennis 'buitengewoon fluïde is geworden' en niet langer is geconcentreerd op één plaats (maar was dit na de uitvinding van de boekdrukkunst in de vijftiende eeuw wezenlijk anders?). Daardoor, schrijft hij, 'is de universiteit haar traditionele monopoliepositie als centrum voor de ontwikkeling en dissimiatie van wetenschappelijke kennis langzamerhand aan het kwijtraken. Immers, kapitaalcrachtige nieuwe allianties tussen bedrijven, instellingen en organisaties kunnen nu al nieuwe centra vormen waar kennis, informatie en macht worden geconcentreerd. Zulke centra kunnen concurreren met universiteiten als het gaat om de kwaliteit van onderwijs en onderzoek' (2006: 197-8).

Mouwen laat onvermeld waar zich precies dergelijke nieuwe centra bevinden op vakgebieden als politicologie, sociologie, algemene economie, antropologie, filosofie, geschiedenis, rechten, japanologie, kunst of literatuurwetenschap. Ook blijft onbesproken of wij deze 'centra waar kennis, informatie en macht worden geconcentreerd' moeten toejuichen en of deze machtsconcentraties wellicht niet beter publiek van aard kunnen zijn. In het algemeen is het opnieuw onduidelijk waarom de toegenomen 'fluïditeit van kennis' tot zowel 'onvermijdelijke' als 'noodzakelijke' consequentie heeft, dat het Bildungsideaal en de leer- en onderzoeksvrijheid van de traditionele universiteit moeten worden opgegeven.

Een ander gevolg van de nieuwe informatie- en communicatietechnologie is volgens Mouwen dat de nieuwe generatie studenten die hiermee is opgegroeid, 'een sterke druk tot verandering' zal uitoefenen 'op de traditionele methoden van kennisoverdracht en academische communicatie binnen universiteiten. Als gevolg daarvan

zullen de onderwijsprocessen binnen deze instellingen zich naar verwachting dan ook drastisch wijzigen' (2006: 198).

Wellicht, inderdaad, zal in de toekomst meer kennis elektronisch worden overgedragen. Maar wat is opnieuw het verband met het 'onvermijdelijk' en het 'noodzakelijk' moeten opgeven van het model van Von Humboldt en het moeten vermarkten, verzelfstandigen of 'hybridiseren' van de universiteit?

In de laatste plaats stelt de auteur dat 'de samenleving' tegenwoordig waar voor haar geld eist en wil dat universiteiten 'op een effectieve en efficiënte manier omgaan met de geïnvesteerde overheidsmiddelen' (2006: 198). Tevens verlangt 'de samenleving' dat zij een bijdrage leveren 'aan de oplossing van de vele maatschappelijke en andersoortige problemen waarmee de moderne samenleving worstelt' (2006: 198). Daarmee, vervolgt Mouwen, 'lijkt een eind gekomen aan de "splendid isolation" en het "ivory tower"-denken dat zo kenmerkend was voor het traditionele Von Humboldtsiaanse universiteitsmodel' (2006: 198).¹

Wie of wat 'de samenleving' is en hoe deze haar verlangens heeft gecommuniceerd, is onduidelijk in het betoog van Mouwen. Ook is het zeer de vraag of disciplines als sociologie, politicologie en economie inderdaad altijd zo wereldvreemd waren. In werkelijkheid kwamen zij juist voort uit een intens beleefde zorg over de ontwikkelingen binnen de samenleving. Maar afgezien van deze kwesties is het opnieuw de vraag wat het verband is met het moeten opgeven van het Bildungsideaal en de leer- en onderzoeksvrijheid. Er gaat hier een wereld van volledig onbeargumenteerde vooronderstellingen aan vooraf, een wereld die slechts als ideologie kan worden bestempeld:

1 Ter verdere rechtvaardiging van zijn ideeën verwijst Mouwen, zoals te doen gebruikelijk door Nederlandse universitaire beleidsmakers, naar de Amerikaanse situatie. De vermarkting van de universiteit leidt niet tot een kwaliteitsafneming: 'Met name de Amerikaanse top-universiteiten laten zien dat ... private financiering "uit de markt" juist tot hogere kwaliteit leidt' (2006: 199). Dit is onzin. Yale, Harvard, Princeton, Columbia zijn binnen de Amerikaanse samenleving bakens van substantiële rationaliteit waarin Bildung, Lehr- und Lernfreiheit centraal staan *juist omdat* ze zich dankzij hun enorme vermogensposities en reputaties niets hoeven aan te trekken van de markt, zoals de werknemers van deze universiteiten zich trouwens ook absoluut niets hoeven aan te trekken van superieure bureaucraten. Vreemd genoeg begrijpt men juist in de Verenigde Staten dat universiteiten een laatste standaard van substantiële rationaliteit moeten zijn in een wereld, die steeds meer wordt beheerst door de functionele rationaliteit van markten en bureaucratieën.

een door een specifieke groep gedragen verzameling van meningen en opvattingen die steevast als 'onvermijdelijk' en 'noodzakelijk' worden gepresenteerd en als doel hebben de positie en de belangen van de desbetreffende groep te rechtvaardigen. Het is de opdracht van de wetenschap deze vooronderstellingen te expliciteren, te analyseren en te evalueren, niet om er gedachteloos op mee te drijven.

Is het nu juist, zoals Mouwen doet, de tegenwoordige universiteit (als onvermijdelijke en noodzakelijk resultaat van de hierboven beschreven processen) als een 'hybride organisatie' te kwalificeren, een organisatie dus waarin botsende rationaliteiten, met name die van de markt, de overheid en van de betrokken professionals, onder druk tegen elkaar moeten worden afgewogen? Wellicht geldt dit voor de Tilburgse 'Business School'. En wellicht werpt een samenwerking tussen een dergelijke school en het bedrijfsleven commerciële en educatieve vruchten af. Maar vanuit deze wel zeer specifieke case kunnen natuurlijk geen conclusies worden getrokken voor de universiteit als geheel.¹ Binnen de tegenwoordige Nederlandse universiteit lijkt in plaats van hybridisering eerder sprake van een exceptionele bureaucratisering en een hiermee gepaard gaande machtsconcentratie. Van een prominenter aanwezigheid van marktpartijen van buiten de universiteit is in de meeste disciplines niet of nauwelijks sprake. Het kwantificeren en calculeren van steeds meer activiteiten gebeurt in de eerste plaats onder druk van de bureaucratie, een sturings- en coördinatiemechanisme dat net als de markt door functionele rationaliteit wordt beheerst. Daarnaast rukt deze handelingsoriëntatie op door het groeiende onvermogen van de professionals substantiële rationaliteiten of kwaliteiten te onderscheiden. Tellen lijkt dan uitkomst te bieden (cf. § 5.2). Dit is een *cultu-*

1 In het algemeen lijkt het goed te verdedigen een kunde als de bedrijfskunde te verzelfstandigen tot een 'maatschappelijke (kennis) onderneming'. Uiteraard moet het bedrijfsleven, als dominante factor in onze beschaving, dringend aan wetenschappelijke analyses worden onderworpen. Maar misschien kan dit beter gebeuren binnen academische disciplines als de economie, sociologie, antropologie, psychologie en politicologie, disciplines die, inderdaad, 'een gepaste afstand' tot hun object van studie weten te bewaren. Overigens heeft zeker de politicologie, een discipline waarin de machtsvraag toch mede centraal staat, in de studie van het bedrijfsleven schromelijk te kort geschoten. Dit is een oude klacht. Zie bijvoorbeeld Robert Dahls artikel 'Business and politics: a critical appraisal of political science' uit 1959.

reel gegeven.¹ Van een botsing van rationaliteiten, rationaliteiten die vertegenwoordigd en beschermd worden door verschillende actoren, is ook daarom steeds minder sprake. Kortom, het is weinig plausibel de universiteit als een hybride organisatie te begrijpen. De universiteit, ooit een bastion van substantiële rationaliteit, is op de golven van modernisering en rationalisering, golven waarop de betrokken bestuurders en managers slechts werktuiglijk meedeinden, simpelweg ten prooi gevallen aan de functioneelrationele calculaties en bevelstructuren die eigen zijn aan een bureaucratie en aan een cultuur die in toenemende mate het vermogen mist substantieel-rationele kwaliteiten te onderscheiden. Gelijk met deze bureaucratiesering en machtsconcentratie zijn, zeker in de maatschappijwetenschappen, het cynisme en de corruptie gegroeid: banen, functies, posities en middelen worden in toenemende mate verdeeld, mede door de afwezigheid van tegenmachten, van *hybriditeit*, via Machiavellistische processen van coöptatie, nepotisme en fraude. Maar verder is er weinig aan de hand, politicologisch gezien.

II.6 ONZE KENNIS VAN DE VOOR- EN NADELEN VAN HYBRIDE ORGANISATIES

Het debat over hybride organisaties wordt vooral in ideologische termen gevoerd, constateert menig auteur van *Meervoudig bestuur*. Brandsen, Van de Donk en Kenis inventariseren de voor- en nadelen die in de regel door voor- en tegenstanders van hybride organisaties worden genoemd en concluderen, dat '[i]n beide gevallen de claims nog nauwelijks hard [zijn] aangetoond. Veelal is de bewijsvoering anekdotisch, zoniet afwezig, en worden discussies gevoerd op basis van theoretische en normatieve veronderstellingen' (2006: 432; cf. 18-19, 365, 417). Ideologie is derhalve eveneens een dominante factor geweest in het gedurende de recente decennia in de hele westerse wereld doorgevoerde project van verzelfstandigingen en privatiseringen, een project dat veel van de (in deze bundel onderscheiden) hybride organisaties heeft voortgebracht. Kennis over de voor- en

1 Wijlen J.A.A. van Doorn was wellicht een van de eersten die vanwege deze processen ontmoedigd de universiteit verliet. Zie zijn afscheidsrede uit 1987 waarin hij zijn bedenkingen uiteenzet.

nadelen van hybride organisaties heeft hiervoor immers geen rechtvaardiging geboden. Het is dan ook weinig verbazingwekkend dat geregeld kan worden bepleit het hele project maar te annuleren.¹

Sommigen veronderstellen dat wanneer een publieke organisatie ook een marktrol gaat spelen, de uitoefening van haar publieke taken in het gedrang komt. Zo zouden er financiële risico's zijn in de zin, dat publieke middelen weglekken naar commerciële activiteiten. Winsten zouden hierdoor worden geprivatiseerd en verliezen gecollectiviseerd. Ook zouden grotere financiële risico's het voortbestaan van de organisatie in gevaar kunnen brengen. Is deze these houdbaar? Mede op basis van het in deze bundel gepresenteerde onderzoek concluderen Brandsen, Van de Donk en Kenis, dat er op dit terrein geen onderbouwde uitspraken kunnen worden gedaan. Het ontbreekt ons simpelweg aan systematisch inzicht in de financiële huishouding van hybride organisaties (2006: 432).

Weinig valt er evenzo te zeggen over een andere claim van tegenstanders van hybride organisaties: er kan een afnemende optreden van de kwaliteit van de dienstverlening omdat waarden als doelmatigheid en doeltreffendheid onder druk van de markt te sterk boven zorgvuldigheid, toegankelijkheid en kwaliteit worden gesteld. De redacteuren moeten concluderen dat wij het niet weten: 'gegevens over de uiteindelijke effecten op dienstverlening en de tevredenheid van klanten/cliënten blijken niet of nauwelijks voorhanden' (2006: 433).

Tot slot is er de claim dat er een 'cultureel verval' binnen de organisatie kan optreden omdat zij door de tegenstrijdigheden die eigen zijn aan hybriditeit uiteen wordt gescheurd. Of hiervan sprake is blijkt vooralsnog niet uit de hier gepresenteerde 'groene' onderzoeken, schrijven Brandsen, Van de Donk en Kenis. Hybridise-

1 Zie bijvoorbeeld de conclusies van de Werkgroep Verzelfstandigde Organisaties op Rijksniveau. De overheid, schrijven haar uit diverse ministeries afkomstige leden, moet 'reële problemen met sturen, beheersen en te weinig gevoel voor de omgeving niet "over de schutting gooien" maar aanpakken en zelf oplossen. Dit betekent investeren in de interne organisatie en sturing maar net zo goed in het naar buiten gericht zijn van de overheid' (2004: 7). De enige houdbare reden die de leden van de werkgroep zien om te verzelfstandigen, is het vrijwaren van de desbetreffende organisatie van politieke beïnvloeding. 'Deze benadering', vervolgen zij, 'betekent dat (vrijwel) alle huidige zbo's kunnen vervallen omdat er inhoudelijk en juridisch geen noodzaak voor is... Dit hele proces moet binnen vijf jaar klaar zijn' (2004: 8).

ring lijkt voor de werknemers vooral een verhoogde werkdruk en bureaucrativering te betekenen, niet een sterk beleefd conflict tussen publieke en private normen. Het laatste conflict wordt vooral ervaren door de managers en door de politici en beleidsmakers die bevoegdheden aan deze managers zijn kwijtgeraakt.

De laatste conclusie lijkt te mager. In hun inleiding schreven de redacteuren, dat men op de werkvloer te maken kan krijgen met een grotere druk van managers die prestaties ondubbelzinniger of instrumenteler willen meten, een druk die de wens klantgericht te werken en recht te doen aan de substantieelrationele context kan frustreren. Hybridisering kan dus een aanjager van ‘managementisme’ zijn (2007: 22). In brede kringen wordt inderdaad inmiddels erkend dat bureaucrativering en managementisme geregeld in conflict komen met de *professionele* waarden van werknemers of uitvoerders, men denke aan leerkrachten, politieambtenaren en universitair.¹ Helaas is er voor dit onderwerp in deze bundel weinig aandacht.

Ook over de veronderstelde voordelen van hybride organisaties weten wij eigenlijk weinig, concluderen Brandsen, Van de Donk en Kenis. Voorstanders stellen dat hybride organisaties juist dankzij de verbinding van tegenstrijdigheden innovatiever zijn. Inderdaad lijkt de innovatiekracht bij verschillende organisaties toegenomen. Het is echter zeer moeilijk vast te stellen, erkennen de redacteuren, of hybridisering hiervan de oorzaak is. De verklaringen zouden ook kunnen liggen in de toegenomen vrijheid verbindingen met anderen aan te gaan of in een sterker ervaren marktwerking (2006: 433). Genereren hybriden dan extra gelden uit commerciële activiteiten ten behoeve van publieke diensten? Geen idee: ook over eventuele financiële meerwaarden zijn er geen systematische gegevens. Hebben zij, tenslotte, een inhoudelijke meerwaarde doordat zij taken uitvoeren waartoe ze anders niet in staat zouden zijn? Hiervan lijkt

1 Zie hier bijvoorbeeld het Jaarverslag van de Raad van State van 2005 waarin een krachtig pleidooi wordt gehouden voor de eigen verantwoordelijkheid van professionals. Deze zijn steeds meer in de verdrukking gekomen door de om zich heen grijpende, wat de raad noemt, ‘bureaucratisch-bedrijfsmatige logica’ van aan de overheid gerelateerde instellingen: ‘Professionele uitvoering betekent maatwerk. Maatwerk vereist ruimte. Ruimte vraagt eigen verantwoordelijkheid. Verantwoordelijkheid betekent de bereidheid problemen op een zo laag mogelijk niveau (decentraal) op te lossen’ (2005: 35).

soms sprake. Brandsen, Van de Donk en Kenis noemen woningcorporaties die het beheer van schoolgebouwen overnemen of bejaardencentra gaan bouwen (helaas zijn corporaties evenwel geen hybride organisaties). Niettemin, erkennen zij, ‘weten we weinig over de ervaren meerwaarde aan de vraagkant’ (2006: 434). In het algemeen zijn de onderzoeksgegevens aangaande het effect van hybridisering op de kwaliteit van de dienstverlening ‘volstrekt ontoereikend’ (2006: 434).

11.7 VERDER ONDERZOEK IS GEWENST

Kortom, verder onderzoek is gewenst. Maar hoe doen wij dit en wat voor soort kennis hopen wij hiermee te vergaren? Men zou ‘deductief (typologisch) organisatieonderzoek’ kunnen verrichten, naar de formulering van de hoogleraar Beleids- en Organisationswetenschappen Patrick Kenis. Hij geeft hiervan een staal in zijn hoofdstuk *‘Hybriditeit vanuit een netwerktheoretisch perspectief’*. De lezer wordt hier onderhouden met volzinnen als: ‘Wat met het begrip hybriditeit tot uitdrukking wordt gebracht is dat er verschillende dingen worden gecombineerd... Zodra verschillende dingen op één of andere manier als deel van een coördinatiestelsel worden gezien (zij het een organisatie of een beleidsstelsel) spreken we van hybriditeit. De verschillen waarom het hier gaat zijn uiteraard niet elk denkbaar verschil, maar wel die verschillen die potentieel conflicterend of tegenstrijdig zijn.’ (2006: 46) Hybriditeit blijkt aldus volgens Kenis ‘een variëteit’ van ‘het fenomeen differentiatie’ te zijn, een fenomeen ‘dat reeds langer bekend is in de organisatiewetenschappen’ en dat ‘refereert aan het simpele feit dat er sprake is van arbeidsverdeling of werk, ondergebracht in verschillende taken’ (mijn cursivering). Deze in verschillende subsystemen ondergebrachte taken kunnen aan verschillende logica’s onderworpen zijn. Het idee is nu ‘dat subsystemen weliswaar erg verschillend kunnen zijn ... maar toch noodzakelijk zijn om bepaalde doelstellingen te bereiken’ (2006: 47). Vervolgens legt Kenis een verband met zijn onderwerp ‘netwerk’. Dit concept blijkt op meerdere wijzen ingevuld te kunnen worden (onder meer als netwerktheorie, nochtans: ‘Over het feit wat nu precies een netwerktheorie is bestaat echter nog de grote verwarring’

(2006: 48)). Gezien 'het object van studie in dit artikel (het publieke bestel waarin meerdere organisaties of partijen binnen organisaties bij betrokken zijn)' (sic) hanteert Kenis het concept netwerk als 'een type sociale structuur'. We 'willen dus weten wie met wie relaties onderhouden en welke inhoud deze relaties hebben' (2006: 48). 'Integratie' staat hier bijgevolg centraal, terwijl het bij hybriditeit juist ging om 'differentiatie'. In de discussie over hybriditeit zou er volgens Kenis nauwelijks aandacht zijn voor deze 'integratie' en dat terwijl hybride, en dus gedifferentieerde stelsels volgens hem slechts goed kunnen presteren bij voldoende integratie. Hoe combineren wij nu differentiatie en integratie by hybride organisaties? 'Verder onderzoek is noodzakelijk om kennis te vergaren over wanneer, in welke gevallen en onder welke omstandigheden dat lukt' (2006: 52).

Dat 'het vele deductieve (typologische) organisatieonderzoek wat plaatsvindt' (2006: 118) wellicht weinig bijdraagt aan onze kennis over het feitelijk functioneren van hybride organisaties, lijkt Kenis zich in een andere, met promovendus Tim Choy geschreven bijdrage te realiseren. Hij beveelt daar aan meer 'inductief organisatieonderzoek' te verrichten: 'door allerlei soorten kenmerken van de organisatie empirisch vast te stellen kan men namelijk andere patronen ontdekken dan wanneer men alleen op basis van typen naar de organisatie had gekeken. En deze empirisch vastgestelde patronen kunnen misschien wel een grotere waarde voor de praktijk hebben, dan een op basis van typen geconstateerde hybriditeit' (2006: 118). In hetzelfde artikel, waarin hij de definitie van een hybride organisatie 'aanscherpt' tot 'een organisatie die uit verbindende combinaties of gradaties van kenmerken van rivaliserende en abstracte typen bestaat' (2006: 117), komt hij misnoegd tot de conclusie, dat 'het aantal concepten waaronder rivaliserende typen gevonden kunnen worden nog steeds legio is [dit ondanks zijn aangescherpte definitie!] en daarmee het potentieel aantal hybride organisaties dat in de praktijk kan worden vastgesteld' (2006: 117). Misschien, vervolgt hij, 'is hybriditeit daarom wel eerder een conceptueel dan een afgebakend empirisch fenomeen'. En dan komt de uitsmijter: 'En hiermee kan gelijk de functionaliteit van hybriditeit ter discussie worden gesteld. Wij bevelen dan ook aan om meer duidelijkheid te creëren inzake het doel van hybriditeitsonderzoek' (2006: 117). Omdat Kenis er, kortom, maar niet in slaagt de werkelijkheid op basis van

zijn definities en concepties ondubbelzinnig in kaart te brengen, moeten wij ons afvragen of de werkelijkheid wel bestaat. Meer onderzoek is gewenst.

11.8 PUTTEN UIT BESTAANDE LITERATUUR

Hoe worden we dan wel wijzer? Allereerst kan kennis van de bestaande literatuur een springplank bieden voor kennisvergarig. Dit lijkt een open deur, maar binnen een modern universitair bestel waarin afscheid is genomen van de idealen van Humboldt, blijft deze deur meer en meer gesloten. Er bestaat trouwens ook maar weinig literatuur over hybriditeit, stelt Karré: 'drie of vier basisteksten die altijd geciteerd worden en bij wier inhoud nog maar zelden kritische vraagtekens gezet worden, namelijk de werken van Jacobs, Simon en In 't Veld' (2006: 56). Ook is de discussie over hybriditeit volgens hem vooral Nederlands. De Nederlandse bestuurskunde weet zich echter nauwelijks raad met gemengde organisaties, stellen Van de Donk en Brandsen (2006: 369). Deze kunde is vooral geënt op de Amerikaanse bestuurskunde en samenleving en hierin staan een strikt onderscheid tussen publiek en privaat centraal.¹ Het beperkt verrichte onderzoek naar hybride organisaties, schrijven de redacteurs in de inleiding, vindt plaats binnen drie tradities. Allereerst dus binnen de bestuurs- en beleidswetenschappen. Echter: '[h]et cumulatieve effect van de[ze] studies is voornog beperkt. Ook wint de normatieve insteek het nog wel eens van de empirische gedegenheid' (2006 23). Het laatste geldt in nog sterkere mate voor 'de weinige literatuur' over het 'maatschappelijk middenveld', die de tweede onderzoekstraditie vormt. Deze literatuur onderscheidt zich niettemin van de eerste traditie door een breder maatschappelijk perspectief. En tenslotte is er de organisatie-sociologie waarin vanouds veel aandacht is voor de tegenstrijdigheden binnen organisaties en voor de wijzen waarop zij hiermee trachten om te gaan. 'Er is geen andere discipline waarin zoveel aan-

1 Maar hieruit wordt geenszins de conclusie getrokken dat er niets bestaat tussen de publieke en private sector: traditioneel is de aandacht voor het middenveld in de Verenigde Staten juist enorm. Zie mijn *Pluralisme, democratie en politieke kennis*, hoofdstuk 2.

dacht is geweest voor strijdigheid, ambiguïteit en verwarring', schrijft Brandsen in zijn hoofdstuk over deze sociologie (2006: 32). Niettemin kunnen we, bij afwezigheid van 'systematisch empirisch werk' ook hier slechts spreken van een 'potentiële meerwaarde' (2006: 41).

Wat ontbreekt in deze opsomming is de theorie van het politieke pluralisme, een theorie die toch decennialang centraal heeft gestaan binnen de politicologie. De laatste discipline ontbreekt trouwens in het algemeen in deze bundel. Met het bijna volledig doorsnijden van de banden met hun moederdiscipline hebben de Nederlandse bestuurskundigen zich afgesneden van de in deze discipline gedurende een kleine eeuw opgebouwde kennis over politiek, bestuur en beleid.¹ Daarenboven hebben zij zich afgesneden van de alhier ontwikkelde wetenschapstheoretische inzichten over hoe men kennis op dit terrein zou kunnen vergaren. Het laatste, waarvoor de curieuze, maar zeker geen zeldzame bezigheden van Kenis illustratief zijn, komt dadelijk aan bod. Eerst worden enige korte woorden gewijd aan de pluralistische theorie. Onafhankelijke belangengroepen, zo zagen we reeds eerder, staan hierin centraal. Zij vervullen cruciale functies in de beheersing van macht, in de sturing en coördinatie van maatschappelijke activiteiten en in de afweging van de door hun leden aangehangen waarden en doeleinden met de al dan niet hiermee confligerende waarden en doeleinden van andere belangengroepen. Lindblom (1965) spreekt in dit verband bijvoorbeeld over '*partisan mutual adjustment*', de afstemming van menselijke handelingen en de hierin besloten waarden zonder centrale coördinator, zonder gemeenschappelijke doeleinden en zonder regels, die de onderlinge relaties volledig vaststellen en reguleren. Herhaaldelijk scherpen de auteurs langs dit pluralisme en de politicologie, maar, zo blijkt ook uit de aangehaalde literatuur, keer op keer missen zij de aansluiting.

Beleidsmakers, schrijven Brandsen, Van de Donk en Kenis, maken zich er in de regel zorgen over dat hybridisering leidt tot een gebrek aan democratische controle: baas in eigen huis op kosten van de staat, maar dan zonder de maatschappelijke verankering die men

1 Karré kan dan ook geloven dat de discussie over hybride organisaties 'begin jaren negentig op gang is gekomen, omdat private organisaties zich benadeeld voelden door "bijklussende overheden"... Dit leidde tot een scherp onderscheid tussen staat en markt en tot een afwijzing van hybride vormen' (2006: 63).

ten tijde van de verzuiling nog had (2006: 424). Geregeld wordt evenzo geklaagd over 'de verrommeling van de bestuurlijke verhoudingen', over de gecreëerde onduidelijkheid in sturings- en verantwoordingsmechanismen. Er is een veelvoud van dergelijke mechanismen geschapen: wettelijke regels, subsidies, gedragscodes, visitaties, marktconcurrentie, keurmerken, prestatie-indicatoren, extern en intern toezicht, onderhandelingen, et cetera. Hoe zij zich onderling verhouden, is onduidelijk. Bijgevolg, schrijven de redacteuren, staat 'de "governance-vraag" ... prominent op de agenda. Veelal is nog sprake van een wat gemankeerde transitiefase' (2006: 423). Gezien het meervoudige karakter van hybride organisaties, stellen zij terecht, zijn enkelvoudige vormen van toezicht en verantwoording niet meer toereikend. 'Verticaal toezicht zal daarom dienen te worden gecombineerd met brede publieke verantwoording in de vorm van keurmerken, branchecodes, visitaties en zo nog meer' (2006: 425, cf. 429). In de tweede paragraaf werd reeds in dit verband Mark van Twist aangehaald. Hij constateerde dat publieke organisaties die zich door allianties en 'hybridisering' verwijderden uit het politieke centrum en daardoor de politieke verantwoordingslijn minder intensief beleven, andere sturings- of verantwoordingstechnieken vereisen, dan de klassieke bureaucratische hiërarchie (2006: 395). Hij wees erop dat door dit proces vanzelf andere partijen in beeld komen waartegenover men zich zal moeten verantwoorden: contractpartners, klanten en afnemers. De niet door Van Twist en de redacteuren genoemde belangenorganisaties uit het maatschappelijk middenveld behoren hier zeker toe.¹ Binnen de politicologie is een zee van literatuur beschikbaar over de mogelijkheden en zeker ook de tekorten van deze 'horizontale' verantwoording (cf. hoofdstuk 6 hierboven). Ik noem slechts het werk van Bentley, Coker, Pendleton Herring, Munro, Odegard, Schattschneider, MacIver, Truman, Latham, Lindblom, Almond, Kaufman en Dahl en de brede traditie die zij gezamenlijk hebben gevestigd. Het is een gemiste kans wanneer men deze traditie volledig onbenut laat. Sterker: maatschappelijk en wetenschappelijk is het onverantwoord.

1 Zoals reeds opgemerkt, bestaat dit veld niet alleen uit 'ideële' organisaties.

We weten maar weinig over hybridisering, zagen we hierboven. De bestaande discussies zijn vaak niet meer dan uitwisselingen van ongefundeerde meningen en anekdoten. Het verrichte bestuurskundige onderzoek is sterk normatief van aard, bouwt niet verder op eerder onderzoek en leidt niet tot een cumulatie van kennis. Geen van de bestaande onderzoeken, stelt Karré, heeft geleid tot ‘een op empirische bevindingen gebaseerde theorie omtrent hybride organisaties’ (2006: 65). Er is nu vooral behoefte, schrijven de redacteuren, aan ‘gericht empirisch onderzoek en systematisch uitgewerkte theorievorming’ (2006: 25). De vraag is evenwel wat men hier hoopt te vinden, en wat men eigenlijk onder een ‘theorie’ verstaat. Zeker een heraansluiting met de politicologie zou hier de kwaliteit van de bestuurskunde enorm kunnen vergroten. Zo zou de ongecontroleerde invloed van impliciete ontologische, epistemologische en normatieve uitgangspunten op de waarneming, beschrijving, verklaring en voorspelling van bestuurlijke fenomenen drastisch kunnen worden ingeperkt wanneer men zich van deze uitgangspunten bewust zou worden dankzij de confrontatie met de uitgangspunten van rivaliserende paradigma’s. Kennis van de geschiedenis van de politicologie en van de pogingen deze te verwetenschappelijkten naar natuurwetenschappelijk model zou een wetenschapstheoretische sensibiliteit kunnen doen groeien, die ideologische escapades als die van Mouwen zou kunnen voorkomen. Men zou leren dat algemeen toepasbare bestuurskundige theorieën niet bestaan (cf. Lindblom 1990 en 1997). Tegelijkertijd, echter, zou men leren inzien dat dit bepaald geen vrijbrief is om er maar op los te leuteran. Integendeel: een gebrek aan universele waarheden maakt zorgvuldigheid des te belangrijker (cf. Blokland 2005: hst. 10 en 11).

Om een pluraliteit van geregeld confligerende maatschappelijke doelen (als vrijheid, gelijkheid, innovatie, economische groei) te bereiken staat ons een veelvoud van sociale technieken ter beschikking, die, al dan niet in specifieke combinaties met elkaar, in specifieke contexten optimale resultaten bereiken. In verschillende contexten maakt men verschillende afwegingen van elk op zich nastrevenswaardige, maar toch confligerende maatschappelijke doelen.

Als gevolg van deze afwijkende afwegingen, alsmede van de (veranderende) eigenaardigheden van de desbetreffende context, vragen verschillende contexten doorgaans om verschillende (combinaties van) sociale technieken. Het optimaliseren van onze maatschappelijke resultaten is daarom een voortdurend proces van *trial and error*, van social engineering, naar de formulering van Karl Popper, of van incrementalisme, naar Charles Lindblom. Het ergerlijke van massale bewegingen van markt naar overheid of van overheid naar markt, zoals we deze sinds de Tweede Wereldoorlog gezien hebben, is dat aan dit proces en de hiervoor noodzakelijke zorgvuldigheid geen recht wordt gedaan. De maatschappelijke kosten van deze ideologisch gevoede onzorgvuldigheid zijn geregeld enorm. En we leren maar niet, want leren van het verleden, lezen van eerdere teksten, bijvoorbeeld, kost niet te declareren tijd. Het zou daarom een eerzame opdracht van de bestuurskunde, bedrijfskunde, organisatiekunde of beleidswetenschappen kunnen zijn deze onzorgvuldigheid aan de kaak te stellen, bij voorkeur op dagelijkse basis.

LEREN VAN DE GEBREKKIGE *CIVIL SOCIETY* VAN TSJECHIË

Human beings are social animals who feel a need to form associations and to take part, even if it were only within their small worlds, in the management of public affairs and in the pursuit of universal benefit... Civil society means a society characterized by a systematic opening of a room for a most diverse self-structuring, and for the broadest possible participation in public life. This kind of civil society brings with it, essentially, a twofold impact: firstly, it allows a human being to develop all of the facets of human personality, including that which makes a person a social animal, desirous of taking part in the life of his or her community; secondly, it constitutes a true guarantee of political stability.¹

Václav Havel

In een polyarchie, de feitelijke verschijningsvorm van het democratische ideaal, is de macht verdeeld over een veelvoud van wederzijds onafhankelijke statelijke en maatschappelijke organisaties. Voor haar functioneren dienen een betrekkelijk open en sociaal verankerd stratum van politiek actieven te bestaan, alsmede een minimum aan maatschappelijk vertrouwen. Zo kunnen de gewenste maatschappelijke organisaties zich slechts ontwikkelen wanneer voldoende burgers de overtuiging hebben, dat zij waarden en doelen delen en deze met elkaar kunnen realiseren. En samen met de statelijke machten kunnen deze organisaties eerst een vreedzaam en constructief proces van wederzijdse beheersing voortbrengen wanneer bij alle actoren de overtuiging leeft, dat de confrontatie van belangen niet al-

1 Havel in een toespraak voor het Tsjechische parlement op 9 december 1997, geciteerd door Martin Potůček 2000: 112.

leen winnaars en verliezers oplevert, maar voor alle actoren *grosso modo* tot voordelige resultaten kan leiden. Evenzo ontwikkelt zich eerst de met democratie verbonden publieke uitwisseling van ideeën wanneer burgers een minimaal vertrouwen koesteren dat gezagsdragers, beleidsmakers en anderen in hun afwegingen en beslissingen open staan voor de argumenten en de belangen van mogelijke tegenstrevers.

Wanneer men denkt aan de moeilijkheden die overwonnen moeten worden bij het opbouwen van een polyarchie, gaan de gedachten vandaag al snel uit naar het Afrikaanse continent of naar landen als Rusland, Oekraïne, Afghanistan of Irak. Ook een goed ontwikkeld, sociaal en cultureel homogeen land als Tsjechië, een land dat bovendien op enige democratische ervaring in het verleden kan bogen, laat echter zien hoe lang de weg hier is. Deze Tsjechische weg leert ons bescheiden te zijn in onze pogingen elders een democratie te vestigen.

12.1 SOCIAAL EN POLITIEK VERTROUWEN IN TSJECHIË IN HISTORISCH PERSPECTIEF

Het vertrouwen via de politiek greep op de ontwikkeling van de eigen samenleving te hebben, kon zich in Tsjechië pas laat ontplooiën: na de opdeling van het Habsburgse Rijk in 1918 en het gelijktijdige uitroepen van de Tsjecho-Slowaakse Republiek. Dit vertrouwen werd vervolgens fundamenteel aangetast door het verraad van het Westen in München, de Duitse bezetting en vervolgens het verraad van hetzelfde Westen in Jalta.¹ Mede door deze ervaringen kon de sterk op Moskou georiënteerde Communistische Partij zich in de jaren direct na de oorlog in een relatief grote populariteit verheugen, ook al haalde zij in de diverse vrije verkiezingen die gedurende deze periode gehouden werden, nooit meer dan 38 procent van de stemmen. Na haar frauduleuze machtsovername in 1948

1 Op de Conferentie van München in september 1938 werd Tsjecho-Slowakije gedwongen Sudetenland aan Duitsland over te dragen. Een reactie bleef uit toen Duitsland tegen de afspraken in, in 1939 de onafhankelijkheid van geheel Tsjecho-Slowakije beëindigde. Op de Conferentie van Jalta in februari 1945 kwamen de Geallieerden impliciet overeen dat Tsjecho-Slowakije binnen de Russische invloedssfeer viel.

ontwikkelde zich onder Klement Gottwald en Antonin Novotný een stalinistisch, vooral op de Sowjet-Unie gericht systeem dat in de jaren vijftig en zestig langzaam vastliep in bureaucratie, centralisme en inertie. Vanaf het midden van de jaren zestig groeide evenwel de wil tot hervorming. Na de val van Novotný in januari 1968 probeerden onder meer Josef Smrkovský en Alexander Dubček vorm te geven aan een communisme 'met een menselijk gezicht'. Hoewel de doorgevoerde veranderingen vooral de vrijheid van meningsuiting en vereniging betroffen en nauwelijks de economische en politieke ordening, riep hun poging een ongekende geestdrift en betrokkenheid in de samenleving op. Deze geestdrift en betrokkenheid ont-aarden echter in hun tegendeel door de interventie 'op verzoek' in augustus 1968 van de 'bevriende' Warschaupactlanden, de beschamende, langzame aftocht van de eigen leiders (Dubček bleef aan tot april 1969) en de daaropvolgende jarenlange maatschappelijke zuiveringen. De reactie op deze gebeurtenissen was niet naar 'buiten' maar naar 'binnen' gericht en creëerde een politieke cultuur waarin een democratie zich onmogelijk voorspoedig kan ontwikkelen.

Hans Renner (1988) heeft een fraaie analyse gegeven van de politiek-culturele gevolgen van de verstikkende onderdrukking in de jaren zeventig en tachtig. Deze repressie was aanmerkelijk diepgaander en omvattender dan in de Sovjet-Unie en werd nog steeds uitgeoefend nadat in het laatste land al jaren de dooi had ingezet. De 'normalisering' die in Tsjechië onder Gustav Husák werd doorgevoerd, beroofde dit land voor decennia van een kader dat in staat is een goed functionerende polyarchie te dragen. In de eerste twee jaren na de Praagse Lente verloor de Communistische Partij, zowel door vrijwillige als gedwongen uittreding, 474.000 leden, achten-twintig procent van het totaal. Ruim de helft hiervan was lid geworden vóór de machtsovername in 1948. Velen van deze groep behoorden tot de meest idealistische en bekwame leden. Daarenboven verloren tussen de 250.000 en 300.000 mensen hun baan. Dit lot trof onder meer veertig procent van de leidinggevendenden in de bedrijven en dertig procent van de commandanten van leger en politie. Vooral de culturele sector werd grondig gezuiverd. 117 van de 299 leden van de Tsjechische schrijversbond – onder wie vooraanstaande auteurs als Ivan Klíma, Bohumil Hrabal, Václav Havel en Milan Kundera – kregen een publicatieverbod. Bij de uitgeverijen verloor tach-

tig procent van de redacteurs hun baan. Hetzelfde overkwam zeventig procent van het wetenschappelijk personeel van de musea, veertig procent van het artistiek personeel van de schouwburgen en een kwart van de universitaire hoogleraren. Tweeduizend journalisten, oftewel de helft van de leden van de journalistenbond, werden, vaak letterlijk, het bos ingestuurd. Wat resulteerde was, in de woorden van Heinrich Böll, 'een perfect cultureel kerkhof' (Renner 1988: 114-7).

Het optimisme en de maatschappelijke betrokkenheid die de Praagse Lente kenmerkten maakten volgens Renner na haar onderdrukking plaats voor 'passiviteit, politieke apathie en een ongekend geestelijk marasme geworteld in het besef dat de situatie volkomen uitzichtloos was. Er volgde een massale terugtrekking van de burgers in de privé-sfeer' (1988: 123). Onderdeel van deze 'innere Immigration' acht Renner een negatieve houding ten opzichte van alles wat de persoonlijke sfeer overstijgt en het hanteren van een dubbele moraal: een voor de buitenwereld en een voor de eigen kring. Een treffende illustratie van deze immigratie vormt de enorme toename in de jaren zeventig en tachtig van het aantal buitenhuisjes ('chalupy') en de gelijktijdige ontwikkeling van een cultus rondom het buitenleven, compleet met eigen literatuur, muziek, keuken en tijdschriften. In Tsjechië steeg dit aantal uitwijkplaatsen van 120.000 in 1969 naar 225.000 in 1981 (Renner 1988: 124).

Een uiting van het alomtegenwoordige cynisme vormde de opmerkelijke stijging van het aantal partijleden gedurende de jaren tachtig. Tussen 1971 en 1981 werden 655.000 mensen lid van de Communistische Partij. In 1981 telde zij naar schatting ruim anderhalf miljoen leden, tien procent van de gehele Tsjecho-Slowaakse bevolking, kinderen inclusief. Vooral de jongeren traden enthousiast toe: meer dan negentig procent van de nieuwkomers was jonger dan vijfendertig jaar, ongeveer de helft was zelfs jonger dan vijfentwintig jaar. Opportunisme was in de regel het motief. De betere opleidingen konden alleen gevolgd worden en de hogere maatschappelijke posities konden alleen bereikt worden door partijleden en het lidmaatschap was dus een wijze om de eigen carrière veilig te stellen (Renner 1988: 127). Te denken in dit kader geeft ook de betrekkelijk grootschalige medewerking aan de activiteiten van de geheime politie. In 1989 bleek dat deze over maar liefst 600.000

mensen dossiers had opgebouwd (het grootste dossier besloeg 7500 pagina's). Dit kon slechts gebeuren dankzij de medewerking van talloze informanten. *Wie* precies *welke* informatie over *wie* aan *welke* leden van de geheime politie heeft verschaft, is nog altijd niet volledig opgehelderd. Omdat zo velen hierbij betrokken waren, is het enthousiasme voor de creatie van wettelijke mogelijkheden tot openbaarmaking gering. Ook prefereert men veelal niet te weten welke mensen uit zijn omgeving klikten.

Het cynisme en de hypocrisie uitten zich volgens Renner voorts in een voor Tsjecho-Slowakije ongekende 'corruptie, machtsmisbruik, zwarte handel, diefstal van staatseigendommen ... en verharding van de intermenselijke verhoudingen... Er ontstonden hele systemen van smeergelden op vrijwel elk gebied van het dagelijks leven' (1988: 132). Renner noemt de gezondheidszorg, de volkshuisvesting, de detailhandel en het onderwijs. Mede dankzij deze corruptie telde het land in de jaren tachtig enkele tienduizenden miljoeners, beduidend meer dan vóór de communistische machtsgreep in 1948.

12.2 GEEN HERSTEL VAN VERTROUWEN NA DE OMWENTELING

De reeds bestaande grote sociale ongelijkheid is na de omwenteling in 1989 sterk toegenomen. Debet hieraan is een stevige omarming door achtereenvolgende regeringen van een rigide neoliberal kapitalisme, een omarming die vanuit het Westen ook krachtig werd gestimuleerd. De eindoverwinnaar van de geschiedenis had weliswaar inmiddels zelf het einde van de ideologie uitgeroepen, maar dat belette hem niet een wereldwijd ideologisch offensief te openen.¹ De West-Europese sociaal-democratische partijen, met succes

1 Niet ten onrechte constateert de Pools-Amerikaanse politicoloog Adam Przeworski in 1993: 'Ours is an era of ideology. Several countries, in Eastern Europe and elsewhere, have recently begun the greatest ideological inspired experiment since Josef Stalin initiated the forced industrialization of the Soviet Union. Although the prevailing mood echoes Konrad Adenauer's dictum of "no experiments", the economic transformations envisaged in these countries ironically mirror the communist project. They implement an intellectual blueprint, a blueprint drawn up within the walls of American academia and shaped by international financial institutions. These transformations are meant to have radical effects, to turn all

in diskrediet (en verwarring) gebracht met onder meer verwijzingen naar de ineengestorte Oosteuropese ‘socialistische systemen’, keken onderwijl lijdzaam toe. Mede daarom bleven waarschuwingen goeddeels uit dat in iedere beschaafde samenleving de schapen tegen de wolven beschermd worden en dat een vrije markt en een ontwikkelde economie louter kunnen functioneren dankzij alomvattende overheidsinterventies, waaronder de schepping van een uitgebreid en fijnmazig juridisch kader (cf. § 7.1 hierboven). Zowel in het Westen als in het Oosten werd bijna algemeen aangenomen, schrijft Jan Prybyla, ‘that the re-emergence of communism’s economic successor system would be a relatively simple and spontaneous affair. After all, capitalism – the only practical alternative to socialist central planning – is what people do when you leave them alone. Let them be (*laissez les faire*) and they will higggle and bargain in the market, which they themselves, not deliberately, create by their buying and selling... Restructuring ... was seen as primarily dismantling the much corroded institutional remnants of socialist administrative command by freeing prices, opening up domestic trade to foreign competition, and privatising property – the quicker the better (shock therapy)’ (1998: 351; cf. Appel 2004).

Voor afwegingen en nuances was dus weinig aandacht in de jaren negentig. Deze eenzijdigheid bracht een grote schade toe aan de Oosteuropese economieën en democratieën: een onnodig hoog niveau van werkeloosheid en bestaansonzekerheid, vermijdbare abrupte ontmantelingen van complete bedrijfstukken en van hiervan afhankelijke lokale gemeenschappen, een vermijdbare toeneming van sociale ongelijkheden in inkomen, vermogen en politieke hulpbronnen, een nodeloze groei van het politieke cynisme en populisme, en een sterke aantasting van het onderlinge vertrouwen, kortom, een ondermijning van de toch al fragiele *civil society*.

David Ost laat in zijn *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe* (2005) zien hoe nationalisme, populisme en extremisme in de jaren negentig tot bloei kwamen. Zijn boek is grotendeels gebaseerd op veldwerk in Polen, waar net als in Tsjechië

existing social relations upside down. They offer a panacea, a magic elixer which, once taken, will cure all ills. Replace “nationalization of the means of production” and “plan” with “market”, and you can leave the structure of the ideology intact’ (1993: 39).

na de val van de muur een hardvochtig elitair neoliberal beleid werd gevoerd. Hierin werd bewust weinig rekening gehouden met de wensen van de arbeidersklasse omdat er vanuit werd gegaan, dat dit de transformatie naar een moderne economie zou frustreren. De arbeidersklasse voelde zich verraden door de elite en haar eigen leiders (ook die van Solidariteit) en zocht haar heil bij een populistische, nationalistische politieke beweging. Dit bekrompen populisme hindert nog altijd de vorming van de instellingen en waarden van een democratie.

Voor de democratie is tevens van belang dat de kansen die het ongereguleerde kapitalisme bood, zeker ook zijn benut door de leden van de vroegere zittende klasse. Dankzij hun geprivilegieerde positie in het oude communistische systeem beschikten vooral zij over het noodzakelijke sociale, economische en culturele kapitaal om van de nieuwe mogelijkheden te kunnen profiteren. De invoering van wat men als het westerse systeem beschouwde, heeft aldus de in decennia opgebouwde sociale onrechtvaardigheid geregeld slechts vergroot. Ook dit verklaart de teleurstelling en het cynisme onder de bevolking over de democratie die in de jaren negentig om zich heen greep: het ging vooral de leden van de oude, bevoorrechte kaste aanmerkelijk beter (cf. Eatwell, Ellman, Nuti en Shapiro 1995; Ost 2005).

12.3 DE MOEIZAME ONTWIKKELING VAN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES

Onderling vertrouwen en respect zijn, zoals reeds opgemerkt, noodzakelijke voorwaarden voor het functioneren van een polyarchie (en trouwens niet minder van een economie). Alleen wanneer deze voorwaarden zijn vervuld is een open, constructieve communicatie mogelijk en zullen mensen de onafhankelijke maatschappelijke organisaties opbouwen waarop een polyarchie is gefundeerd. Zijn er geen vertrouwen en respect dan zullen mensen zich zelden verenigen om gezamenlijke doelen te realiseren en zullen zij een geringe bereidheid vertonen om de wederzijds profijtelijke compromissen te sluiten, die onvermijdelijke conflicten beëindigen. Individuen moeten dus niet uitsluitend tegenstrevers in elkaar zien met wie zij in

een *zero-sum-game* verwickeld zijn, maar ook medeburgers met wie zij waarden, doeleinden en verwachtingen delen en met wie zij kunnen samenwerken om deze te verwerklijken.

Dit vertrouwen en respect ontbreken in hoge mate in Tsjechië en andere Oosteuropese landen. Over Irak en Afghanistan zullen we hier maar zwijgen. Na decennialange onderdrukking vertrouwen de Tsjechen twee decennia na de omkeer nog altijd vooral 'inner circles' van vrienden en familie, 'inner circles' waarop zij zich gedurende deze jaren terug hadden getrokken. De politieke en economische ontwikkelingen sinds de omwenteling hebben bovendien het onderlinge vertrouwen en respect eerder aangetast dan vergroot. Het is tekenend dat er nog altijd een zeer uitgebreide tweede of informele economie bestaat waarin diensten en goederen worden uitgewisseld op basis van familiale of vriendschappelijke banden. Ook op private ondernemingen kan men immers nauwelijks rekenen.

Gebruikmakend van data van de *New Democracies Barometer* van de Paul Lazarsfeld Society in Wenen onderzochten William Mishler en Richard Rose (1997) het vertrouwen, dat mensen in negen Oost- en Centraaleuropese landen stelden in vijftien verschillende instituties. Wantrouwen of op zijn best scepsis zetten de toon. Gemiddeld genomen had men nog het meest fiducia in het leger en de kerken. Het minst vertrouwde men de politieke partijen, het parlement en de vakbonden. In zoverre het onderzoeksmateriaal vergelijkbaar toestond was het vertrouwen in West-Europese landen, hoewel ook aan sterke erosie onderhevig, op alle terreinen beduidend hoger.¹

Opmerkelijk is het geringe vertrouwen dat de inwoners van de vroegere Oostbloklanden hebben in maatschappelijke organisaties die in principe geen onderdeel zijn van de overheid. Mishler en Rose verklaren dit uit de omstandigheid dat zij voor de omwentelingen gedwongen werden hierin 'vrijwillig' te participeren. De betreffen-

1 Een andere indicatie van het wantrouwen vormen cijfers van de zogenaamde Eurobarometer van de Europese Commissie. In januari 2008 bleek dat slechts 16 procent van de Tsjechen vertrouwen had in het eigen parlement, en slechts 21 procent in de eigen regering. Maar liefst 58 procent had evenwel vertrouwen in de Europese Unie als instituut. Voor de Europese Unie als geheel liggen de eerstgenoemde percentages gemiddeld rond de veertig, waarbij opgemerkt moet worden dat het gemiddelde sterk naar beneden wordt gehaald door de Oosteuropese staten.

de organisaties waren een verlengstuk van de partij die deze gebruikte om de afhankelijkheid van de burgers aan het systeem te controleren. Vandaag hebben deze burgers hun argwaan en cynisme over maatschappelijke organisaties nog niet achter zich gelaten.

Een onafhankelijk maatschappelijk middenveld dat tegelijkertijd als een buffer en mediair tussen staat en individu optreedt, moet, zo kan men ook van het bovenstaande afleiden, nog grotendeels van de grond komen. Verontwaardiging over maatschappelijke misstanden of corruptie vertaalt zich mede hierom nog maar uiterst moeizaam in effectief protest. Van een open politieke competitie is nauwelijks sprake. Het oude regime werkte de ontwikkeling van een onafhankelijk middenveld bewust tegen daar de Communistische Partij geacht werd alle werkelijke en rechtmatige behoeften, verlangens en ambities adequaat uit te drukken. Bijgevolg, stelt Martin Potůček, heeft het huidige politieke stelsel een sterk gefragmenteerde en geatomiseerde samenleving geërfd met een groot gebrek aan vertrouwen tussen burgers onderling en tussen overheid en burgers. Dit heeft volgens hem grote gevolgen: 'People are not used to associating or working to protect their interests when they are threatened. Government representatives are not used to negotiating with representatives of interest groups or with the public. Successful contact among these groups is sporadic and incidental, rather than being systematically or legally established. There is the constant risk of inappropriate actions from both sides, stemming from a lack of information or understanding' (2000: 111).

In deze omstandigheden wordt de houding van de overheid ten opzichte van het maatschappelijk middenveld van bijzonder belang: stimuleren haar vertegenwoordigers zijn ontwikkeling, op financiële of institutionele wijze, of frusteren zij deze? Helaas is Tsjechië ook hier sinds de omwenteling weinig fortuinlijk geweest. De belangrijkste politicus sinds 1989, de neoliberale econoom Václav Klaus¹, heeft altijd weinig sympathie betoond voor de idee van een 'civil society'. Naar eigen zeggen is zijn streven primair geweest 'een samenleving van vrije burgers' te creëren. De idee dat burgers en groepen niet alleen voor de eigen belangen opkomen, maar ook voor 'higher values which enrich society' is, zo stelde hij in een toe-

1 Klaus was onder meer gedurende de jaren 1992-7 premier, vervolgens, na een corruptieschandaal, parlementsvoorzitter en is sinds 2003 president.

spraak in 1995, 'not supported by any evidence' (geciteerd door Potůček 2000: 112). Binnen zijn economische benadering van de democratie is het voldoende op geregelde basis verkiezingen te houden, verkiezingen die burgers in de gelegenheid stellen de zittende regering al dan niet te vervangen. De jarenlange rivaal van Klaus, Václav Havel, heeft op dit terrein radicaal andere ideeën, zoals men ook mocht verwachten van iemand die is voortgekomen uit een burgerrechtenbeweging. Maar ook omdat zijn functie van president (1989-2003) grotendeels ceremonieel van aard is geweest, zijn deze alternatieve ideeën nauwelijks vertaald in praktische maatregelen. Daarom, constateert Andrew Green (1999), bestaat er geen toereikend wettelijk kader waarbinnen maatschappelijke organisaties formeel, op geïnstitutionaliseerde wijze, de beleidsmakers hun standpunten en visies kunnen presenteren. Gebeurt het laatste toch, dan is dit op ad hoc basis en grotendeels afhankelijk van informele, persoonlijke relaties. Er bestaat volgens Green een betrekkelijk gesloten proces van beleidsvorming binnen de ministeries waarop buitenstaanders, waaronder ook in hoge mate het parlement, nauwelijks invloed kunnen uitoefenen. Samen met het gegeven dat Tsjechen, zoals wij reeds zagen, uiterst wantrouwend staan tegenover maatschappelijke organisaties en deze vooral in verband brengen met fraude en corruptie, verklaart deze onwelwillende houding van de overheid de uiterst zwakke ontwikkeling van het middenveld in de jaren negentig (cf. Green 1999: 227; Potůček 2000: 114).

Green legt een oorzakelijk verband tussen de afwezigheid van mogelijkheden invloed uit te oefenen op de dagelijkse publieke besluitvorming en het wijdverbreide politieke cynisme. Als gevolg van deze afwezigheid van mogelijkheden tot politieke participatie is er volgens hem een zwakke relatie tussen staat en samenleving. Deze zwakte frustreert de democratische ontwikkeling. Door hem aangehaald opinieonderzoek in de jaren negentig laat zien, dat mensen in toenemende mate ontevreden zijn over het bestaande politieke bestel (1999: 223). Tussen 1991 en 1998 daalde het percentage mensen dat meende dat de tegenwoordige omstandigheden beter waren dan die ten tijde van het communistische regime, van 37 naar 25. Het percentage dat meende dat de omstandigheden vroeger beter waren dan vandaag, steeg van 14 naar 28. In 1998 was nog maar 25 procent van de bevolking de mening toegedaan dat het

land er op vooruit was gegaan. De overigen meenden dat het slechter ging (28 procent), zagen geen verschil (37 procent) of konden geen oordeel vellen (10 procent). Negatieve houdingen naar de staat, de politiek, de economie en belangenorganisaties hebben geleid tot, wat Green noemt, 'pathologies in modes of political participation' (1999: 224). Groeiende meerderheden van kiezers menen dat zij geen invloed op de politiek kunnen uitoefenen, dat verkiezingen betekenisloos zijn en dat er wat het laatste betreft geen grote verschillen zijn tussen het oude en het nieuwe regime.¹ Om toch invloed uit te oefenen gaat men meer en meer zien in 'confrontational modes of political participation', zoals demonstraties, stakingen en boycotts (1999: 224).

Maatschappelijk cynisme uit zich op vele wijzen. Een wellicht onverwachte uiting is het wegverkeer. Uit statistische analyses blijkt dat in Tsjechië de meeste verkeersdoden van Europa per gereden kilometer vallen: 37 doden per miljard kilometer (in Griekenland, tweede op de lijst, zijn dat er 28). Volgens Josef Mikulik van het Transport Onderzoeks Centrum in Brno zijn verkeersongevallen zelden toeval: 'They are a symptom of social illness', een spiegel van het gedrag in de rest van de samenleving (*The Prague Post*, 4 april 2002). In zijn opvatting is het Tsjechische roekeloze rijgedrag een uiting van een onvolwassen post-communistische mentaliteit waarin burgers na jarenlange onderdrukking weinig respect voor de wet hebben, alsmede voor de politie die deze wet moet handhaven. Tsjechen moeten volgens hem nog altijd leren 'to accept the law as a tool that protects citizens, not as a penalty restricting personal freedom.'² Het tegenwoordige competitieve kapitalisme heeft weinig

- 1 De opkomstpercentages bij verkiezingen vertonen dan ook een voortdurende neergang. Voor de parlementsverkiezingen daalde dit percentage van 96,3 in 1990 naar 64,5 in 2006. De in opiniepeilingen meest genoemde reden voor het niet uitbrengen van zijn stem, is 'weerzin' tegen de politiek en de politici.
- 2 Tsjechen, stelde toenmalig president Havel in vergelijkbare zin in 1992, moeten leren dat de staat niet noodzakelijkerwijze een vijand is. De staat dient dit leerproces echter te bevorderen door mogelijkheden te creëren van politieke participatie en overleg: 'The state is not something unconnected to society, hovering above or outside it, a necessary and anonymous evil. The state is a product of society, an expression of it, an image of it. It is a structure that a society creates for itself as an instrument of its own self-realisation. If we wish to create a good and humane society, capable of making a contribution to humanity's coming to its senses, we must create a good and humane state' (1992: 13; ook geciteerd door Misztal 1996: 269).

aan dit leerproces bijgedragen. De algemene idee is, stelt Mikulik, dat wanneer men hierin wil slagen, bijkans alle middelen gepermitteerd zijn.¹

12.4 STRUCTURELE VERSUS CULTURELE VERANDERINGEN

Institutionele politieke veranderingen garanderen dus geenszins de ontwikkeling van de deugden, de onafhankelijke maatschappelijke organisaties en de open processen van publieke besluitvorming en wederzijdse beheersing die zijn verbonden met een civil society en een polyarchie. Het laatste kan ondanks relatief gunstige omstandigheden nog decennia in beslag nemen.

Barbara Misztal bespreekt in haar *Trust in Modern Societies: The Search for the Bases of Social Order* (1996) de vergelijkbaar moeizame ontwikkeling van de democratie in Polen. Democratie, constateert zij, gaat gepaard met waarden als tolerantie, vertrouwen, overleg, respect voor minderheden, vrije informatie en de wil hiervan ook gebruik te maken. Aan de hand van de reacties van Poolse burgers op het aidsprobleem illustreert zij, dat institutionele omwentelingen geenszins waarborgen, dat deze waarden worden aanvaard en in de praktijk gebracht. Hoewel aan het begin van de jaren negentig de meerderheid van de bevolking deze omwentelingen steunde, was de betekenis van de nieuwe democratische structuren voor velen onduidelijk: 'For many democracy meant that you could do what you wanted or that what the people wanted was good, and if the majority of the local community did not want seropositive people in their neighbourhood, they had the right to evict them. The majority of people refused to learn about the disease and classified the sufferers as belonging to a "different", not "their" own reality, thus not deserving equal treatment' (1996: 232). In tal van lokale gemeenschappen werden dus wegblokkades opgeworpen, demonstraties

1 Een van deze middelen is omkoping. Ase Grodeland, Tatyana Koshechkina en William Miller illustreren de tolerante houding ten opzichte van corruptie in hun "Foolish to Give and Yet More Foolish Not to Take": In-Depth Interviews with Post-Communist Citizens on Their Everyday Use of Bribes and Contacts' (1998). Over corruptie en machtsmisbruik wordt inmiddels wel meer in de media gerapporteerd. Mede onder druk van de Europese Unie verricht de Tsjechische overheid tevens meer inspanningen om haar te bestrijden.

voor ziekenhuizen gehouden, seropositieve drugsgebruikers in elkaar geslagen en hun huizen in brand gestoken, dit vaak zonder veel hinder te ondervinden van de lokale politie. 'Excessive parochialism' dreigt volgens Misztal wanneer institutionele wijzigingen niet gepaard gaan met cultuurpolitieke veranderingen.

Men zou, ter afsluiting, een parallel kunnen trekken tussen de 'innerlijke immigratie' die het Tsjechië sinds de jaren zeventig kenmerkt, en de wijze waarop burgers in de westerse democratieën zich in de laatste decennia uit het publieke leven hebben teruggetrokken. In beide gevallen lijkt deze immigratie in hoge mate voort te vloeien uit een gevoel van politieke onmacht: men meent geen invloed meer te kunnen uitoefenen op de wijze waarop de eigen samenleving zich ontwikkelt en trekt dus zijn handen ervan af. In het geval van Tsjechië kwam het gevoel van onmacht oorspronkelijk voort uit de aanwezigheid van een alomtegenwoordige communistische partij en een gecentraliseerde, bureaucratische staat die moest opereren binnen de strakke kaders die een buitenlandse mogendheid had vastgesteld (uiteraard vormt de terreur een aparte dimensie). Vandaag en in zijn algemeenheid ligt de oorzaak in processen van modernisering waarbij steeds meer sferen van het leven onontkoombaar worden beheerst door de functionele rationaliteit van markt en bureaucratie. Het effect is in alle gevallen hetzelfde: een gevoel van malaise en een terugtrekking in on- of anti-sociale activiteiten.

EEN DAGELIJKS ERVAREN WAARHEID: EEN BIOGRAFIE VAN ISAIAH BERLIN

Het te korte leven van de Engelse cultuurdrager Isaiah Berlin (1909-1997) is dermate gevuld geweest, dat er probleemloos een biografie van duizend pagina's in moet hebben gezeten. In *Isaiah Berlin: A Life* (1998) laat Michael Ignatieff het bij een derde hiervan. Aan het beschikbare materiaal zal het niet hebben gelegen: hij had de beschikking over een immens, nog altijd groeiend Berlin-archief, hij sprak met een kleine honderd bekenden en vrienden van Berlin en een decennium lang, vanaf eind 1987, had hij de gelegenheid Berlin met grote regelmaat langdurig te interviewen. En Berlin praatte graag.

De biografie van Ignatieff biedt meer dan een individueel levensverhaal: via Berlin wordt tevens een schets gegeven van het laatste millennium. Berlin is immers bij vele belangrijke gebeurtenissen in het maatschappelijke en intellectuele leven van onze eeuw betrokken geweest of behoorde tot de intimi van de persoonlijkheden die deze gebeurtenissen mede hebben bepaald. Tot zijn kennissen of vrienden behoorden Winston Churchill, Anthony Eden, Edward Halifax, John F. Kennedy, Chaim Weizmann, Ben Gurion, Georg Kennan, Felix Frankfurter, Arthur Schlesinger, Donald Maclean, Guy Burgess, Boris Pasternak, Anna Akhmatova, John Maynard Keynes, Ludwig Wittgenstein, Alfred Ayer, Stuart Hamshire, T.S. Eliot, Stephen Spender, Virginia Woolf en Margaret Thatcher. Zelfs Tony Blair probeerde Berlin aan het einde van zijn leven nog per brief te verleiden in discussie te gaan over zijn 'New Labour'.

Berlin werd in 1909 geboren in Riga als enig kind van een welvarend joods echtpaar dat een klein vermogen verdiende in de houtindustrie. Het krijgen van een kind was een diepe wens van zijn ou-

ders die de vervulling hiervan hun verdere leven beloonde met een aandacht en adoratie, die geregeld schadelijk is voor iemands karakter. Op de vlucht voor de oorlog verhuisde het gezin in 1916 naar Sint Petersburg alwaar Berlin getuige was van de gewelddadigheden en angsten die gepaard gingen met de Russische revolutie, een ervaring die diepe indruk op hem maakte en mede zijn levenslange afkeer van alle vormen van fanatisme inspireerde. Het allerbelangrijkste wat hij echter van zijn Russische achtergrond had overgehouden, was volgens Berlin het besef van de kracht van ideeën. De ideeëngeschiedenis zou om deze reden zijn primaire belangstelling krijgen.

In 1921 emigreerde het gezin, ditmaal op de vlucht voor een groeiend antisemitisme en wantrouwen tegen ‘burgerlijke elementen’, vervolgens naar Engeland. Zijn vader had reeds voor de oorlog handel met Engelse zustermaatschappijen gedreven en het geld dat hij daarmee had verdiend in Engeland ondergebracht. Financieel kwam het gezin derhalve niet berooid aan. Omdat zijn vader vrij snel zijn activiteiten in de houtindustrie kon oppakken, bleef Isaiah ook daarna gevrijwaard van materiële tegenslagen. Dankzij zijn (late) huwelijk met de aristocratische en vermogende Aline de Gunzbourg werd hij later zelfs een rijk man.

Evenals zijn Anglofiele vader verpachtte Berlin zijn hart aan Engeland. Als vluchteling identificeerde hij zich met de Engelse cultuur op een wijze, die voor autochtonen niet is weggelegd: zonder ironie. Het beeld dat Engelsen graag van zichzelf koesteren – pragmatisch, excentrisch, flegmatisch, empirisch, fair, fatsoenlijk en eerlijk – werd door hem in zijn werk uitvergroot en in de spiegel van zijn ideeën en opvattingen herkenden de Engelsen een favoriet beeld van zichzelf. Onder Engelsen werd Berlin al vrij snel tamelijk populair.

Naast een Russische en een Engelse had Berlin ook nog een joodse bagage. Vooral zijn moeder was diep religieus en daarnaast confronteerde de geschiedenis hem uiteraard voortdurend met deze laag van zijn identiteit. Zelf heeft Berlin echter nooit kunnen geloven. Als scepticus was hij ervan overtuigd dat het leven uiteindelijk geen enkele transcendente betekenis had. Niettemin had hij een groot respect voor religieuze rituelen en tradities, en participeerde hij geregeld in de joodse. Dit uit de ervaring en het besef, zo zou hij

later schrijven, dat mensen een diepe behoefte bezitten ergens bij te horen, onderdeel te zijn van een duurzame gemeenschap met een eigen, gerespecteerde culturele identiteit met eigen rituelen en tradities.

Berlins wijze van spreken en schrijven is vermaard. Zijn zinnen zijn extreem lang en bestaan naast de hoofdboodschap uit een groot aantal kwalificaties die hem naar het lijkt eerst tijdens het spreken invallen. De gemiddelde zin ontwikkelt zich als een sneeuwbal die van een helling afrolt, sneller en sneller, groter en groter, en de kern met steeds meer lagen beschermend, net zo lang tot de met gepaste bewondering toekijkende twijfelaar aan de voet van de helling is verpletterd. Deze archaische, eerder melodieuze, intuïtieve en associatieve, dan logische spreek- en schrijfstijl moet hij al op zeer jonge leeftijd gebezigd hebben, te oordelen naar zijn bewaard gebleven opstellen als scholier.

Berlin converseerde graag en genoot dan ook graag gezelschap. Het beeld dat van hem uit Ignatieffs biografie naar voren komt is dat van een uiterst aimabel, geestig en tevreden mens, die buitengewoon aan het leven was verslingerd en het onder intellectuelen zeldzame talent had er met volle teugen van te genieten. De kern van zijn filosofie, dat waarden onherroepelijk botsen en dat mensen voortdurend in het leven pijnlijke, tragische keuzen moeten maken waarbij onvermijdelijk waardevolle opties verloren gaan, was hem persoonlijk niet aan te zien. Een man volkomen in harmonie met zichzelf, zijn omgeving en de wereld, stil overtuigd van zijn waarde, zonder arrogant of pedant te worden. Zijn leven lang heeft hij volgehouden, dat hij schromelijk werd overgewaardeerd. Toen een bewonderaar van Hannah Arendt, die naar Berlins mening een enorm overschat warhoofd was, hem boos toebeet dat Hannah dat ook van hem vond, was zijn montere antwoord: 'Well, we are *both* right.'

Berlin heeft altijd gesteld dat hij nimmer een intellectuele agenda heeft gehad. Hij hield ervan zichzelf te vergelijken met een taxi: ik kom alleen in beweging wanneer ik word geroepen en de opdrachtgever bepaalt wel de plaats van bestemming. Niettemin, terugkijkend moet worden geconcludeerd dat zijn werk wel degelijk één groot thema had. Hij was, naar zijn eigen beroemd geworden on-

derscheid, geen vos, maar een egel: hij was in het bezit van één groot inzicht, niet van vele verschillende weetjes.

De rode draad door zijn werk vormt een kruistocht tegen het zeker in onze westerse cultuur van oudsher en in brede kringen levende monistische wereldbeeld. Dit houdt in dat er op elke vraag slechts één juist antwoord bestaat en dat alle juiste antwoorden op harmonieuze wijze in één rationeel stelsel kunnen worden geordend. Dit stelsel is bovendien kenbaar: door ons allemaal of, een meer gebruikelijke veronderstelling, door een beperkt aantal tot leiderschap geroepen uitverkorenen. Werkelijk rationele mensen hebben voorts geen meningsverschillen en belangentegenstellingen: zij allen baseren hun denken en handelen immers op dezelfde, voor iedereen en onder alle omstandigheden geldende, wetten, regels en standaarden. Waar toch meningsverschillen bestaan, bestaan slechts onduidelijkheid of onvolgroeidheid, tijdelijke gebreken die verholpen kunnen worden. Een heropvoeding kan desnoods licht in de duisternis brengen.

Tegenover deze monistische overtuiging stelt Berlin dat er vele, elk op zich nastrevenswaardige, doch vaak onverenigbare waarden zijn die voortdurend met elkaar botsen en daarom tegen elkaar moeten worden afgewogen. Dat wij niet alles in het leven kunnen realiseren, vormt voor hem een tragische, maar door een ieder dagelijks ervaren waarheid. De hoop dat er een theorie of een maatschappelijke ordening bestaat waarin al onze waarden tegelijkertijd en op harmonieuze wijze verwezenlijkt kunnen worden, is naar Berlins overtuiging een gevaarlijk misverstand. Een samenleving zonder politiek is dus ondenkbaar. Altijd zal de noodzaak aanwezig blijven om tegenstrijdige waarden en belangen tegen elkaar af te wegen. 'Het einde van de politiek' of 'het einde van de geschiedenis' of 'het einde van de ideologieën' is een kennistheoretische vergissing.

Dat er een grote pluraliteit aan waarden bestaat impliceert overigens volgens Berlin niet dat deze pluraliteit grenzenloos is en dat al deze waarden onder alle omstandigheden even betekenisvol zijn. In tegenstelling tot de postmodernisten verzet Berlin zich hartgrondig tegen relativisme en subjectivisme: er bestaat in zijn optiek een universeel gedeelde, minimale moraal en het is volgens hem altijd mogelijk rationeel over waarden te argumenteren (zie het volgende hoofdstuk).

Ook omdat Berlin een graag geziene gast was in artistieke, politieke en academische kringen en hij geen overtuigende reden zag ook maar een deel van de vele uitnodigingen af te slaan, kreeg hij in de jaren zestig de reputatie voornamelijk een causeur te zijn, die vele gelegenheidslezingen hield maar weinig fundamentele academische publicaties voortbracht. Berlin droeg aan deze reputatie bij door geregeld te koketteren met zijn bescheidenheid en een geveinsde luiheid. Het is in hoge mate aan Henry Hardy te danken dat deze reputatie aan het einde van het leven van Berlin drastisch werd bijgesteld. Vanaf het midden van de jaren zeventig nam Hardy de taak op zich, een taak die naderhand een levenstaak bleek te zijn, om het grote, enorm verspreid gepubliceerde oeuvre van Berlin te ontsluiten en systematisch beschikbaar te maken. Inmiddels zijn er ruim een dozijn boeken en essaybundels verschenen en het einde is voorlopig nog niet in zicht.

Berlin was, ondanks zijn langdurig verblijf in zeer traditionele colleges als Corpus Christie (dat tot in de jaren dertig weigerde typemachines aan te schaffen) en All Souls (geen vrouwen, studenten en andere zaken die geleerden uit hun concentratie halen), geen wereldvreemd figuur. Hij was zich uitstekend bewust van de beperktheid van het academische leven in Oxford en zorgde er altijd voor voldoende met de buitenwereld contact te houden om niet iedere werkelijkheidszin te verliezen.

Zijn praktische instelling bleek onder meer in de Tweede Wereldoorlog toen hij in opdracht van de Britse regering vanuit Washington verslag deed van de Amerikaanse politieke stemming. Deze wettelijke verslagen waren dermate goed geïnformeerd en geschreven, dat ze in Londen door een steeds wijdere kring van regeringsleden werden gelezen. Churchill was zo zeer onder de indruk dat hij, toen hij vernam dat de heer I. Berlin vanuit Amerika naar Londen zou komen, hem onmiddellijk voor een diner in Downing Street liet uitnodigen. Tijdens het diner vergastte Churchill Berlin op vragen naar de mogelijkheid dat Roosevelt bij de volgende verkiezingen herkozen zou worden, naar de omvang van de Amerikaanse oorlogsproductie en de waarschijnlijke duur van de oorlog. De antwoorden waren nogal vaag en ontwijkend waarop een meer en meer geïrriteerde Churchill maar aan de professor vroeg wat het belangrijkste was

wat hij in zijn leven had geschreven. 'White Christmas', was het antwoord.

Irving Berlin vertelde zijn producer dezelfde avond dat het een moeizame bijeenkomst was geweest: de minister-president leek het niet echt met hem te kunnen vinden. Later vonden nog enige echte ontmoetingen plaats tussen Berlin en Churchill, die overigens ook niet werkelijk succesvol waren: Berlin bewonderde Churchill omdat deze een man van de daad was, maar plaatste, typerend genoeg, grote vraagtekens bij de onderbouwing en inhoud van diens daden. Hij bleef, kortom, ofschoon hij dit zelf vaak verfoeide, een gedistantieerde, ironische en sceptische academicus, een buitenstaander in de Engelse samenleving, hoezeer hij zich ook met deze samenleving vereenzelvigde.

LIBERALISME EN PLURALISME: ISAIAH BERLIN OVER DE GRONDVESTEN VAN DE WESTERSE BESCHAVING

Isaiah Berlin heeft zich gedurende de laatste jaren van zijn leven kunnen verheugen in een groeiende belangstelling voor zijn gedachtengoed.¹ Vermoedelijk wordt dit door een tweetal factoren verklaard. Allereerst hebben de bloei van het postmodernisme en de verwarring die deze stroming met zich meebracht, Berlins ethisch pluralisme een toenemende actualiteitswaarde geschonken. Ook hij verzet zich tegen het geloof in laatste waarheden, maar hij vervalt niet in impotent relativisme. Daarnaast lijdt zijn verdediging van het liberalisme niet aan de tekortkomingen die door critici worden toegeschreven aan de verdedigingen die doorgaans worden geformuleerd.

Vandaag zijn het vooral, eveneens sterk in de belangstelling staande, communautaire denkers als Charles Taylor, Michael Walzer, Alasdair MacIntyre en Michael Sandel die op de laatste gebreken de aandacht vestigen. Berlins liberalisme is abstract, individualistisch, noch a-historisch: zijn politieke opvattingen zijn doordeesemd met het besef, dat mensen een diep ervaren behoefte bezitten te behoren tot een bestendige gemeenschap met een eigen culturele identiteit, dat zij vergaand door hun culturele omgeving zijn beïnvloed en dat zij ook eerst in de context van deze omgeving kunnen worden begrepen. De afkeer die liberalen in de regel vertonen van noties van traditie, conventie en gemeenschap heeft Berlin altijd voor onjuist gehou-

1 Er verschenen diverse studies over zijn ideeën (Kocis 1989; Galipeau 1994; Gray 1995), een biografie (Ignatieff 1998), een interviewboek (Jahanbegloo 1992), twee *libri amicorum* (Ryan 1979; Margalit 1991), een bundel niet eerder gepubliceerde essays (1996) en nieuwe compilaties van eerder verschenen opstellen (1997). In Nederland kwamen er twee nieuwe vertalingen uit (1995 en 1996).

den en zijn liberalisme is derhalve minder vatbaar voor de dikwijls geformuleerde bezwaren tegen het liberale mens- en maatschappijbeeld.

Berlins positie kenmerkt zich in het algemeen door een behoedzaam balanceren tussen liberalisme en communitarisme, tussen universalisme en relativisme, en tussen empirisme en subjectivisme. Voor een dergelijke evenwichtskunst zijn geduld, beheersing en maatgevoel onontbeerlijk. Dit blijkt voor tal van zijn lezers te veel gevraagd. Berlin behoort tot geen enkel kamp, maar herhaaldelijk wordt getracht hem in te lijven of onder te brengen in een bepaalde stroming. Op politiek terrein willen, bijvoorbeeld, marktliberalen in Berlin een voorvechter zien van de nachtwakerstaat, het vrije ondernemerschap of van laissez-faire. En op ethisch gebied wordt hij geregeld gepositioneerd als een pleitbezorger of wegbereider van relativisme, subjectivisme of postmodernisme. Er is ook altijd wel een aantal citaten te vinden die dit schijnbaar rechtvaardigen.

Zeker nu Berlin is overleden wordt de balans van zijn denken opgemaakt, een balans waarin zijn ideeën worden samengevat, geëvalueerd en geplaatst. De desbetreffende intellectuele biografieën kunnen vervolgens richtinggevend worden voor de toekomstige interpretatie van zijn werk. Mensen zien er vanaf om het omvangrijke originele oeuvre te bestuderen of lezen het werk door de ogen van een gezaghebbende interpretator. De studie over Berlin van de vooraanstaande Engelse politiek filosoof John Gray (1995) heeft de potentie gezaghebbend te worden. Zij is aanmerkelijk ambitieuzer van opzet dan gebruikelijk. Gray tracht niet louter een systematisch overzicht te geven van Berlins centrale ideeën. Hij poogt tevens de spanningen en tegenstrijdigheden die er volgens hem tussen deze ideeën bestaan op te heffen en daar door te redeneren waar Berlin, in Grays opvatting, ten onrechte stopte. Dit laatste geldt dan vooral voor het waardenpluralisme: dit moet volgens Gray ook worden toegepast op het liberalisme.

Wanneer, zoals Berlin in de interpretatie van Gray stelt, waarden historisch en cultureel zijn bepaald en tal van waarden niet alleen onverenigbaar, maar vaak tevens volstrekt onvergelijkbaar zijn, dan moet naar de mening van Gray worden geconcludeerd, dat het liberalisme even fundamenteel is als welke doctrine dan ook. Hiermee voegt Gray zich bij uiteenlopende denkers als MacIntyre, Walzer,

Rorty en Crowder. Hij stelt echter bovendien dat dit standpunt door Berlin wordt gedeeld, of in ieder geval gedeeld zou moeten worden: het vloeit logisch voort uit zijn opvattingen over pluralisme. Het is vooral deze stelling die in dit hoofdstuk zal worden bekritiseerd. De kwestie in hoeverre een verdediging van het liberalisme verder kan reiken dan de culturele traditie waarin deze stroming is ontwikkeld, zal dus centraal staan. De tegenwoordige relevantie hiervan voor de problematiek van de multiculturele samenleving en voor de zogenaamde 'clash of civilizations' is evident. Betekent een multiculturele samenleving dat een ieder binnen het eigen gelijk kan en mag leven of bestaat er een gezamenlijke horizon van waarden? En is de botsing der beschavingen slechts militair op te lossen, of bestaat er een universeel herkenbare horizon van waarden die kan dienen als een gemeenschappelijke basis voor een redelijke discussie?

Bij de analyse van de standpunten van Gray en Berlin wordt zo dicht mogelijk gebleven bij de oorspronkelijke teksten. Dit is niet zonder reden. In de filosofie en de maatschappijwetenschappen lijkt het steeds gebruikelijker geworden te parafaseren en losjes, via de vermelding van enige, vaak betrekkelijk willekeurige jaartallen te verwijzen. Hoewel dit de schijnbare productiviteit en eruditie zeker ten goede komt, wordt hiermee het oorspronkelijke werk en gedachtegoed zelden recht gedaan. Bovendien frustrert een dergelijke praktijk de vooruitgang in het debat. Zeker met betrekking tot Berlin moet worden geconstateerd, dat een zeer groot deel van de reacties op zijn werk bestaat uit een accumulatie van misinterpretaties en misverstanden, die vervolgens een eigen leven zijn gaan leiden (voor een overzicht hiervan: Blokland 1995 en 1997). Een nauwkeurige weergave van posities kost wellicht op de korte termijn iets meer tijd, energie en bladzijden, op de lange termijn wordt een groot aantal aanvallen op en verdedigingen van nooit betrokken stellingen uitgespaard.

14.1 GRAYS INTERPRETATIE VAN EN KRITIEK OP BERLIN

14.1.1 *Mensbeeld*

Berlin ziet de mens volgens Gray (1995: 10, 23-5) als een wezen dat zijn eigen identiteit definieert en deze voortdurend herschept. Er bestaat daarom geen constante of universele menselijke natuur en

er is geen sprake van een wezenlijke, reeds aanwezige identiteit die – bijvoorbeeld door het maken van keuzen – wordt ‘ontdekt’. Mensen zijn juist in staat een enorme pluraliteit aan identiteiten te creëren. Het enige wat zij in de lezing van Gray (1995: 14) volgens Berlin gemeen hebben en wat tevens hun wezen bepaalt, is het vermogen keuzen te maken en hun leven zelfstandig vorm te geven. Dit vermogen sluit een universaliteit en continuïteit in identiteit, in verlangens, behoeften, drijfveren, uit.

Individueen scheppen weliswaar de eigen persoonlijkheid, maar zij doen dit niet vanuit het niets: zij bouwen voort op datgene wat hen door hun specifieke culturele en historische omgeving wordt aangereikt. De identiteit is een sociaal product. Evenals dat van zijn twee grote inspirators Herder en Vico is Berlins mensbeeld, schrijft Gray, ‘historistisch’: ‘most human goods (and evils) are conceived as historical creations, and human identities are seen as expressions of specific cultural forms, themselves historical creations’ (1995: 84). De implicatie hiervan is, stelt Gray, dat ‘human identities are, and cannot be other than, local and particular in their natures...’ (1995: 90). Berlin verwerpt derhalve de overtuiging van de denkers van de Verlichting en van Marx, dat de culturele diversiteit in de loop der geschiedenis zal afnemen en dat de verschillende culturen, op het snijvlak dat wordt gevormd door een menselijke essentie, zullen convergeren. Als er al iets bestaat van een dergelijke essentie dan wordt deze gevormd door culturele diversiteit (Gray 1995: 95).

Zoals reeds werd opgemerkt, is de doorsnee communitaristische kritiek op het liberalisme niet op Berlins werk van toepassing (Gray 1995: 101; cf. Galipeau 1994: 149-58). In zijn visie wordt het denken en handelen van individuen diepgaand beïnvloed door, en kunnen zij pas worden begrepen in, hun culturele en historische context. Bovendien ervaren zij een diepe behoefte tot een culturele gemeenschap te behoren. Hun welbevinden en ontwikkeling heeft aldus een onlosmakelijke publieke of communale dimensie: mensen kunnen, zoals ook MacIntyre, Sandel en Taylor benadrukken, niet los worden gezien van hun sociale banden en projecten. Deze zijn niet instrumenteel, maar constituerend voor hun individualiteit.

Hoewel Berlin veel van de kritiek van de communitaire denkers op het liberale mensbeeld deelt, zijn er ook belangrijke verschillen. Gray merkt op dat Berlins ‘communitarian liberalism’ afwijkt in

zijn uitgangspunt, dat de communautaire behoeften en waarden altijd afgewogen zullen moeten worden tegen behoeften en waarden, die niet minder belangrijk zijn voor het menselijk welzijn. Met name de voor een ieder herkenbare behoefte aan negatieve vrijheid, aan een privé-domein waarin men zonder de interventie van anderen dat kan doen of zijn wat in zijn vermogen ligt, is hier van belang. Daarnaast waakt Berlin voor een te sterke koppeling tussen de individuele identiteit en één culturele gemeenschap: mensen behoren, zeker in de moderne tijd, altijd tot verschillende gemeenschappen tegelijkertijd en zij bezitten verschillende en vaak tegenstrijdige affiniteiten en loyaliteiten. Pluraliteit en conflicten zijn een integraal onderdeel van onze persoonlijkheden (Gray 1995: 103).

Berlins mensvisie is voorts volgens Gray (1995: 32-4) niet alleen voluntaristisch en historicistisch, maar tevens anti-perfectionistisch van aard: er kunnen geen kwalitatieve onderscheiden worden gemaakt tussen verschillende levensvervullingen. Zo acht Berlin, in de lezing van Gray, een autonoom, door zelfverwerkelijking en zelfbepaling gekenmerkt leven weliswaar waardevol, maar zijn er volgens hem nog vele alternatieve, niet minder waardevolle bestaanswijzen. De levens van een non, een beroepssoldaat, een gepassioneerde en gepreoccupeerde kunstenaar, een mysticus, een traditionalist die zijn bestaan volgens overgeleverde ideeën en waarden inricht, of een grillige hedonist die een duurzame identiteit als een dwangbuis ervaart en de voor autonomie vereiste doordachtheid en distantie als een vermoeiende last, kunnen verre van autonoom zijn, en toch zeker zo betekenisvol. Het gaat Berlin in de optiek van Gray (1995: 33) primair om het maken van keuzen, om het zelfstandig creëren van de eigen identiteit. Dat deze creatie eventueel geen autonome persoonlijkheid oplevert, valt geenszins te betreuren.

Het realiseren van het autonomie-ideaal, het vergroten van zijn (zelf)kennis en het ontwikkelen van zoveel mogelijk vermogens, kan zelfs ten koste gaan van capaciteiten, die niet gecombineerd kunnen worden met een dergelijke emancipatie. Berlin bracht het laatste volgens Gray naar voren in zijn essay 'From hope and fear set free' (1964). De artistieke talenten van Van Gogh en Dostojewski kunnen afhankelijk zijn geweest van een gebrek aan zelfkennis. Wanneer dit gebrek zou zijn opgeheven, zouden deze talenten te loor kunnen zijn gegaan. 'A successful psychologist', schrijft Gray,

'might have turned Van Gogh into a contented bourgeois; it is unlikely that it would have left him with the power to paint as he did' (1995: 34). Gray leidt hiervan af, dat het nastreven van autonomie 'may deplete in a person powers and capacities that are centrally constitutive of the self his choices has created, that are necessary for the pursuit of projects by which that self is defined, and which are recognized by others as essential for the accomplishment of intrinsically valuable activities' (1995: 34).

Er zijn, kortom, vele mogelijke invullingen van het Goede leven en er is geen maatstaf waarlangs de kwaliteit van deze levens kan worden afgemeten. Daarom, schrijft Gray, kan het autonomie-ideaal volgens Berlin niet als fundament dienen voor een liberale orde. De rechtvaardiging van deze orde ligt niet hierin dat zij de ontwikkeling van autonome persoonlijkheden bevordert, maar dat zij 'permits a far greater variety of forms of self-creation through choice-making' (Gray 1995: 36). Berlin prefereert volgens Gray om deze reden de negatieve conceptie van vrijheid (non-interventie) boven haar positieve tegenhanger (zelfbepaling). Negatieve vrijheid 'allows individuals to engage in forms of self-creation in which autonomy does not figure, which autonomy might undermine, or which develop some dimensions of autonomy at the expense of other...' (Gray 1995: 36).¹

1. Gray beweert overigens (1995: 21-3), dat volgens Berlin positieve vrijheid en rationalisme of monisme *onverbrekelijk* met elkaar zijn verbonden. Ook Gray (1995: 30) veronderstelt deze relatie. Zoals door onder anderen Macpherson (1967) en Parekh (1982) is betoogd, is er echter geen enkel logisch of vanzelfsprekend verband tussen de opvatting, dat zelfbepaling en zelfontplooiing betekenisvolle waarden zijn en de opvatting, dat mensen eerst deze (complementaire) waarden hebben gerealiseerd wanneer zij hun leven en talenten volgens één, rationeel, universeel, monistisch plan richting geven en, respectievelijk, ontwikkelen (cf. Blokland 1997). Berlin heeft dit ook nimmer betoogd. Daar waar positieve vrijheid, en waarde-cognitivism, monisme en uiteindelijk despotisme samengaan, is er volgens Berlin sprake van een perverteren van de positieve vrijheidsconceptie, een ontarding die *psychologisch* en *historisch* moet worden begrepen (Berlin 1958: 132, 152, 134; 1969: x, xliv, xlv, xvii; zie ook: Jahanbegloo 1992: 41 en 147; Galipeau 1994: 147; Blokland 1997: 40-2). Onhoudbaar is tevens Grays stelling, dat 'kiezen' zowel aan de positieve als de negatieve conceptie van vrijheid ten grondslag ligt. Dit zou impliceren dat mensen die deze *activiteit* niet aan de dag leggen, onvrij in negatieve zin zijn. Negatieve vrijheid is echter, in de woorden van Taylor (1979), een 'opportunity' en geen 'exercise' concept. Het gaat er hier om dat men met rust wordt gelaten. Verder niets (zie Blokland 1997: ch. 4.2).

17.1.2 Pluralisme

Berlins ethische opvattingen worden door Gray (1995: 41-4) bestempeld als ‘objectief pluralisme’: het behoort tot onze onbetwistbare kennis, dat mensen een grote diversiteit aan betekenisvolle waarden aanhangen, dat deze waarden vaak botsen en dat zij derhalve niet in één harmonieus en hiërarchisch systeem geordend kunnen worden. Bovendien weten wij, stelt Gray, dat waarden geregeld niet alleen onverenigbaar (*uncombinable*) zijn, maar tevens volstrekt onvergelykbaar (*incommensurable*). Een rationele afweging of een compromis is in een dergelijk geval onmogelijk. Er is geen enkel referentiepunt, geen enkele gemeenschappelijke noemer, en dus rest er slechts een niet-rationele, ‘radicale’ keuze, een *wilsuiting*. Het gaat om waarden, schrijft Gray, ‘without a common currency for their measurement, between we must nevertheless choose’ (1995: 71). De rede laat ons hier in de steek, wat overblijft is een beroep op onze waarachtigheid en authenticiteit:¹ evenals de romantici gaat Berlin er vanuit, dat ‘when incommensurable values and counter-values must be reconciled in practice, it is human commitment and authenticity rather than reflective deliberation, or reason, that are called upon...’ (1995: 135). Wat voorts geldt tussen waarden, geldt ook tussen culturen. Culturen brengen afwijkende waardenstelsels voort die onvergelykbare concepties van het Goede definiëren. Ook hier bestaat geen meta-maatstaf waarlangs de waarde van deze concepties zou kunnen worden afgemeten.

Onvergelykbaarheid van waarden wil niet zeggen, benadrukt Gray, dat de betreffende waarden *gelijk* zijn. Dit suggereert reeds een standaard, een standaard waarvan het bestaan juist wordt ontkend. Gray, die hier verwijst naar Joseph Raz’ uiteenzettingen in *The Morality of Freedom* (1986), schrijft: ‘Incommensurability among values discloses itself, instead, as a breakdown or failure in transitivity’ (1995: 50). Twee waarden zijn onvergelykbaar wanneer het mogelijk is dat één van deze waarden in hogere mate wordt gerealiseerd, zonder dat men vervolgens kan zeggen dat zij hierdoor betekenisvoller wordt ten opzichte van de andere. Gray noemt vooral

1. Uiteraard, schrijft Gray (1995: 71), kiezen individuen niet *ex nihilo*, maar tussen waarden en op wijzen die hen door hun omgeving worden aangereikt. Deze culturele bepaaldheid sluit ook mede een moreel subjectivisme uit: waarden zijn een objectief waarneembaar constituerend onderdeel van het samenleven.

voorbeelden uit de esthetica. Barokke en gotische kathedralen zijn in hun stijl en schoonheid volkomen eigensoortig en derhalve onmogelijk op één noemer te brengen. Men kan, bij gebrek aan een vocabulaire dat op beide van toepassing is, niet zeggen dat een willekeurige gotische kathedraal beter, fraaier of welgevormder is dan een willekeurige barokke tegenhanger. Vergelijkingen kunnen er hooguit worden gemaakt binnen één stijl (Gray 1995: 51). Zo is er ook een grote diversiteit aan waardevolle levensvervullingen en kan men, daar ons een criterium ontbeert om dit te bepalen, niet zeggen dat de een beter is dan de andere. De levens van een beroeps-soldaat, een spion, een boeddhistische monnik, een courtisane of een succesrijke gokker zijn, schrijft Gray, 'not lesser, nor greater, forms of human flourishing than that of the research scientist, the devoted teacher, or the carer in the leprosarium' (1995: 53). Dit wil niet zeggen dat er geen armzalige levens zijn waarin niets dat het bestaan de moeite waard kan maken tot ontwikkeling is gebracht. Het gaat erom dat 'human flourishing' op vele, onderling onvergelijkbare, wijzen inhoud kan worden gegeven. Het mensbeeld van Berlin is, nogmaals, 'anti-perfectionistisch'.

De tragiek van het leven is het grootst wanneer, zoals volgens Gray (1995: 54) vaak het geval is, verschillende waarden of levensvervullingen niet alleen onvergelijkbaar zijn, maar ook onverenigbaar. Onvergelijkbaar en onverenigbaar zijn bijvoorbeeld het leven van een non en van een courtisane, of van een autonome persoonlijkheid en een naïeve, spontane en ongeremde kunstenaar. Men kan hier niet voor beide levens opteren, er zal een tragische keuze gemaakt moeten worden: het is onmogelijk haar uit de weg te gaan, er zijn geen plausibele rationele argumenten beschikbaar om de keuze te vergemakkelijken en, wat men ook kiest, het is niet mogelijk een beschadiging of een verlies van andere betekenisvolle waarden te voorkomen. Volgens Gray (1995: 47, 61, 145) is het deze nadruk op onverenigbaarheid en onvergelijkbaarheid die Berlin wezenlijk onderscheidt van andere pluralisten en die ten grondslag ligt aan zijn, van tragiek doortrokken, 'agonistic liberalism'. Andere pluralisten gaan in de regel niet verder dan de stelling, dat er vele betekenisvolle, doch onverenigbare waarden zijn. De noodzakelijke afweging kan echter wel, zo wordt verondersteld, op een rationele, weloverwogen wijze geschieden. Berlins levensvisie is aanmerkelijk

tragischer: de keuzen die wij voortdurend moeten maken, dienen veelal 'radicaal' te zijn en zij gaan altijd ten koste van betekenisvolle waarden.

Het spreekt voor zich dat de these van onvergelykbaarheid iedere utilitaire calculus, zoals Bentham, de Mills en hun tegenwoordige erfopvolgers voorstaan, onmogelijk maakt (Gray 1995: 58-61). Berlin onderscheidt zich volgens Gray echter niet alleen van de utilitaristen, maar ook van die liberalen in de kantiaanse traditie (Gray noemt hier Hillel Steiner, Rawls, Dworkin, Hayek, Gauthier en Nozick), die uiteindelijk uitgaan van de mogelijkheid een coherente politieke ethiek te formuleren welke wordt uitgedrukt in een enkel beginsel of een systeem van beginselen. Al deze conventionele liberale theoretici zijn volgens Gray (1995: 9, 145) uiteindelijk rationalistisch geïnspireerd: zij veronderstellen dat problemen en dilemma's het gevolg zijn van een, te zijner tijd oplosbare, tekortkoming van onze kennis of ons begrip.¹ Berlin gaat daarentegen uit van onze praktische ervaringen in de morele en politieke sfeer, ervaringen die gekenmerkt worden door radicale keuzen tussen onvereenigbare en onvergelykbare waarden. Over deze keuzen kan niet worden geargumenteerd, zij kunnen slechts worden verhelderd (1995: 62). Met deze opvattingen over de beperkingen van de rede legt Berlin in de optiek van Gray de bijl aan de wortel van de hoofdstroom van de westerse filosofie. Dit verklaart ook zijn, volgens Gray (1995: 9), betrekkelijk geringe invloed.

De vraag dringt zich inmiddels op waarin Berlins pluralisme zich nog onderscheidt van scepticisme of relativisme. Het antwoord is volgens Gray (1995: 62) dat Berlin uitgaat van onze feitelijke, fenomenologische ervaring van waardenconflicten; zijn pluralisme is, zoals gesteld, 'objectief'. Nu zou men kunnen tegenwerpen dat, in

1. Deze stelling van Gray lijkt onhoudbaar. Niettemin is deze veronderstelde rationalistische basis van het liberalisme voor Gray een van de redenen om in zijn eigen denken op te schuiven van (neo)liberalisme naar conservatisme. De diepe conservatieve waarheid van 'the imperfectibility of all human things, and the ultimate vanity of all political projects' impliceert voor hem, dat wordt ingezien, dat het politieke debat en het leven nimmer ondubbelzinnige en onomstotelijke conclusies kan voortbrengen en niet meer is dan 'a practical art of mutual accommodation', en dat dus, bijvoorbeeld, de staatsfuncties niet voor eens en voor altijd door een theorie kunnen worden gespecificeerd, maar variëren 'with the history, traditions, and circumstances that peoples and their governments inherit' (1993: xii).

zoverre een waarde geconstitueerd wordt door een specifieke culturele en historische constellatie, een ogenschijnlijk onbemiddelbaar conflict met een andere waarde zou worden opgelost, wanneer deze constellatie zou veranderen. Er zijn echter volgens Berlin waarden of morele categorieën die altijd en overal, ongeacht de maatschappelijke context, door mensen worden ervaren en die onveranderlijk onverenigbaar en onvergelykbaar zijn. Het is dus een antropologisch gegeven dat er een universeel kader van moreel denken bestaat en het is een antropologisch en fenomenologisch gegeven dat dit denken onvermijdelijk onoplosbare dilemma's genereert.

Niettemin reikt datgene wat mensen gemeenschappelijk hebben naar de mening van Gray niet verder dan dit kader van denkcategorieën en het vermogen tot kiezen. Berlins mensvisie sluit volgens Gray (1995: 66) ook iedere notie van een universele menselijke natuur uit: de geaardheid van de mens wordt altijd gedefinieerd in een specifieke culturele context en is door zijn vermogen tot schep- en onderhevig aan een voortdurende transformatie.

Toch kan ook Gray niet onder de constatering uit dat wanneer Berlin schrijft over universele denkcategorieën hij de indruk wekt deze niet louter formeel, maar ook substantieel op te vatten. Dit zou een kern van een universele menselijke natuur en hiermee een kern van een universele moraliteit impliceren. In bijvoorbeeld zijn befaamde essay 'Does political theory still exist?' (1961) stelt Berlin eerst, dat wij het concept 'mens' slechts kunnen bevatten *in termen van* categorieën als goed en slecht, juist en fout, vrijheid en dwang, geluk en tegenspoed, en dat het dus tamelijk excentriek en ook onnavolgbaar zou zijn om iemand als een menselijk wezen aan te duiden, maar er tegelijkertijd bij te vermelden dat noties als rechtvaardigheid, waarheid, vrijheid, hoop en angst voor hem of haar geen enkele betekenis bezitten. Vervolgens stelt Berlin echter dat dienovereenkomstig sommige waarden onlosmakelijk met het concept 'mens' zijn verbonden. Hij schrijft:

'... if I find a man to whom it literally makes no difference whether he kicks a pebble or kills his family, since either would be an antidote to *ennui* or inactivity, I shall not be disposed, like consistent relativists to attribute to him merely a different code of morality from my own or that of most men but shall begin to speak of insanity and inhumanity; I shall be inclined to consider him mad, as a man who thinks he is Napoleon is

mad; which is a way of saying that I do not regard such a being as being fully a man at all. It is cases of this kind, which seem to make clear that ability to recognize universal – or almost universal – values enters into our analysis of such fundamental concepts as “man”, “rational”, “sane”, “natural”, etc. (...) that lie at the basis of modern translations into empirical terms of the kernel of truth in the old a priori natural law tradition’ (Berlin 1961: 166; Gray 1995: 68).

Zulke overwegingen, stelt Berlin voorts, ondermijnen derhalve de veronderstelde logische kloof tussen descriptieve en evaluatieve uitspraken: het is niet mogelijk een puur beschrijvende uitspraak over het wezen ‘mens’ te doen.

De vraag is nu wat de basis en de reikwijdte is van de universele morele categorieën (‘waarheid’, ‘rechtvaardigheid’) waarover Berlin spreekt. Gray (1995: 69-70) veronderstelt dat hier in de optiek van Berlin noch sprake is van onveranderlijke kantiaanse a priori’s, noch van empirische generalisaties. Zij zitten er meer tussenin: zij liggen niet voor eens en altijd vast, kunnen per culturele context een andere inhoud krijgen en wij achterhalen ze door een filosofische introspectie die nochtans niet volkomen losstaat van ontwikkelingen in onze empirische kennis. Berlin verschaft echter naar de mening van Gray geen volkomen helderheid over het antwoord op de vraag hoe stevig, hoe onveranderlijk en universeel, dit fundament is (cf. Galipeau 1994: 178). Hetzelfde geldt voor de reikwijdte van de betreffende denkcategorieën: is de denkstructuur nu universeel (iedereen denkt in termen van goed en slecht, mooi en lelijk) of is er tevens een kern van een universele inhoud (in alle tijden en plaatsen wordt iemand die even makkelijk zijn familie uitmoordt als een kiezel wegtrapt, als onmenselijk beschouwd). Gray zelf verwerpt op de meeste (doch niet op alle: zie § 14.3.1) plaatsen in zijn betoog de laatstgenoemde mogelijkheid.

14.1.3 Het liberalisme als product van een willekeurige beschaving

Wanneer waarden inderdaad historisch en cultureel zijn bepaald en onderling onvergelykbaar zijn, dan is het een probleem hoe de liberale levenshouding, met zijn nadruk op kiezen en zelfreflectie, rationeel geprefereerd zou kunnen worden boven andere houdingen. In hoeverre aanvaardt Berlin, met andere woorden, het totale voluntarisme van de door hem geprezen denkers van de Romantiek en

de tegen-Verlichting? Zijn, zoals Hamann en Herder suggereren, al onze eigenaardigheden, waarden en doeleinden uitsluitend het product van een individuele of collectieve schepping, zelfs van een fundamentele wilsuiving of radicale keuze, of worden er door een bepaalde grootheid grenzen gesteld, bijvoorbeeld door een menselijke 'natuur'? Zijn de hang naar vrijheid en de geneigdheid keuzen te maken, die volgens Berlin de uiteindelijke rechtvaardiging van het liberalisme vormen, universeel of louter een willekeurig product van een plaats- en tijdgebonden cultuur? Dit probleem, dat in het tegenwoordige politiek filosofische debat een cruciale rol speelt, vormt ook het leidmotief van Grays boek (1995: 2, 97, 120-1, 136, 146, 149).

In Grays lezing van Berlin creëren mensen de eigen identiteit door het maken van keuzen. Zij kunnen dit doen omdat hun persoonlijkheid noch vastligt, noch voltooid of 'af' is. Van geen enkele identiteit of levensvervulling kan voort worden gesteld dat zij voor ons het 'beste' is. Er zijn vele betekenisvolle, doch geregeld conflicterende en onvergelykbare, waarden waartussen wij niettemin voortdurend en onvermijdelijk keuzen moeten maken. Mensen worden derhalve ook *gedwongen* te kiezen tussen verschillende opties en zichzelf aldus te definiëren. De rechtvaardiging van het liberalisme wordt nu volgens Berlin, in de interpretatie van Gray, gevormd door het objectieve gegeven, dat kiezen het wezenskenmerk is van onze existentie. Gray (1995: 143-5) vraagt zich echter af of het verband tussen pluralisme en liberalisme wel zo sterk is. De door hem onderscheiden argumenten waarmee Berlin dit verband volgens hem onderbouwt (in § 14.3.4 wordt hier specifieker op ingegaan), schieten alle tekort. De belangrijkste reden hiervoor wordt gevormd door hetzelfde pluralisme, dat volgens Berlin het liberalisme schraagt: wanneer er inderdaad een grote diversiteit aan betekenisvolle doch veelal onverenigbare en vooral onvergelykbare waarden bestaat, dan is er altijd een mogelijkheid om voor de tegenpolen te kiezen van de waarden, die binnen het liberalisme van belang worden geacht. Zo kunnen mensen, schrijft Gray (1995: 159), een identiteit scheppen waarvoor negatieve vrijheid en 'kiezen', dat door deze vrijheid mogelijk wordt gemaakt, geen waarde bezitten. Evenzo kan een niet-liberaal regime dat geen keuzevrijheid toestaat er zich altijd op beroepen een betekenisvolle leefwijze te beschermen, die ondermijnd zou worden wanneer de burgers een onbepaalde vrijheid van kie-

zen zouden genieten. De door een liberale ordening aangeprezen en gewaarborgde diversiteit aan waarden is, met andere woorden, juist een reden om ook niet-liberale ordeningen in hun bestaan te continueren (Gray 1995: 152). Kortom, van de waarheid van het pluralisme kan in de optiek van Gray slechts worden afgeleid, 'that liberal institutions can have no universal authority. Where liberal values come into conflict with others which depend for their existence on non-liberal social or political structures and forms of life, and where these values are truly incommensurables, there can – if pluralism is true – be no argument according universal priority to liberal values. To deny this is to deny the thesis of the incommensurability of values' (1995: 155).

Uiteraard wil dit niet zeggen, dat de liberale samenleving op geen enkele wijze kan worden verdedigd. Dit kan echter volgens Gray (1995: 155) louter *binnen* een specifieke historische en culturele context. Hoewel Gray toegeeft dat dit een conclusie is die Berlin mogelijk niet zou willen onderschrijven, kan dus uitsluitend een liberale culturele traditie, een toevallige traditie waarin het maken van keuzen een centrale plaats wordt toegedacht in het Goede leven, een rechtvaardiging vormen voor een liberale maatschappelijke ordening (1995: 160). In deze optiek, die volgens Gray spoort met Berlins historicisme, is plaats voor, noch behoefte aan, een universele rechtvaardiging van het liberalisme. Het liberalisme heeft geen 'fundament'. De relatie die wij hebben tot liberale praktijken 'is in the nature of a groundless commitment' (1995: 165). Wanneer mensen moeten kiezen, zoals soms het geval is (men denke aan het in het huwelijk treden met iemand van een andere culturele traditie), tussen een cultuur waarin wel en een cultuur waarin geen waarde wordt gehecht aan keuzevrijheid, dan kan deze keuze dus slechts 'radicaal' zijn. Berlins pluralisme is, kortom, uiteindelijk sterker dan zijn liberalisme en de implicatie hiervan is, dat 'the commitment to the liberal form of life – like that of any form of life that meets the minimal standards of decency – is a groundless one, which nothing in reason compels us to make. If value-pluralism is true all the way down, then it follows inexorably that the identity of practitioners of a liberal form of life is a contingent matter, not a privileged expression of universal human nature' (1995: 168).

14.2 HET PLURALISME VOLGENS BERLIN

Zoals reeds werd gesteld, kunnen zowel zijn interpretatie van het denken van Berlin als de conclusies die Gray hieraan verbindt, worden bekritiseerd. Centraal in deze kritiek staat de kwestie hoe relativistisch Berlins pluralisme is. Meent hij, in de eerste plaats, dat er (een kern van) een universele menselijke natuur en hierbij behorend universeel waardepatroon bestaat of zijn er volgens hem slechts vele verschillende, volledig door mensen geschapen, culturen met evenzovele, in essentie onvergelykbare, waardenpatronen (cf. Wollheim 1991)? Kan men, in de tweede plaats, op een zinvolle wijze over waarden argumenteren of is iedere voorkeur voor een waarde, in de opvatting van Berlin, uiteindelijk het product van een radicale keuze? Een laatste, nauw hiermee verbonden vraagstuk betreft het verband tussen pluralisme en liberalisme: kan de liberale samenleving worden gefundeerd op het pluralisme of is deze samenleving, zoals onder anderen Gray, Walzer en MacIntyre stellen, even fundamenteel als alle andere mogelijke ordeningen? Achtereenvolgens zal ik op deze onderwerpen ingaan.

14.2.1 *Universaliteit in plaats van voluntarisme en particularisme*

Gray bespeurt in het werk van Berlin duidelijke relativistische en particularistische tendenties. Niettemin houdt hij enige slagen om de arm. Bij onder anderen Bhikhu Parekh (1982), Robert Kocis (1983), Michael Sandel (1984) en George Crowder (1994) is dit veel minder het geval. Zo beschuldigt Parekh Berlin van 'radical pluralism' en 'pluralistic absolutism': volgens Berlin zouden alle waarden, die van Stalin en Hitler inbegrepen, boven kritiek verheven en even betekenisvol zijn (Parekh 1982: 44). Ook Kocis schrijft Berlin de overtuiging toe '... that there are no rational grounds for preferring one value (not even liberty) over any other' (Kocis 1983: 375). Omdat voor Berlin, in de interpretatie van Kocis, alle doeleinden even waardevol zijn, zou hij geen reden kunnen geven waarom sommigen hun preferenties niet aan anderen zouden mogen opleggen.

In een repliek op Kocis wijst Berlin op het, volgens hem, *empirische* gegeven dat mensen groot belang hechten aan specifieke waarden, waaronder negatieve vrijheid, en dat de door mensen aangehangen waarden tamelijk stabiel en algemeen blijken. De commu-

nicatie tussen individuen uit verschillende culturen en tijden verloopt om deze reden veel succesvoller dan in het geval van werkelijk particularisme mogelijk zou zijn. Wij zijn in staat, op een wijze zoals Vico voorstond, ons te verplaatsen, ons in te leven in andere culturen. Evenzo is het altijd mogelijk uitstekende *redenen* te geven waarom men op een bepaalde wijze handelt, waarom men bijvoorbeeld niet kiest voor zijn veiligheid, maar het prefereert weerstand te bieden aan degenen die uit zijn op de vernietiging van zijn familie, vrienden, land. En Berlin vervolgt: 'What rationality means here is that my choices are not arbitrary, incapable of rational defence, but can be explained in terms of my scale of values – my plan or way of life, an entire outlook which cannot but be to a high degree connected with that of others who form the society, nation, party, church, class, species to which I belong (...) Men, because they are men, have enough in common biologically, psychologically, socially, however this comes about, to make social life and social morality possible' (Berlin 1983: 390-1; cf. Berlin 1953: 96-103; Berlin 1969: xxxi, xxxii en lii; Berlin 1988: 14-8).

De eigenheid van en de verschillen tussen volkeren en culturen, welke door Herder terecht werden benadrukt, kunnen ook worden overdreven, stelt Berlin in verschillende van zijn, tot boek uitgewerkte, vraaggesprekken met Ramin Jahanbegloo: 'There are universal values. This is an empirical fact about mankind, what Leibniz called *vérités du fait*, not *vérités de la raison*. There are values that a great many human beings in the vast majority of places and situations, at almost all times, do in fact hold in common, whether consciously and explicitly or as expressed in their behaviour, gestures, actions' (Jahanbegloo 1992: 37). 'Relativists, Spenglerians, Positivists, deconstructivists are wrong: communication is possible between individuals, groups, cultures, because the values of men are not infinitely many; they belong to a common horizon – the objective, often incompatible values of mankind – between it is necessary, often painfully, to choose' (Jahanbegloo 1992: 108). In zekere zin gelooft Berlin dan ook in universele morele waarden. Zo heeft men naar zijn indruk binnen alle tot nu toe bestaande culturen aangenomen, dat er een minimum aan 'mensenrechten' bestond: 'There may be disagreements about how far to expand this minimum (...) but that such rights exist and that they are an empirical pre-condition of the

leading of full human lives – that has been recognized by every culture' (Jahanbegloo 1992: 39).

Maar dit alles wil niet zeggen dat Berlin ook gelooft in *absolute* waarden: hij zou niet weten op welke wijze hij deze ondubbelzinnig zou moeten funderen of bewijzen. Berlin begrijpt dan ook de filosofen niet die bijvoorbeeld de Rede zien als 'a magical eye, which sees non-empirical universal truths' (Jahanbegloo 1992: 113). Fundamentele waarden worden niet rationeel gerechtvaardigd: 'The norms don't need justification, it is they which justify the rest, because they are basic.' Vanaf de empirische constatering dat mensen (wensen te) leven volgens bepaalde waarden, kan men dus verder bouwen aan een normatieve theorie, die deze fundamentele waarden mede rechtvaardigt (Jahanbegloo 1992: 113). Wij geloven daarom volgens Berlin in mensenrechten omdat wij in de praktijk ervaren, dat mensen dankzij het erkennen van deze rechten op een 'decente' manier samenleven. 'Don't ask me what I mean by decent', zegt Berlin tot slot tegen Jahanbegloo. 'By decent I mean decent – we all know what that is. But if you tell me that one day we will have a different culture, I can't prove the contrary' (Jahanbegloo 1992: 114).

Niet alle politieke theorieën, zo betoogde Berlin onder meer in 'Does political theory still exist?' (1961), zijn bijgevolg even plausibel. Deze theorieën zijn uiteindelijk gebaseerd op mens- en maatschappijbeelden en deze kunnen in meer of mindere mate recht doen aan de concepten en categorieën waarin wij denken over mens en maatschappij. Naarmate zij hiermee meer strijdig zijn, is de kans groter dat zij verdwijnen op de mestvaalt van de geschiedenis van het denken. Het is dus niet zo dat 'anything goes' (Berlin 1961; cf. Galipeau 1994: 39-42).

Omdat Berlin onderscheid maakt tussen meer of minder valide politieke theorieën, en meer of minder adequate onderzoeksmethoden, lijkt hij, heeft Bernard Williams (1978: xv) opgemerkt, een *voortgang* in onze kennis niet uit te sluiten. Dit is inderdaad het geval. In persoonlijke correspondentie met Galipeau (1994: 45) geeft Berlin als voorbeeld de notie dat sommige mensen worden geboren als slaven. In tegenstelling tot klassieke denkers als Aristoteles weten wij, dat slavernij een *sociale* en geen *natuurlijke* categorie is. Slaven hebben geen ingeschapen, biologische kenmerken, deze kenmerken worden hen toegeschreven. Wij weten dit dank zij onze, in-

middels verworven, psychologische, sociologische en historische kennis. Daardoor ligt ons mensbeeld dichter bij de waarheid dan dat van de klassieken en daarom gelooft Berlin, dat er, in zijn woorden, 'progress' bestaat met betrekking tot 'the objective knowledge of what men are' (Galipeau 1994: 45). Dienovereenkomstig bestaat er volgens Berlin, in tegenstelling tot de interpretatie van Gray¹, ook morele vooruitgang. In een organisch maatschappijbeeld, zoals dat van de klassieken, worden mensen geen individuele vrijheidsrechten toegekend. Het betreffende beeld hebben wij achter ons gelaten en dit heeft de formulering van individuele vrijheidsrechten mogelijk gemaakt, hetgeen, zo verklaart Berlin in een interview met Galipeau (1994: 46; cf. 81), een morele vooruitgang betekent (uiteraard kan er op een ander gebied weer sprake zijn van een verval).

Dat bepaalde waarden eerst expliciet in een specifieke historische constellatie worden geformuleerd, bewijst voorts geenszins dat deze waarden slechts in deze constellatie voor mensen betekenis bezitten (Galipeau 1994: 46; cf. Blokland 1997: 37). Wellicht zijn bepaalde waarden in sommige culturen dermate vanzelfsprekend en algemeen geaccepteerd dat niemand het nodig acht ze te expliciteren en te rechtvaardigen. Evenzo bewijst het bestaan van uitzonderingen op de regel, dat iemand als onmenselijk wordt beschouwd wanneer hij even makkelijk zijn familie uitmoordt als dat hij een kiezel wegtrapt, weinig. Er zijn altijd kwalificaties: wie tot de familie behoort, kan bijvoorbeeld per cultuur variëren en de tendens kan altijd worden doorkruist door andere zingevingstendensen. Kwalificaties ondergraven echter niet de regel.

14.2.2 Rationele argumentatie in plaats van radicale keuzen

Volgens Gray, zo bleek eerder, is het wezenlijke kenmerk van Berlins pluralisme de veronderstelling, dat waarden vaak volstrekt onvergelijkbaar zijn en dat wij derhalve veelal niet meer dan 'radicale' keuzen kunnen maken. Gray acht het onnodig in te gaan op het mogelijke pluralistische standpunt dat waarden weliswaar voortdurend confligeren, maar dat het altijd mogelijk blijft deze op een redelijke

1. Berlins waardenpluralisme impliceert volgens Gray een verwerping van de gedachte, dat de geschiedenis geïnterpreteerd kan worden in termen van voor- of achteruitgang. Een dergelijke gedachte is incoherent daar wij niet over een meta-standaard beschikken waarmee een gunstige of kwalijke ontwikkeling vastgesteld zou kunnen worden (Gray 1995: 83).

wijze tegen elkaar af te wegen. Dit standpunt onderstelt volgens hem een alles overstijgende maatstaf. Bijgevolg is hij er absoluut van overtuigd dat dit niet de positie van Berlin vormt (Gray 1995: 156). Zowel deze interpretatie van Berlin als Grays eigen positie lijken echter onhoudbaar.

Via een artikel van George Crowder (1994) kan het standpunt van Berlin worden toegelicht. Net als Gray bestrijdt Crowder de opvatting, dat er een nauwe relatie bestaat tussen pluralisme en liberalisme. Ook in zijn geval is de positie van Berlin hierbij de te veroveren stelling. Op Crowders desbetreffende argumenten wordt in 3.4 ingegaan. Eerst wordt aandacht besteed aan zijn uiteenzetting over onvergelykbaarheid, die, net als bij Gray, de basis vormt van zijn conclusies.

Crowder (1994: 294) stelt dat pluralisme noodzakelijkerwijze méér moet inhouden dan de onverenigbaarheid van waarden. Wanneer slechts sprake zou zijn van het laatste, zou monisme namelijk niet worden uitgesloten: het zou mogelijk blijven om confligerende waarden met behulp van een hogere maatstaf tegen elkaar af te wegen. Het idee van onvergelykbaarheid sluit dit wel uit en het is dan ook dit idee dat volgens Crowder (1994: 295) de kern vormt van het pluralisme. Aan 'onvergelykbaarheid' wordt door hem vervolgens dezelfde betekenis gegeven als door Gray (beiden verwijzen hiervoor overigens naar Raz 1986: hst. 13): 'Incommensurability (and therefore pluralism) implies that there is no *summum bonum* or super-value in terms of which all other values can be quantified and weighed against one another. (...) Conflicts among such goods [happiness, justice, knowledge, security and so on] will consequently not be resolvable by reasoned ranking or trade-off. Such conflicts will be clashes of absolutes. (...) Since there is no common measure or ranking to refer to, it follows that such choices must be, at least in some degree, non-rational' (1994: 295). Wanneer, kortom, twee onvergelykbare waarden confligeren, zoals het lezen van een boek of het doen van lichamelijke oefeningen, dan zal ik simpelweg moeten vertrouwen 'on my own preferences and desires to settle the issue' (1994: 296).¹

1. Opvallend is dat Crowder en Gray aan het begrip 'waarde' alle mogelijke grootheden verbinden – van fundamentele rechtvaardigheidsbeginselen tot het doen van gymnastiek – en vervolgens in hun argumentatie probleemloos van het ene ni-

Samen met Bernard Williams heeft Berlin een reactie op het artikel van Crowder geschreven. Hij heeft hiermee impliciet tevens een recensie vervaardigd van Grays studie. Gray noemt haar overigens wel (1995: 176), maar gaat er verder niet op in. Berlin en Williams schrijven dat er binnen de pluralistische zienswijze van uit wordt gegaan, dat er vele betekenisvolle, doch confligerende waarden bestaan en dat het van de situatie, een situatie waarin specifieke waarden van toepassing zijn, afhangt op welke wijze zij tegen elkaar worden afgewogen. Zo zal doorgaans aan rechtvaardigheid een groter belang worden toegekend dan aan loyaliteit. Maar in bepaalde omstandigheden kan de verhouding andersom liggen. Berlin en Williams achten het hiermee volkomen in overeenstemming, ‘that the answer in any particular case could be the subject of discussion and potential agreement by reasonable people’ (1994: 307). Zij begrijpen niet waarom Crowder denkt, dat wanneer iemand van opvatting is dat in een specifieke situatie loyaliteit zwaarder moet wegen dan rechtvaardigheid, deze opvatting een willekeurige, non-rationele, preferentie is waarover niet op een redelijke wijze met anderen gedebatteerd zou kunnen worden. Het gegeven dat er geen waarde is die in alle gevallen zwaarder weegt dan andere waarden, sluit geenszins uit dat men op een rationele wijze waarden tegen elkaar kan afwegen. Er is geen enkele reden om aan te nemen waarom deze afweging minder redelijk of rationeel zou zijn dan het onder alle omstandigheden prioriteit verlenen aan een, superieur veronderstelde, waarde.¹

veau naar het andere menen te kunnen springen. Het is echter twijfelachtig of er, bijvoorbeeld, van het bestaan van afwijkende persoonlijke voorkeuren voor een beroepsidentiteit conclusies zijn te trekken over de principes, die ten grondslag behoren te liggen aan de inrichting van de maatschappij.

1. Berlin schrijft aldus in zijn intellectueel testament, ‘The pursuit of the ideal’ (1988): ‘How do we choose between possibilities? What and how much must we sacrifice to what? There is, it seems to me, no clear reply. But the collisions, even if they cannot be avoided, can be softened. Claims can be balanced, compromises can be reached: in concrete situations not every claim is of equal force – so much liberty and so much equality; so much for sharp moral condemnation, and so much for understanding a given human situation; so much for the full force of the law, and so much for the prerogative of mercy; for feeding the hungry, clothing the naked, healing the sick, sheltering the homeless. Priorities, never final and absolute, must be established.’ De wijze waarop dit geschiedt, is uiteindelijk ‘not a matter of purely subjective judgment: it is dictated by the forms of life of the society to which one belongs, a society among other societies, with values

In aanvulling hierop kan men zich afvragen of Gray en Crowder zich niet laten verleiden tot een vorm van filosofisch reductionisme. Zij zoeken exclusief naar waarden die hoger in een hiërarchie geplaatst kunnen worden, waarden dank zij welke van secundaire waarden het gewicht kan worden bepaald en secundaire waarden tegen elkaar kunnen worden afgewogen. Wanneer zij deze superieure maatstaf niet kunnen vinden, concluderen zij vervolgens dat waarden veelal onvergelykbaar zijn en willekeurige voorkeuren vormen, waarvoor louter radicaal kan worden gekozen. Het lijkt nochtans zinvoller de blik in plaats van uitsluitend 'naar boven', ook 'naar opzij' en 'naar beneden' te richten. Wanneer twee waarden binnen een bepaalde constellatie confluïeren en tegen elkaar moeten worden afgewogen, dan dient men niet te zoeken naar een waarde die hoger in een veronderstelde hiërarchie staat, dan moet men juist andere waarden, waarden waarmee de eerstgenoemde waarden onvermijdelijk op een specifieke manier zijn verbonden, in de overwegingen betrekken. Men dient geen individuele waarden met elkaar te vergelijken, maar de gehele culturele matrix waarin deze een specifieke plaats bezitten. Dit is ook wat Berlin doet, wat Rawls en Rorty voorstaan (cf. Rorty 1989: hst. 3) en trouwens het merendeel der politiek filosofen, bewust of onbewust, in de praktijk brengt. In de regel blijken theoretici gelijktijdig verschillende soorten methoden en argumenten te hanteren om de plausibiliteit van een bepaalde positie te schilderen. Zo is Berlins verdediging van vrijheid, merkt Galipeau (1994: 85, 123) terecht op, gebaseerd op conceptuele, historische, sociologische en politicologische argumenten. Er is geen

held in common, whether or not they are in conflict, by the majority of mankind throughout recorded history. There are, if not universal values, at any rate a minimum without which societies could scarcely survive' (Berlin 1988: 17-8). Dit alles neemt overigens niet weg, Raz wijst hier terecht op, dat er situaties zijn waarin de simpele bereidheid tot afweging van twee waarden één van deze waarden onherstelbaar kan beschadigen, hetgeen een motivatie kan zijn van iedere afweging af te zien. Men kan hier denken aan een afweging tussen, enerzijds, geld of materiële welstand en, anderzijds, vriendschap of het krijgen van kinderen. Geld is van 'een andere orde' dan vriendschap: 'Only those who hold the view that friendship is neither better nor worse than money, but is simply not comparable to money or other commodities are *capable* of having friends' (1986: 346). Mensen die kiezen voor geld zijn niet irrationeel, zij missen echter in onze ogen de capaciteit om een vriendschap te onderhouden. De conclusies die Raz uit dit soort gevallen trekt voor de onvergelykbaarheid van waarden, gaan overigens veel minder ver dan die van Gray en Crowder.

sprake van, ook al hebben en wekken zijn critici veelal deze indruk, dat hij op zoek is naar één, alles beslissend inzicht, argument of standpunt waarvan de rest op logisch-consistente wijze kan worden afgeleid. Pogingen van critici om de opvattingen van Berlin in één kern samen te vatten en vervolgens te falsificeren, doen Berlin en de politieke theorie derhalve ernstig te kort.

Het is om deze reden niet verbazingwekkend dat Berlin en Williams zich in hun reactie beklagen over 'the immensely abstract level of argument which Crowder has chosen'. Wanneer men de voors en tegens van, alsmede de relatie tussen, pluralisme en liberalisme wenst te beschouwen dan is de door Crowder (en Gray) gevolgde strikt formele methode volgens Berlin en Williams niet bepaald 'the most illuminating way'. Het is daarentegen 'from social and historical reality that we are likely to be instructed in liberalism's strengths, and to be reminded of the brutal and fraudulent simplifications which, as a matter of fact, are the usual offerings of its actual enemies' (1994: 309).

Omdat volgens Gray en Crowder de these van onvergelijkbaarheid van waarden het centrum van het pluralisme vormt, hebben zij ook weinig geloof in de mogelijkheden van de filosofie. Crowder verklaart haar simpelweg failliet (1994: 304), iets wat Berlin volgens Gray goedbeschouwd al veel eerder had gedaan, hetgeen zijn relatief geringe invloed zou verklaren.¹ In de lezing van Gray, zo bleek eerder, zou Berlins filosofie-opvatting fundamenteel afwijken van die van de hoofdstroom van het westerse denken omdat Berlin ervan uit zou gaan, dat filosofen slechts in staat zijn om de onvermijdelijke conflicten tussen tot niets herleidbare en volstrekt onvergelijkbare waarden als vrijheid, gelijkheid en utiliteit te verhelderen. Zij kunnen geen redelijke afwegingen maken of deze aanbevelen daar het hier gaat om radicale keuzen: 'For Berlin, no theory or principle can govern these choices, precisely because they are radical choices among incommensurables' (1995: 62).

Ook deze lezing van Berlin is onjuist. In werkelijkheid ziet Berlin niet alleen als taak voor de filosofie om de concepten en concepties, de modellen, die ons denken bepalen, te expliciteren en te ver-

1. Dit stemt overeen met de opvattingen van Rorty, die deze mede baseert op Berlin. De vraag is echter ook hier of de interpretatie van Rorty correct is (cf. Blokland 1995: 45-7).

helderen, maar ook om ze kritisch te evalueren en, zo nodig, te vervangen door meer adequate modellen, modellen die meer recht doen aan onze inzichten over mens en maatschappij (Berlin 1961: 159; 1962: 9; 1979: 27-31). Het is, zoals al eerder bleek, volgens Berlin mogelijk om denkmodellen en afwegingen tussen waarden op redelijke gronden te bekritisieren omdat zij geen recht doen aan onze, onder meer in concepten en categorieën gevatte kennis van mens en maatschappij (cf. Taylor 1989, 1992).

14.2.3 *Individuele autonomie in plaats van anti-perfectionisme*

Een uitvloeisel van Grays overtuiging dat waarden vaak volstrekt onvergelijkbaar zijn, is dat er geen kwalitatieve onderscheiden kunnen worden gemaakt tussen levenswijzen. Individuen creëren, goed-beschouwd vrij willekeurig, de identiteit van een beroepssoldaat, een non, een courtisane, een mysticus, een traditionalist, een hedonist of een arts en er bestaat geen enkel criterium of argument op basis waarvan men zou kunnen stellen dat de ene identiteit te prefereren valt boven de andere. Evenmin kan worden beargumenteerd dat een autonoom bestaan preferabel is boven een heteronoom leven. De realisatie van autonomie kan zelfs ten koste gaan van andere waardevolle levensvervullingen, zoals volgens Gray het leven van Van Gogh illustreert.

Dit standpunt kan noch uit het werk van Berlin worden afgeleid, noch plausibel worden gemaakt. Allereerst kan er, zo bleek reeds in de vorige paragraaf, wel degelijk worden geargumenteerd over de wijze waarop individuen de grote diversiteit aan betekenisvolle waarden, waarmee zij in hun bestaan onvermijdelijk worden geconfronteerd, tegen elkaar afwegen. De levens die Gray noemt, staan voor evenzovele waarden die in de betreffende levens in aanmerkelijk hogere mate dan gewoonlijk worden gerealiseerd: de soldaat wellicht voor trouw en moed, de non voor devotie, de hedonist voor genot, de wetenschapper voor waarheid en reflectie, de ontwikkelingswerker voor altruïsme, et cetera. Deze waarden komen voort uit voor mensen wezenlijke behoeften en vermogens. De waarde negatieve vrijheid is bijvoorbeeld een vertaling van onze behoefte aan en ons vermogen tot onder meer zelfreflectie, zelfexpressie en zelfbepaling. Anders dan Gray suggereert, bezitten mensen echter niet één, maar een groot aantal van deze, vaak conflicterende, behoeften en

vermogens: behoeften aan, onder vele andere, liefde, geborgenheid, veiligheid, bevestiging, privacy, zelfexpressie, zelfbeschikking, zelfreflectie. In hun leven worden mensen voortdurend en onvermijdelijk met deze behoeften geconfronteerd en zij zullen deze op een evenwichtige wijze tegen elkaar moeten afwegen.¹ Wat hierbij evenwichtig is, wordt mede bepaald door de omstandigheden (moed is ten tijde van oorlog belangrijker dan ten tijde van vrede) en door de eigenschappen en talenten, die het individu met zijn geboorte heeft meegekregen en in interactie met zijn omgeving heeft ontwikkeld.² Men kan niet voor deze afwegingen weglopen: de onherleidbare pluraliteit aan behoeften, vermogens en waarden is eigen aan de menselijke conditie. Iemand die in zijn leven slechts één behoefte zou vervullen, leidt (of lijdt) een beperkt, geamputeerd bestaan, heeft een geforceerde en vermoedelijk een gefrustreerde persoonlijkheid. Daarom is het leven van iemand die ten koste van alles louter één waarde tracht te realiseren, weinig nastrevenswaardig. Dit geldt voor het leven van een non, die *uitsluitend* bidt, een courtesane die *uitsluitend* de liefde bedrijft of een soldaat die *uitsluitend* moedig is (een dergelijk leven zal waarschijnlijk tevens vrij kort zijn).

Evenzo zijn er, in de woorden van Edgerton (1992), 'sick societies', samenlevingen waarin het vigerende waardenpatroon individuen noopt tot een bestaan waarin voor de mens belangrijke behoeften niet, onvoldoende of in mindere mate dan mogelijk zou zijn, worden vervuld. Er zijn bijgevolg samenlevingen waarin mensen, volgens hun eigen definitie van welbevinden en naar hun ei-

1. Het is een gemis dat de onderhavige filosofische discussie nauwelijks sociologisch en psychologisch is geïnspireerd. De ingenomen standpunten zijn gebaseerd op specifieke ideeën over het wezen en het functioneren van mensen, maar deze worden zelden getoetst aan inzichten uit relevante disciplines (cf. Bay 1958; Doob 1987).
2. Ook Raz stelt weliswaar dat wij redenen ontberen 'for judging a career as a graphic designer to be intrinsically better or worse for those engaged in it than a career as a livestock farmer or a gliding instructor', maar hij voegt hier aan toe: 'assuming that they are likely to be equally successful and content in them' (1986: 343). De mate waarin men slaagt in zijn strevingen of ondernemingen is belangrijk voor het persoonlijk welbevinden. Mensen kunnen echter de noodzakelijke kwaliteiten missen om in bepaalde ondernemingen succesvol te zijn. Zij doen er dan verstandig aan om hiervan af te zien. Het is beter om een bekwame, succesvolle accountant te zijn dan een slechte tandarts. Ook de samenleving wint wanneer individuen doelen nastreven die, gezien hun persoonlijke omstandigheden en kwaliteiten, gerealiseerd kunnen worden.

gen oordeel, minder met hun bestaan tevreden zijn dan in andere samenlevingen. Zo komt uit empirisch onderzoek van, onder anderen, Veenhoven (1996) naar voren dat het welbevinden, zoals mensen dit *zelf* definiëren, *grosso modo* hoger is in samenlevingen die meer dan gemiddeld worden gekenmerkt door: sociale gelijkheid (tussen vooral vrouwen en mannen), materiële welvaart (tot een bepaald niveau, daarna wordt de wet van de afnemende meeropbrengst van kracht), sociale zekerheid, rechtszekerheid en fysieke veiligheid, politieke en persoonlijke vrijheid (uitgedrukt in onder meer vrijheid van vereniging en vergadering en in acceptatie van echtscheiding en homoseksualiteit), en een cultuur waarin individuele zelfbeschikking hoog in het vaandel staat en macht en gehoorzaamheid laag gewaardeerd worden.

Culturen en identiteiten kunnen dus met elkaar worden vergeleken in de mate waarin zij recht doen aan voor mensen wezenlijke behoeften en ervaringen. De ervaring van het bestaan van een grote diversiteit aan betekenisvolle waarden, waarden waartussen niettemin geregeld gekozen moet worden, is hier slechts een voorbeeld van. Bijgevolg zijn culturen niet vanzelfsprekend gelijkwaardig en boven kritiek verheven. Het is het *vermogen* van mensen om een eigen cultuur of identiteit te creëren dat wellicht te allen tijde dient te worden gerespecteerd, maar dit geldt zeker niet voor de *producten* die door dit vermogen worden voortgebracht. Charles Taylor (1992) heeft in deze geest voorgesteld om de gelijkwaardigheid van culturen als een *uitgangspunt* te aanvaarden om een serieuze studie van andere culturen mogelijk te maken. Immers: 'It is reasonable to suppose that cultures that have provided the horizon of meaning for large numbers of human beings, of diverse characters and temperaments, over a long period of time .. are almost certain to have something that deserves our admiration and respect, even if it is accompanied by much that we have to abhor and reject' (1992: 73). Dit uitgangspunt kan echter, benadrukt Taylor, worden gefalsificeerd: 'The validity of the claim has to be demonstrated concretely in the actual study of the culture' (1992: 67). In deze studie dient men zich een bredere horizon van waarden eigen te maken opdat men beseft dat de eigen cultuur er één is onder vele. Daarenboven dient men een nieuw vocabulaire te scheppen waarmee de verschillende culturen kunnen worden vergeleken en ten opzichte van elkaar kun-

nen worden gewaardeerd. Er bij voorbaat vanuit gaan dat alle voortbrengselen van een bepaalde cultuur waardevol zijn, is volgens Taylor echter een vorm van minzaamheid waar de betrokkenen bepaald niet op zitten te wachten: 'Objectively, such an act involves contempt for the latter's intelligence. To be an object of such an act of respect demeans' (1992: 70). Mensen verlangen waarachtig, oprecht respect op basis van hun verdiensten, niet op basis van een a priori.

Culturen en identiteiten kunnen dus worden vergeleken en gewaardeerd. Dit geldt ook voor een heteronoom en autonoom bestaan, waarvan Berlin volgens Gray stelt dat zij onvergelijkbaar en gelijkwaardig zijn (hetgeen overigens tegenstrijdig is). In het door Gray aangehaalde artikel 'From hope and fear set free' is Berlin in deze aanmerkelijk minder ondubbelzinnig dan Gray suggereert. Vrijheid, schrijft Berlin hier, wordt door ons in de regel ervaren en gewaardeerd als het wezenskenmerk van de mens. Wij 'weten' tevens dat onze graad van vrijheid wordt bepaald 'by the absence of obstacles to the exercise of choice' (1964: 190). Deze obstakels kunnen innerlijk zijn ('fears and "complexes", ignorance, error, prejudice, illusions, fantasies, compulsions, neuroses, psychoses – irrational factors of many kinds') of van buitenaf komen (fysieke bedreiging, gevangensmuren, gebrek aan voedsel, et cetera). Mensen die in hun leven worden geleid door onwetendheid, vooroordelen, bijgeloof, irrationele angsten zijn dus minder vrij dan mogelijk is, zijn heteronoom, *en* – de connotaties die aan de betreffende begrippen zijn verbonden geven dit reeds aan – dit valt te *betreuren*. Wanneer het juist zou zijn dat Berlin geen rangorde aanlegt tussen autonomie en heteronomie, hoe kan hij dan tegen Jahanbegloo verklaren, dat hij de verlichtingsdenkers beschouwt als 'great liberators'? Mensen als Voltaire en Condorcet, stelt hij, 'liberated people from horrors, obscurantism, fanaticism, monstrous views. They were against cruelty, they were against oppression, they fought the good fight against superstition and ignorance and a great many other things which ruined people's lives. So I am on their side' (Jahanbegloo 1992: 70). Wanneer Berlin een autonoom en heteronoom bestaan even waardevol zou achten, dan kunnen concepten als 'bijgeloof', 'onwetendheid', 'obscurantisme' en 'irrationele angsten', laat staan het streven om mensen hiervan te 'bevrijden', geen enkele betekenis bezit-

ten. Maar ze *bezitten* betekenis voor Berlin en voor de overgrote meerderheid van de mensen. Berlin is geen subjectivist. Hij gaat ervan uit dat mensen het prefereren in waarheid te leven en dat sommige opvattingen over de werkelijkheid meer waarheid bevatten, rationeler zijn, dan andere opvattingen (vergelijk hier de verwante opvattingen van Taylor (1982) over rationaliteit).

De enige vraag die Berlin aan het einde van zijn artikel oproept (1964: 194-6)¹, en op basis waarvan Gray vervolgens de liberale samenleving een fundament ontzegt, is of kennis, hoewel deze dus inherent valt toe te juichen, niet in sommige omstandigheden en in een bepaald opzicht iemands vrijheid kan verkleinen. Kan bijvoorbeeld het scheppende vermogen van een dichter niet ten dele afhankelijk zijn van illusies en mythen, en kan dit vermogen niet beperkt worden wanneer een 'honourable rationalist' deze illusies en mythen zou ontkrachten? 'It may be said', antwoordt Berlin, 'that an increase in knowledge cannot (this would, I think, be claimed as an analytical truth) diminish my freedom; for to know the roots of my activity is to be rescued from servitude to the unknown – from stumbling in a darkness populated with figments which breed fears and irrational conduct. Moreover, it will be said that as a result of the destruction of my idols I have clearly gained in freedom of self-determination; for I can now give a rational justification of my beliefs, and the motives of my actions are clearer to me' (Berlin 1964: 194-5). Maar, vervolgt Berlin, wat wanneer ik nu minder vrij ben om de poëzie te schrijven die ik gewoon was voort te brengen? Is dan niet een deur gesloten als gevolg van het openen van een andere? Hij stelt: 'The question I wish to ask – *and one to which I do not know the answer* – is whether such absence of knowledge may not be a necessary condition for certain states of mind or emotion in which alone certain impediments to some forms of creative labour are absent. This is an empirical question, but on the answer to it the answer to a larger question depends: whether knowledge never impedes, always increases, the sum total of human freedom' (Ber-

1. Berlins primaire onderwerp in het onderhavige artikel betreft overigens de vraag of het bestaan van determinisme gerechtvaardigd kan worden. Zijn centrale vraag is dus: als onze kennis toeneemt van datgene wat noodzakelijk gebeurt, van de wetten die onze werkelijkheid bepalen, neemt dan onze vrijheid toe of af? De problematiek die Gray misplaatst aangrijpt om zijn these dat Berlin uitgaat van onvergelykbare waarden te bewijzen, is niet meer dan een terzijde.

lin 1964: 195; cursivering HB). Berlin vermoedt dat het idee dat een toeneming van kennis altijd en zonder meer een toeneming van onze vrijheid impliceert, voortkomt uit de optimistische, metafysische gedachte dat alle goede dingen samengaan. Dit lijkt hem echter, zoals bekend, een weinig plausibele hoop (1964: 198).

Het enige wat dit alles nogmaals bevestigt, is dat de menselijke conditie wordt getypeerd door een pluraliteit aan waarden en dat zelfs deze waarden vele dimensies hebben, bestaan uit subwaarden, die confluïeren en tegen elkaar moeten worden afgewogen. Iedere ondubbelzinnige, eendimensionale voorkeur voor of definitie van vrijheid – bijvoorbeeld: iemands vrijheid neemt recht evenredig toe met het aantal keuzemogelijkheden – schiet dus tekort omdat zij geen recht doet aan deze pluraliteit (Blokland 1997: 131-5; 185-89). Bruno Bettelheim (1960: 78 e.v.; cf. Dworkin 1982: 47-58) kan dus bijvoorbeeld benadrukken dat het beschikken over meer en meer opties niet noodzakelijk de vrijheidsbeleving doet toenemen omdat het verwerken van een voortdurend groeiend aantal keuzemogelijkheden een steeds meer geïntegreerde persoonlijkheid vergt, een eis waaraan niet altijd wordt voldaan, waardoor desoriëntatie volgt. Ook kunnen nieuwe mogelijkheden de waarde van de oude doen afnemen. Zo wees Titmuss er op dat de vrijheid om bloed aan andere mensen te geven verdwijnt wanneer de mogelijkheid wordt geschapen om zijn bloed te verkopen. De vrijheid om iets te schenken dat niet als handelswaar wordt beschouwd, is in het laatste geval vernietigd. Kortom, wat hier, anders dan Gray wil doen geloven, niet wordt bewezen is dat autonomie even betekenisvol is, aan evenveel beperkingen lijdt, als heteronomie. Er wordt slechts gedemonstreerd dat ook autonomie of keuzevrijheid tegen andere waarden moet worden afgewogen. Men weerlegt een waarde niet door haar reikwijdte te nuanceren.

14.2.4 *Het verband tussen pluralisme en liberalisme*

Het hoofdthema van Grays latere werk (1989, 1997) en zo ook van zijn studie over Berlin wordt, zoals gesteld, gevormd door zijn ontkenning van een relatie tussen pluralisme en liberalisme. Gray erkent weliswaar de 'waarheid' van het pluralisme, maar stelt dat hier geen enkel argument ten faveure van de liberale samenleving van kan worden afgeleid (zie § 14.2.3).

Ook Crowder ziet geen logisch verband tussen pluralisme en liberalisme. Op basis van Berlins 'Two concepts of liberty' en Bernard Williams' inleiding (1980) tot Berlins bundel *Concepts and Categories* onderscheidt hij zelfs zes mogelijke argumentaties voor een dergelijk verband. Deze hebben alle dezelfde vorm: 'To recognize the plurality of values is to have a reason to value x, which is a good best advanced by the institutions of liberalism' (1994: 296). Voor de waarde x ziet hij zes kandidaten: tolerantie, keuzevrijheid, humaniteit, diversiteit, waarheid(sgetrouwheid) en individuele autonomie. Crowder is bereid aan te nemen dat de betreffende waarden inderdaad het beste door liberale instituties worden bevorderd en concentreert zich derhalve op de relaties tussen pluralisme en de waarde x. Geen van deze relaties houdt volgens hem stand.

Essentieel voor Crowders redenering is, net als in het geval van Gray, de idee van de onvergelijkbaarheid van waarden. Ook omdat hij op geen enkele wijze gegeven menselijke behoeften en strevingen wenst te onderscheiden, zijn er voor hem zelden redenen te formuleren waarom de ene waarde betekenisvoller zou zijn dan een andere. Bijgevolg kan Crowder verklaren dat het pluralisme ons weliswaar noodzaakt te kiezen, maar dat het geen inhoudelijke keuzen voorschrijft en dus ook geen keuze voor een liberale samenleving. Het liberalisme wordt goedbeschouwd zelfs door het pluralisme ondermijnd: 'Not only does pluralism provide no support for liberalism, it positively undermines the liberal case, since it is always open to the pluralist to ask, why not the illiberal option?' (1994: 304)

Een voorbeeld van een aldus verworpen mogelijke verdediging van het liberalisme is de these, dat de aanvaarding van de waarheid van het pluralisme een erkenning impliceert van de waarde van keuzevrijheid, een vrijheid die het beste door liberale instituties wordt gewaarborgd. Juist omdat mensen voortdurend worden geconfronteerd met conflicterende waarden waartussen afwegingen gemaakt moeten worden, hechten zij een enorm belang, stelt Berlin, aan de vrijheid tot kiezen. Deze waarde geeft bovendien uitdrukking aan het zelftransformerende vermogen van mensen. Individuen creëren de eigen identiteit en het zou in strijd met dit wezenskenmerk zijn wanneer zij door anderen een vast levenspatroon opgelegd zouden krijgen. Crowder acht dit een onhoudbare redenering. Ten eerste omdat het gegeven dat mensen onvermijdelijk

keuzen moeten maken, niets zegt over de waarde van kiezen. Keuzen zijn vaak pijnlijk, dus waarom zouden wij de activiteit 'kiezen' als iets waardevols beschouwen? Omdat, oppert Crowder (1994: 298), dit een erkenning van de menselijke conditie en dus een respect voor de menselijke waardigheid betekent? Onzin, zo vervolgt hij: 'the human condition is as consistent with the rejection of free choice and liberalism as with its promotion' (1994: 299). Pluralisten benadrukken weliswaar de noodzaak van het maken van harde keuzen tussen onvergelykbare, ultieme waarden, 'but the plurality of values implies nothing about the *content* of those hard choices' (1994: 299). De nadruk die Berlin legt op het zelftransformerende wezen van mensen en op kiezen is volgens Crowder tamelijk willekeurig. Men zou mensen evengoed kunnen typeren als imitators en conformisten, en als liefhebbers van gewoonte en routine. 'The fact is', schrijft hij, 'that "human nature" is broad and rich enough to embrace all these tendencies; appeals to such a wide notion rule out hardly anything at all' (1994: 300).

Berlin en Williams verzetten zich in hun reactie zowel tegen Crowders interpretatie van het pluralisme als tegen de conclusies die hij aan het pluralisme verbindt. Cruciaal hierbij is hun – reeds behandelde – afwijzing van Crowders (en Grays) centrale these van onvergelykbaarheid van waarden. Ook al is er geen *summum bonum*, dan nog blijft het altijd mogelijk om waarden op een redelijke wijze tegen elkaar af te wegen. Bovendien veronderstelt Berlin, zo bleek ook reeds, het bestaan van een minimale universele horizon van menselijke waarden. Hij weet niet waar deze vandaan komen, hij constateert slechts empirisch dat zij bestaan. De voortdurend herhaalde stelling van Crowder, dat 'the notion of human nature is far too wide to provide any useful criterion for any particular choices' (1994: 302), zal Berlin op biologische, psychologische, sociologische en historische gronden als onhoudbaar (en gevaarlijk) kwalificeren. Op Crowders stelling dat het pluralisme in wezen het liberalisme ondermijnt omdat de pluralist altijd de mogelijkheid behoudt om te vragen 'why not the illiberal option?', reageren Berlin en Williams om deze redenen verbaasd. Uiteraard kan deze vraag altijd worden gesteld, maar waar het werkelijk om gaat 'is whether pluralism must find the question peculiarly difficult to answer' (1994: 308). Alleen omdat Crowder wordt gehinderd door het misverstand dat

waarden onvergelykbare, 'radicaal' gekozen, grootheden zijn, kan hij denken dat hierop geen antwoord geformuleerd kan worden.

Een andere, zowel door Gray als Crowder onderscheiden, specifieke rechtvaardiging van het verband tussen pluralisme en liberalisme luidt, dat niet-liberale stelsels de waarheid van het pluralisme negeren. Er is, schrijft Williams (1980: xviii), 'value in knowledge and true understanding themselves' en de liberale samenleving 'expresses more than any other does a true understanding of the pluralistic nature of values.' In reactie hierop stelt Gray (1995: 152), dat deze argumentatie alleen opgaat wanneer deze niet-liberale stelsels zijn gebaseerd op universalistische uitgangspunten. Dit hoeft echter geenszins het geval te zijn: de leiders van een autoritair systeem kunnen het pluralisme erkennen en zichzelf niettemin rechtvaardigen door te stellen, dat de betreffende orde een waardevolle manier van leven bevat welke ondermijnd zou worden indien de uitoefening van keuzevrijheid zou worden toegestaan. Wanneer het waardenpluralisme inderdaad juist is waarom zou dan de waarde keuzevrijheid altijd voorrang moeten krijgen boven levenswijzen die worden aangetast door de uitoefening van deze vrijheid? De betrokkenen kunnen, stelt Crowder (1994: 301) evenzo, de waarheid van het pluralisme erkennen, maar er vervolgens voor kiezen het liberalisme te verwerpen. Niets in het pluralisme schrijft ook voor dat burgers in plaats van leiders dergelijke keuzen behoren te maken.

De kern van deze redenering van Gray en Crowder is opnieuw het onjuiste uitgangspunt, dat wij louter radicale keuzen kunnen maken tussen onvergelykbare waarden en levenswijzen. Een specifiek probleem, een probleem waarover *geargumenteerd* kan worden, is hier *wie* er beslist over de aanwezigheid van keuzevrijheid. Wanneer dit de leiders van het betreffende niet-liberale regime zijn dan wordt er dus *voor* anderen bepaald, dat de plaatselijke levenswijze geprefereerd moet worden boven keuzevrijheid en boven de alternatieve levenswijzen die deze vrijheid eventueel zou kunnen opleveren. Door een dergelijke constellatie te billijken – zij weten geen argumenten om haar te verwerpen – rechtvaardigen Gray en Crowder de Grootinquisiteur uit Dostojewski's *De gebroeders Karamazow*, die de mensen van de ondraaglijke last verlost waarmee God hen had opgezadeld: de individuele vrijheid om zelf hun waarden te (moeten) kiezen (cf. Blokland 1997: 193 e.v.). De moeilijkheid van

deze redenering van de Grootinquisiteur is echter, dat slechts weinigen van degenen, die *weten* dat de (non-)keuzen die zij in het leven maken, volledig worden gestuurd door een andere autoriteit dan zijzelf, deze situatie zouden willen laten voortduren. Het empirische gegeven dat bepaalde culturele gemeenschappen of sekten voortbestaan omdat de betreffende leiders hun onderdanen met succes afhouden van keuzevrijheid, van kennis van alternatieve ziens- en levenswijzen, doet hier niets aan af: het bewijst slechts de repressieve kwaliteiten van de leiders. Zodra mensen eenmaal bekend zijn met de mogelijkheid te kunnen kiezen tussen alternatieven, willen zij deze mogelijkheid niet meer kwijt – ook al kiezen zij vervolgens voor een continuering van hun oude levenswijze. Mensen, stelt Robert Nozick (1974: 42 e.v.), zijn ontevreden met een werkelijkheid die, zoals de wereld van hen die zijn aangesloten op een ‘ervaringen-machine’, volledig door anderen is geconstrueerd en beperkt. Mensen willen een eigen leven *leven*. Dit kan niet vóór hen, door machines of (door machthebbers van andere werkelijkheden afgesloten) culturen, worden gedaan.

Op basis van dit ervaringsgegeven, en op basis van de hieraan verbonden noties van billijkheid, kan men dan ook stellen dat uitsluitend de betrokken individuele burgers gerechtigd zijn te beslissen of hun, door de afwezigheid van keuzevrijheid getypeerde, samenleving zou moeten voortbestaan. Wat in hun belang is, wordt dan gedefinieerd op een wijze zoals deze onder meer door William Connolly wordt bepleit: ‘Policy x is more in A’s interest than policy y if A, were he to experience the *results* of both x and y, would *choose* x as the result he would rather have for himself’ (Connolly 1972: 472; cf. Mill 1861/71: 282; Elster 1982: 220-2; Lukes 1974: 34; Blokland 1997: hst.5). Een probleem met deze definitie is nochtans dat de aanwezigheid van keuzevrijheid, de aanwezigheid van kennis over gedragalternatieven alsmede de aanwezigheid van de mogelijkheid om hier vrijelijk, zonder interventie door anderen, uit te kiezen, het individu dusdanig verandert dat het niet meer ‘objectief’ kan kiezen tussen de situatie waarin hij niet en die waarin hij wel over keuzevrijheid beschikt. Mensen *veranderen* door te participeren in verschillende culturen. Als gevolg hiervan worden de alternatieven beoordeeld vanuit het perspectief van de laatst ervaren cultuur, terwijl deze juist mede ter discussie zou moeten staan. Connolly concludeert

om deze reden: 'Even under ideal conditions of choice, then, elements of conjecture and speculation will enter into our assessment of the extent to which alternative modes of social life are more or less in our interests' (1972: 477). Dit dilemma is onoplosbaar. De optie mensen nimmer in de gelegenheid te stellen *zelf* te kiezen, mensen tot gevangenen te maken van de culturele gemeenschap waarin zij toevallig zijn geboren, botst echter met, nogmaals, de ervaring dat mensen geen genoegen nemen met een werkelijkheid waarvan zij weten dat deze bewust door anderen wordt beperkt.¹ De onvermijdelijke conclusie is dat wij gedoemd zijn om vrij te zijn.

14.2.5 *De minimale horizon van universele waarden en het liberalisme*

Berlin gaat uit van een minimale gemeenschappelijke horizon van substantiële waarden. Gaat men deze horizon voorbij, dan wordt het betreffende handelen en denken niet meer begrijpelijk of vatbaar in menselijke termen. Gray blijkt hier niet helemaal mee uit de voeten te kunnen. De betreffende waarden dienen, in Berlins optiek, te worden achterhaald via een vorm van filosofisch onderzoek die gevoelig blijft voor antropologische en historische inzichten.²

1. De antropoloog en filosoof Ernest Gellner (1992) bestrijdt op analoge wijze het wijdverbreide antropologische uitgangspunt, dat alle culturen onvergelijkbaar zijn en dat geen enkele beschaving vanuit een andere civilisatie beoordeeld, laat staan veroordeeld, kan worden. Gellner betoogt dat een belangrijk probleem van dit sympathieke uitgangspunt is, dat het geen accurate beschrijving biedt van de werkelijkheid. Dat wat doorgaans met de westerse beschaving wordt aangeduid, heeft zich vanuit Europa als een olievlek over de wereld uitgebreid. Alle culturen die zij hierbij op haar weg tegenkwam, heeft zij in meer of mindere mate verzwolgen. Dit is volgens Gellner niet alleen het gevolg geweest van machtsuitoefening en van de kennelijke superioriteit van de westerse wetenschap en kennis, maar ook van de aantrekkingskracht die klaarblijkelijk uitgaat van haar waarden of van haar verwoordingen van mogelijk universele waarden. Gedacht moet hier in zijn optiek met name worden aan de westerse, vooral op de idee van vrijheid gebaseerde, formuleringen van mensenrechten: zodra mensen deze vrijheden hebben ervaren en verworven, willen zij niet meer terug naar de oude situatie.
2. Vergelijk hier het pleidooi van Arnold Brecht in het vierde deel van zijn *Political Theory* (1959) voor een grootschalig empirisch onderzoek naar 'universal elements in human moral thinking'. Dit onderzoek moet gestuurd worden door, via 'phenomenological introspection' en via een studie van de kunsten en de letteren verkregen werkhypothesen. Tot deze hypothesen, die voorlopig naar zijn gevoelen de toets der kritiek kunnen doorstaan, rekent Brecht bijvoorbeeld de postulaten dat rechtvaardigheid vereist, dat gelijke gevallen gelijk behandeld worden, dat mensen niet aansprakelijk gesteld worden voor zaken waar zij geen invloed op

Deze filosofieopvatting staat echter, stelt Gray (1995: 163), in een gespannen verhouding tot Berlins historisme. Deze spanning kan volgens hem slechts worden opgeheven door ook de filosofiebeoefening in een historistisch kader te beschouwen. Filosofen houden zich dan bezig met het onderzoeken van de uitgangspunten van specifieke levensvormen. Filosofie wordt een plaats- en tijdgebonden reflectie op de empirische antropologie. Hiermee verbonden moeten wij er mee ophouden om universele rechtvaardigingen voor het liberalisme te zoeken. Het liberalisme is niet meer dan 'one form of life among many that may flourish *within the common human horizon of the minimal values that are universal*' (1995: 163; cursivering HB). Keuzen tussen vrijheid en andere waarden, of tussen een cultuur waarin vrijheid wel en een waarin vrijheid geen betekenis wordt toegekend, kunnen niet anders dan radicaal zijn. Dit is ook van toepassing op het liberalisme: 'the relation we have to liberal practices is in the nature of a groundless commitment' (1995: 165). Bij zijn stelling dat 'the commitment to the liberal form of life is a groundless one, which nothing in reason compels us to make', voegt Gray echter de clausule toe: 'like that of any form of life that meets the minimal standards of decency' (1995: 168).

De vraag is evenwel wanneer volgens Gray aan 'the minimal standards of decency' is voldaan. Hoe groot is verder 'the common human horizon of the minimal values that are universal' waarover hij hierboven spreekt? Wellicht is dan reeds de liberale samenleving gedefinieerd en heeft Gray dus wat dit betreft niet meer dan een pyrrhusoverwinning op het gedachtegoed van Berlin behaald. Zijn stelling dat levenswijzen en culturen volstrekt onvergelijkbaar zijn, moet dan eveneens danig worden gekwalificeerd: het zal altijd mogelijk blijven om te onderzoeken of andere levenswijzen en culturen recht doen aan de gemeenschappelijke horizon van minimale menselijke waarden. Wanneer dit niet het geval is, is de cultuur waarin deze horizon wel wordt erkend dus superieur.

kunnen uitoefenen en dat de individuele vrijheid niet willekeurig wordt ingeperkt (1959: 396). Evenals Berlin en Taylor (1989) vermoedt Brecht dat er universele, transculturele en transhistorische, waarden of 'inner voices' zijn, die het waardenrelativisme kunnen verzachten en in politiek en beleid als leidraad kunnen dienen. Het relativisme en subjectivisme dat zeker binnen de antropologie gedurende lange tijd dominant was, heeft een dergelijk onderzoek echter langdurig bij voorbaat verdacht en onmogelijk gemaakt.

14.3 CONCLUSIE

Ondanks het gegeven dat het waardenpluralisme zoals dat door Berlin is geformuleerd een onwankelbaar fundament mist en alle ruimte biedt aan twijfel over, verandering en diversiteit van en conflicten tussen waarden, blijkt dit pluralisme voor aanvallen als die van Gray en Crowder voornamelijk een niet te nemen vesting. Het is niet mogelijk om Berlin in een historicistisch, voluntaristisch, relativistisch of postmodernistisch kamp te trekken, net zomin als hij door aanhangers van een laissez-faire-economie, een minimale nachtwakerstaat of het private ondernemerschap kan worden geclaimd als een intellectuele leidsman (cf. Blokland 1996; Galipeau 1994: 129, 135, 160-2). Berlin neemt een eigen positie in en bewijst dat een permanente bereidheid om te twijfelen wel degelijk gepaard kan gaan met standvastigheid en redelijkheid. Voortdurend balancerend tussen rationalisme en relativisme verliest hij nimmer zijn evenwicht. De 'verbeteringen' die onder anderen Gray aanbrengt aan Berlins pluralisme, verstoren dit slechts. Zij zijn gebaseerd op een onjuiste interpretatie van het pluralisme van Berlin en op onjuiste, onnodig historicistische, uitgangspunten over de mogelijkheid te argumenteren op normatief terrein en over het 'wezen' van de mens. Voor een adequate verdediging van de westerse, open samenleving kan daarom nog altijd het beste het werk van Berlin worden geraadpleegd.

LITERATUUR

- Ajami, Fouad. 2006. *The Foreigner's Gift: The Americans, the Arabs, and the Iraqis in Iraq*. New York: The Free Press.
- Allawi, Ali A. 2007. *The Occupation of Iraq: Winning the War, Losing the Peace*. New Haven: Yale University Press.
- Appel, Hillary. 2004. *A New Capitalist Order: Privatization and Ideology in Russia and Eastern Europe*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Baakman, Nico. 2004. 'De nomenklatoera in Nederland: Over het verschijnen van partijpolitieke benoemingen', in *Jaarboek 2003*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen. 173-98.
- Barstow, David. 2008. 'Message machine: Behind tv analysts, Pentagon's hidden hand'. *The New York Times*. 20 april 2008.
- Bay, Christian. 1958. *The Structure of Freedom*. Stanford (Cal.): Stanford University Press.
- Bekke, Susan ter, Harry Van Dalen en Kène Henkens. 2005. 'Emigratie van Nederlanders: geprikkeld door bevolkingsdruk'. *Demos: Bulletin over Bevolking en Samenleving*, 21: 25-9.
- Berlin, Isaiah. 1953. 'Historical inevitability', in *Four Essays on Liberty*. Oxford: Oxford University Press. 1979.
- Berlin, Isaiah. 1958. 'Two concepts of liberty', in *Four Essays on Liberty*, *ibid.*
- Berlin, Isaiah. 1959. 'John Stuart Mill and the ends of life', in *Four Essays on Liberty*, *ibid.*
- Berlin, Isaiah. 1961. 'Does political theory still exist?', in *Concepts & Categories, Concepts & Categories, Philosophical Essays*. Oxford: Oxford University Press. 1980.
- Berlin, Isaiah. 1962. 'The purpose of philosophy', in *ibid.*
- Berlin, Isaiah. 1964. 'From hope and fear set free', in *Concepts & Categories*, *ibid.*
- Berlin, Isaiah. 1969. 'Introduction', in *Four Essays on Liberty*, *ibid.*
- Berlin, Isaiah. 1979. 'An introduction to philosophy', in Magee, Brian. 1979. *Men of Ideas*. New York: the Viking Press.
- Berlin, Isaiah. 1983. 'Reply to Robert Kocis: toward a coherent theory of human development: beyond Sir Isaiah Berlin's vision of human nature', *Political Studies* xxxi, nr. 3: 388-93.
- Berlin, Isaiah. 1988. 'On the pursuit of the ideal', in *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. London: John Murray. 1990.

- Berlin, Isaiah. 1996. *The Sense of Reality: Studies in Ideas and their History*. London: Chatto & Windus.
- Berlin, Isaiah. 1997. *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*. London: Chatto & Windus.
- Berlin, Isaiah and Bernard Williams. 1994. 'Pluralism and liberalism: a reply', *Political Studies* XLII, nr. 2: 306-9.
- Bettelheim, Bruno. 1960. *The Informed Heart, Autonomy in a Mass Age*. The Free Press of Glencoe.
- Beus, Jos de. 2003. 'Uit de linkse leegte', in *Socialisme & Democratie* 60. nr.12: 4-6.
- Bevers, Anton M. 1989. 'Kunstsociologie in Nederland', *Boekmancahier* 1, Nr.1: 5-18.
- Bilmes, Linda en Joseph Stiglitz. 2006. 'The Economic Costs of the Iraq War: An Appraisal Three Years After The Beginning of the Conflict', *National Bureau of Economic Research*. Working Paper 12054.
- Bilmes, Linda en Joseph Stiglitz. 2008. *The Three Trillion Dollar*. New York: W.W.Norton & Company.
- Blix, Hans. 2004. *Disarming Iraq: The Search for Weapons of Mass Destruction*. New York: Pantheon Books.
- Blokland, Hans T. 1988a. 'Socialistische cultuurpolitiek: Een onderzoek naar een fundament', in *Hollands Maandblad* 29, nr.1: 12-25 en nr.2: 15-24.
- Blokland, Hans T. 1988b. 'Sociale cultuurspreiding: complot of ideaal?', in *Socialisme & Democratie* 45, nr.12: 349-54.
- Blokland, Hans T. 1991a. *Vrijheid, autonomie, emancipatie: Een politiekfilosofische en cultuurpolitieke beschouwing* (diss.). Delft: Eburon.
- Blokland, Hans T. 1991b. 'Loze beweringen uit een grachtepand', in *Boekmancahier, Kwartaalschrift over kunst, onderzoek en beleid* 3, nr.9: 343-9.
- Blokland, Hans T. 1992. 'Een falend debat over cultuurpolitiek', in *De Heling* 5, nr.3: 34-8.
- Blokland, Hans T. 1993. 'Planning in Dutch cultural policy: an attempt at mixed-scanning', in *Acta Politica* XXVIII, nr.2: 151-71.
- Blokland, Hans T. 1994. 'Charles Taylor over individualisme, politiek en de onvermijdelijkheid van de moraal', in *Acta Politica* XXIX, nr.4: 477-506.
- Blokland, Hans T. 1995. *Wegen naar vrijheid: Autonomie, emancipatie en cultuur in de westerse wereld*. Amsterdam: Boom.
- Blokland, Hans T. 1996. 'De onvermijdelijkheid en continuïteit van politiek en politieke beginselen', in Becker, Frans, Bart Tromp et al (red.). *Inzake Beginselen: Het Zeventiende Jaarboek van het Democratisch Socialisme*, 105-122. Amsterdam: De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting.
- Blokland, Hans T. 1996. 'Inleiding', in: Berlin, Isaiah. 1996. *Twee opvattingen van vrijheid* (Two Concepts of Liberty; vert. T.Ausma), 7-34. Amsterdam: Boom.

- Blokland, Hans T. 1997. *Freedom and Culture in the Western World* (Wegen naar Vrijheid, vert. Michael O'Loughlin). London & New York: Routledge.
- Blokland, Hans T. 1997. *Publiek gezocht: Essays over cultuur, markt en politiek*. Amsterdam: Boom.
- Blokland, Hans T. 2001. *De modernisering en haar politieke gevolgen: Weber, Mannheim en Schumpeter*. Amsterdam: Boom.
- Blokland, Hans T. 2004a. 'Op zoek naar een balans in het cultuurbeleid', in *Ons Erfdeel; Algemeen-Nederlands Tweemaandelijks Cultureel Tijdschrift* 43, nr.1: 59-67.
- Blokland, Hans T. 2004b. 'Unhappily trapped in the emancipation-dilemma', in *The Good Society* 12, nr.2: 58-63.
- Blokland, Hans T. 2005. *Pluralisme, democratie en politieke kennis: Ontwikkelingen in de moderne tijd*. Assen: Van Gorcum.
- Blokland, Hans T. 2006. *Modernization and its Political Consequences*. New Haven & London: Yale University Press.
- Boogers, Marcel. 2006. 'Enquête bezoekers Stemwijzer'. Tilburgse School voor Politiek en Bestuur.
- Bosscher, Doeko F.J. 2005. 'De buitenkant van Fortuyn', in: *Jaarboek 2003*, 232-48. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinction* (La Distinction: Critique Sociale du Jugement, vert. Richard Nice). Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Brandsen, Taco, Wim van de Donk en Patrick Kenis (red.). 2006. *Meervoudig bestuur: Publieke dienstverlening door hybride organisaties*. Den Haag: Lemma.
- Brecht, Arnold. 1959. *Political Theory: The Foundations of Twentieth-century Political Thought*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
- Brug, Wouter van der. 2004. 'Zwevende of geëmancipeerde kiezers?' in: *Jaarboek 2002*, 230-51. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.
- Burnham, Gilbert, Riyadh Lafta, Shannon Doocy en Les Roberts. 2006. 'Mortality after the 2003 invasion of Iraq: a cross-sectional cluster sample survey', *The Lancet* 368, nr.9545: 1421-8. Zie: www.thelancet.com.
- Center for Public Integrity. 2008. 'Iraq: The War Card'. www.publicintegrity.org/WarCard.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 2005. *Statistisch Jaarboek 2005*. Voorburg: CBS.
- Chandrasekaran, Rajiv. 2006. *Imperial Life in the Emerald City: Inside Iraq's Green Zone*. New York: Alfred A. Knopf.
- Clarke, Richard A. 2004. *Against all Enemies: Inside America's War on Terror*. New York: Free Press.
- Commonwealth Institute. 2003. 'The wages of war: Iraqi combatant and noncombatant fatalities in the 1991 Gulf War'. (www.comw.org).

- Connolly, William E. 1972. 'On "interests" in politics', in *Politics and Society* 2. no.2: 459-77.
- Couwenberg, S.Wim. 2004. *Opstand der burgers: De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*. Budel: Damon.
- Crosland, C.A.R. 1956. *The Future of Socialism*. London: Jonathan Cape.
- Crowder, George. 1994. 'Pluralism and liberalism', in *Political Studies* XLII, nr. 2: 293-305.
- Dahl, Robert A. 1950. *Congress and Foreign Policy*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Dahl, Robert A. 1959. 'Business and politics: a critical appraisal of political science', in: Dahl, R.A., Haire, M. en Lazarsfeld, P.F. (eds.) *Social Science Research on Business: Product and Potential* 3-45. New York: Columbia University Press.
- Dahl, Robert A. 1961. *Who Governs?: Democracy and Power in an American City*. New Haven & London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1970. *After the Revolution? Authority in a Good Society*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1971. *Polyarchy: Participation and Opposition*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. 1985. *Controlling Nuclear Weapons: Democracy versus Guardianship*. Syracuse (N.Y.): Syracuse University Press.
- Dahl, Robert A. 1992. 'The problem of civic competence', in *Journal of Democracy* 3. no.3: 45-59.
- Dahl, Robert A. 1998. *On Democracy*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A.. 2006. *On Political Equality*. New Haven and London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. en Charles E. Lindblom. 1953. *Politics, Economics and Welfare: Planning and Politico-Economic Systems Resolved into Basic Social Processes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dahl, Robert A. en Charles E. Lindblom. 1976. *Politics, Economics and Welfare; Planning and politico-economic Systems Resolved into Basic Social Processes (Preface)*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Doob, Leonard W. 1987. *Slightly Beyond Skepticism: Social Science and the Search for Morality*. New Haven and London: Yale University Press.
- Doorman, S. Joop. 1984. 'Enkele speculaties over kunst en wetenschap', in: Castelijm, L. et al (red.) *Tekens in de tijd: 65 jaar Joop den Uyl*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Doom, Jacques A.A. 1987. 'Relativering van rationaliteit: over de grenzen van technisch denken en technocratische beheersing', afscheidsrede Rotterdam. 's-Gravenhage: Vuga.

- Draper, Robert. 2007. *Dead Certain: The Presidency of George W. Bush*. New York: Free Press.
- Dworkin, Gerald 1982. Is more choice better than less? in: French, P.A. (ed.) *Midwest Studies in Philosophy* 7. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eatwell, John, Ellman, M., Nuti, M. & Shapiro, J. 1995. *Transformation and Integration: Shaping the Future of Central and Eastern Europe*. London: Institute for Public Policy Research.
- Edgerton, Robert B. 1992. *Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony*. New York: The Free Press.
- Elster, John 1982. 'Sour grapes – utilitarianism and the genesis of wants', in: Sen, A. and Williams, B.(eds.) *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferguson, Charles. 2008. *No End in Sight: Iraq's Descent into Chaos*. New York: PublicAffairs.
- Fortuyn, Pim. 2002. *De puinhopen van acht jaar Paars: Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Uithoorn: Karakter Uitgevers/Speakers Academy.
- Galbraith, Peter W. 2006. *The End of Iraq: How American Incompetence Created a War Without End*. New York: Simon & Schuster.
- Galipeau, Jean-Claude. 1994. *Isaiah Berlin's Liberalism*. Oxford: Clarendon Press.
- Gallie, W.B. 1956. 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian Society* 57, nr. 2: 167-98.
- Ganzeboom, Harry. 1989. *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Gellner, Ernest. 1992. *Postmodernism, Reason and Religion*. London and New York: Routledge.
- Geras, Norman. 1998. *The Contract of Mutual Indifference: Political Philosophy after the Holocaust*. London & New York: Verso.
- Goldsmith, Jack. 2007. *The Terror Presidency: Law and Judgment inside the Bush Administration*. New York: W.W.Norton & Company.
- Gore, Al. 2007. *The Assault on Reason*. Penguin Press.
- Grauwe, Paul de. 1990. *De nachtwacht in het donker: Over kunst en economie*. Tiel: Lannoo.
- Gray, John. 1989. *Liberalisms: Essays in Political Philosophy*. London and New York: Routledge.
- Gray, John. 1993. *Beyond the New Right: Markets, Government and the Common Environment*. London and New York: Routledge.
- Gray, John. 1995. *Berlin*. London: Fontana Press.
- Gray, John. 1997. *Endgames: Questions in Late Modern Political Thought*. Cambridge: Polity Press.
- Green, Andrew T. 1999. 'Nonprofits and democratic development: lessons

- from the Czech Republic', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Non-profit Organizations* 10, no.3: 217-36.
- Grodeland, Ase, Tatyana Koshechkina en William Miller. 1998. "Foolish to Give and Yet More Foolish Not to Take": In-Depth Interviews with Post-Communist Citizens on Their Everyday Use of Bribes and Contacts'. *Europe-Asia Studies* 50, no.4: 651-77.
- Heilbrunn, John R. 2006. 'Paying the price of failure: reconstructing failed and collapsed states in Africa and Central Asia'. *Perspectives on Politics* 4, no.1: 135-50.
- Hughes, Robert. 1990. *Kritisch, in vredesnaam kritisch: Over kunst en kunstenaars* (Nothing If Not Critical – Selected essays on art and artists, vertaling Bab Westerveld). Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Ignatieff, Michael. 1998. *Isaiah Berlin: A life*. London: Chatto & Windus.
- Iacoboni, Marco, et al. 'This is your brain on politics', *The New York Times*, 11 November 2007.
- Isikoff, Michael en David Corn. 2006. *Hubris: The Inside Story of Spin, Scandal, and the Selling of the Iraq War*. New York: Crown.
- Jacobs, Lawrence R. en Theda Skocpol (eds). 2005. *Inequality and American Democracy: What we Know and What we Need to Learn*. New York: Russell Sage.
- Jacobs, Lawrence R. en Theda Skocpol. 2006. 'Restoring the tradition of rigor and relevance to political science'. *Political Science & Politics* xxxix, no.1: 27-32.
- Jahanbegloo, Ramin. 1992. *Conversations with Isaiah Berlin*. London: Peter Halban.
- Kadt, Jacques de. 1939. *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam: Van Oorschot.
- Kocis, Robert A. 1983. 'Toward a coherent theory of human moral development: Beyond Sir Isaiah Berlin's vision of human nature'. *Political Studies* xxxi, nr. 3: 370-93.
- Kocis, Robert A. 1989. *A Critical Appraisal of Sir Isaiah Berlin's Political Philosophy*. Lewiston (NY): Edwin Mellen Press.
- Kreukels, Anton M.J. 1979. *Planning en planningproces: Een verkenning van sociaal-wetenschappelijke theorievorming op basis van ruimtelijke planning*. 's-Gravenhage: Vuga.
- Kreukels, Anton M.J. 1983. *Stad en stadsplanning in beweging*. Oratie Universiteit Utrecht.
- Kreukels, Anton M.J. 1985. 'Planning als spiegel van de westerse samenleving: de frontlinie van de nieuwe grootstedelijke plannen in de Verenigde Staten in de jaren tachtig'. *Beleid en Maatschappij* 12: 311-324.
- Kreukels, Anton M.J. en J.B.D. Simonis. 1988. 'Publiek domein: de veranderende balans tussen staat en samenleving'. In: A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis (red.) *Publiek domein: De veranderende balans tussen staat en*

- samenleving*. Beleid en Maatschappij jaarboek 1987/1988. 9-29. Amsterdam: Boom.
- Lane, Robert E., 2000. *The Loss of Happiness in Market Democracies*. New Haven en London: Yale University Press.
- Lane, Robert E., 2004. 'The limited triumph of functional rationality: response to Blokland'. *The Good Society* 12, nr.2: 63-9.
- Lane, Eric en Michael Oreskes. 2007. *The Genius of America: How the Constitution Saved Our Country – and Why It Can Again*. New York: Bloomsbury.
- Lemaire, Ton. 1976. *Over de waarde van culturen*. Ambo: Baarn.
- Levi, Margaret. 2006. 'Why we need a new theory of government'. *Perspectives on Politics* 4, no.1: 5-20.
- Lindblom, Charles E. 1959. 'The science of muddling through'. *Public Administration Review* 19, no.1: 79-89.
- Lindblom, Charles E. 1965. *The Intelligence of Democracy: Decision Making Through Mutual Adjustment*. New York: The Free Press.
- Lindblom, Charles E. 1977. *Politics and Markets: The World's Political-Economic Systems*. New York: Basic Books.
- Lindblom, Charles E. 1990. *Inquiry and Change: The Troubled Attempt to Understand and Shape Society*. New Haven en London: Yale University Press.
- Lindblom, Charles E. 2001. *The Market System: What it is, How it Works, and What to Make of it*. New Haven: Yale University Press.
- Lindblom, Charles E. en David Braybrooke. 1963. *A Strategy of Decision: Policy Evaluation as a Social Process*. New York: The Free Press.
- Lukes, Steven. 1974. *Power, A Radical View*. London: MacMillan.
- Macedo, Stephen et al. 2005. *Democracy At Risk: How political Choices Undermine Citizen Participation and What We Can Do About It*. Washington: The Brookings Institution.
- MacPherson, C.B. 1973. 'Berlin's division of liberty', in *Democratic Theory, Essays in Retrieval*. Oxford: Clarendon Press.
- Mair, Peter. 2002. 'De eigenaardigheden van de Nederlanders: De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief'. *Beleid en Maatschappij* 29, nr.3: 160-63.
- Mannheim, Karl. 1936. *Ideology & Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (vertaling: Wirth, L. en Shils, E.). San Diego, New York & London: Harcourt Brace Jovanovich, 1985.
- Mannheim, Karl. 1940. *Man and Society in an Age of Reconstruction*. London: Routledge.
- Margalit, Edna & Avishai. 1991. *Isaiah Berlin, A Celebration*. London: The Hogarth Press.
- Mill, John Stuart. 1861/71. *Utilitarianism*, in: *Utilitarianism and other essays*. Penguin. 1987.
- Miller, Mark C.. 1995. *The High Priests of American Politics: The Role of Law-*

- yers in *American Political Institutions*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Miller, T.Christian. 2006. *Blood Money: Wasted Billions, Lost Lives, and Corporate Greed in Iraq*. Little, Brown and Company.
- Mills, C.Wright. 1959. *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mishler, William & Richard Rose. 1997. 'Trust, distrust and skepticism: popular evaluations of civil and political institutions in post-communist societies', *The Journal of Politics* 59, no.2: 18-51.
- National Geographic-Roper Public Affairs. 2006 *Geographic Literacy Study*. New York & Washington, 2006.
- Nozick, Robert. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. Oxford: Basil Blackwell.
- Ost, David. 2005. *The Defeat of Solidarity: Anger and Politics in Postcommunist Europe*. Ithaca (NY): Cornell University Press.
- Packer, George. 2006. *The Assassins' Gate: America in Iraq*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Parekh, Bikhu. 1982. *Contemporary Political Thinkers*. Oxford: Martin Robertson.
- Patterson, Th.E. 2002. *The Vanishing Voter: Public Involvement in an Age of Uncertainty*. New York: Vintage Books. 2003.
- Pharr, Susan J. en Robert D. Putnam (red.). 2000. *Disaffected Democracies: What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Potůček, Martin. 2000. 'The uneasy birth of Czech civil society', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 11, no.2: 107-22.
- Praag, Philip van. 2003. 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', in: *Jaarboek 2001*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. 96-116.
- Prybyla, J.S. 1998. 'Economics of transition: a review article', *Europe-Asia Studies* 50, no.2: 351-9.
- Przeworski, Adam. 1993. 'The neoliberal fallacy', in: Diamond, L. & Plattner, M.F.(eds) *Capitalism, Socialism, and Democracy Revisited*, 39-54. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, Adam. 1999. 'Minimalist conception of democracy: a defense', in: Shapiro, I. & Hacker-Cordón, C. (eds) *Democracy's Value*, 33-56. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (ed.). 2002. *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford en New York: Oxford University Press.
- Raad van State. 2005. *Jaarverslag 2005*. Den Haag: Raad van State.
- Raz, Joseph. 1986. *The Morality of Freedom*. Oxford: Clarendon Press.
- Renner, Hans. 1988. *Tsjechoslowakije na 1945: Van Beneš tot Jakeš*. Amsterdam: Uitgeverij Jan Mets.

- Rich, Frank. 2006. *The Greatest Story Ever Sold: The Decline and Fall of Truth From 9/11 to Katrina*. The Penguin Press.
- Ricks, Thomas E. 2006. *Fiasco: The American Military Adventure in Iraq*. The Penguin Press.
- Rorty, Richard. 1989. *Contingency, Irony, and Solidarity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryan, Allen. 1979. (ed.) *The Idea of Freedom: Essays in Honour of Isaiah Berlin*. Oxford: Oxford University Press.
- Sandel, Michael. 1984. *Liberalism and its Critics*. New York: New York University Press.
- Savage, Charlie. 2007. *Takeover: The Return of the Imperial Presidency and the Subversion of American Democracy*. New York: Little, Brown & Company.
- Schilder, Arnold, 2006. *Advies Toezicht op Woningcorporaties*. Amsterdam: De Nederlandse Bank.
- Schumpeter, Joseph A. 1934. *The Theory of Economic Development*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Schumpeter, Joseph A. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy* (third impression). London: Unwin University Books.
- Skopol, Theda. 2003. *Diminished Democracy: From Membership to Management in American Civic Life*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. 1986. *Advies Cultuurwetgeving, Cultuurbeleid in historisch, beleidsanalytisch en juridisch perspectief*. Rijswijk.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. 2000. *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*. Den Haag.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. 2004. *Achter de schermen: Een kwart eeuw lezen, luisteren, kijken en internetten*. Den Haag.
- Solomon, Andrew. 2001. *The Noonday Demon: An Atlas of Depression*. New York: Touchstone.
- Steinbeck, John. 1939. *The Grapes of Wrath*. Penguin Books.
- Stuurgroep Experimenten in de Volkshuisvesting. 2007. *Het Glazen Huis Trendrapport 2006*. Rotterdam.
- Suskind, Ron. 2004. *The Price of Loyalty: George W. Bush, the White House, and the Education of Paul O'Neill*. New York: Simon & Schuster.
- Taylor, Charles. 1989. *Sources of the Self, The Making of the Modern Identity*. Cambridge (Australia): Cambridge University Press.
- Taylor, Charles. 1991. *The Ethics of Authenticity*. Cambridge (Mass.) and London: Harvard University Press.
- Taylor, Charles. 1992. *Multiculturalism and 'The Politics of Recognition': An Essay by Charles Taylor, with commentary by Amy Gutmann (ed.), Steven, C. Rockefeller; Michael Walzer and Susan Wolf*. Princeton: Princeton University Press.
- UNHCR. 'Statistics on Displaced Iraqis around the World', september 2007. www.unhcr.org.

- Veenhoven, Ruut. 1996. *Leefbaarheid van landen*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar op het vakgebied van het humanisme, in het bijzonder welzijn. Universiteit Utrecht.
- Verdaasdonk, Hugo. 1990. 'De sociologie van het boek'. *Boekmancahier* 2, nr.3: 4-14.
- Verdaasdonk, Hugo en Rekveld, K. 1981. 'De kunstsociologie van Pierre Bourdieu'. *De Revisor*, 8, nr.3: 49-57.
- Vries, Jouke, de en S. van der Lubben. 2005. *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek: Paars II en de revolutie van Fortuyn*. Amsterdam: Van Genneep
- Weber, Max. 1905. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, transl. Talcott Parsons). London: HarperCollins, 1991.
- Weber, Max. 1978. *Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology (Wirtschaft und Gesellschaft: Grundrisse der verstehende Soziologie*; vierde, door Johannes Winckelmann geredigeerde editie 1958; vert. Fischhoff, E., Gerth, H. et al; geredigeerd door Roth, G. en Wittich, C.). Berkeley, Los Angeles en London: University of California Press.
- Werkgroep Verzelfstandige Organisaties op Rijksniveau. *Een herkenbare staat: investeren in de overheid*. Interdepartementaal Beleidsonderzoek 2003-2004, Nr.1. 's Gravenhage.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. 1983. *Beleidsgerichte toekomstverkenning, deel 2: Een verruiming van perspectief*. 's-Gravenhage.
- Williams, Bernard. 1980. 'Introduction', in: Berlin, I. 1980. *Concepts and Categories*. *ibid*.
- Williams, Raymond. 1961. *The Long Revolution*. Harmondsworth: Penguin Books, 1984.
- Wollheim, Richard. 1990. 'The idea of a common human nature', in: Margalit, E. & A. 1991. *Isaiah Berlin, A Celebration*. London: The Hogarth Press.
- Woodward, Bob. 2006. *State of Denial: Bush at War, Part III*. New York: Simon & Schuster.
- World Health Organization. 2008. *Iraq Family Health Survey 2006/7*.
- Yergin, David en Joseph Stanislaw. 1998. *The Commanding Heights: The Battle Between Government and the Marketplace that is Remaking the Modern World*. New York: Touchstone.

REGISTER VAN NAMEN

- Abramoff, Jack, 200-2
Ackerman, Bruce, 54
Ajami, Fouad, 91
Al Qaeda, 95-8
Allawi, Ali A., 91
American Political Science
 Association, 105, 106, 168, 207
Appel, Hillary, 242
Aristoteles, 142
Armitage, Richard, 93
Ashcroft, John, 107
- B., Ali, 26
Baakman, Nico, 37
Balkenende, Jan Peter, 21, 23-7,
 38, 47, 53
Barstow, David, 107, 201
Bay, Christian, 54, 144, 279
Bekke, Susan ter, 170
Bell, Daniel, 142
Bellah, Robert N., 66
Bentham, Jeremy, 265
Berlin, Irving, 255-6
Berlin, Isaiah, 16, 139, 143, 219,
 251-90
Bettelheim, Bruno, 283
Beus, Jos de, 39
Bevers, Anton M., 135-6
Bilmes, Linda, 89, 90
Blix, Hans, 83
Böll, Heinrich, 240
Boogers, Marcel, 31
Boorstein, Daniel, 142
Bos, Wouter, 21-3, 26-7, 37-9
Bosscher, Doeko F.J., 33
Bourdieu, Pierre, 135-6
Branden, Taco, 211-14, 221, 227-
 9, 232-3
- Brecht, Arnold, 288-9
Bremer, Paul, 99
Brookings Institution, 68, 94
Brooks, David, 97
Brug, Wouter van der, 28
Burnham, Gilbert, 88-9
Buruma, Ian, 107, 108, 113
Bush, George W., 82-7, 92, 96,
 101, 107, 109
Byrd, Robert, 94, 101, 102
- Center for Public Integrity, 94, 97,
 204
Center for Responsive Politics,
 204
Centraal Bureau voor de Statistiek,
 42-3, 48
Chandrasekaran, Rajiv, 98-9
Cheney, Dick, 92-4, 97
Choy, Tim, 231
Churchill, Winston, 255-6
Clarke, Richard A., 82
Clinton, Bill, 92, 201
Coalition Provisional Authority,
 91-2, 98-9
Cole, G.D.H., 54
Commonwealth Institute, 88
Condorcet, Marquis de, 28
Congressional Budget Office, 103
Connolly, William E., 287, 289
Corn, David, 107
Couwenberg, S.Wim, 56
Crosland, C.A.R., 124
Crowder, George, 259, 270, 274-7,
 284-90
Cunningham, Randy, 203
Cuperus, René, 38

- Dahl, Robert A., 14, 59, 70-82, 85, 108-10, 112-3, 158, 160, 167, 169, 177-8, 180, 189-97, 226
- Dekker, Paul, 214, 222
- Delay, Tom, 201
- Dewey, John, 75
- Dijkstal, Hans, 41, 44, 53
- Dixie Chicks, 107
- Donald Duck, 108
- Donk, Wim van de, 211, 214, 220-2, 227-9
- Doob, Leonard W., 279
- Doorman, S. Joop, 139
- Doorn, Jacques A.A., 158, 227
- Draper, Robert, 87
- Dubček, Alexander, 239
- Dworkin, Gerald, 283
- Eatwell, John, 243
- Edgerton, Robert B., 279-80
- Eijk, Cees van der, 41
- Elbaradei, Mohammed, 96
- Ellemers, Joop E., 158
- Elster, John, 287
- Etzioni, Amitai, 66
- Eurobarometer, 244
- Ferguson, Charles, 91, 98-9, 101
- Fischer, Joschka, 96
- Fishkin, James, S., 54, 195
- Fortuyn, Pim, 12, 21, 29, 33-8, 41, 46-9, 53, 56, 141
- Fromm, Erich, 63
- Galbraith, Peter W., 91
- Galipeau, Jean-Claude, 257, 260, 262, 267, 272-3, 290
- Gallie, W.B., 117
- Ganzeboom, Harry, 137
- Gates, Bill, 186
- Gellner, Ernest, 288
- Goldsmith, Jack, 83-7, 109
- Gore, Al, 92, 101-108, 110, 113, 202
- Gottwald, Klement, 239
- Graaf, Volkert van der, 46-7
- Grauwe, Paul de, 138
- Gray, John, 257-90
- Green, Andrew T., 246-7
- Grodeland, Ase, 248
- Hamann, Johann, George, 268
- Hammerstein, Oscar, 46
- Hanegem, Wim van, 25
- Hardy, Henry, 255
- Harris, Louis, 61
- Havel, Václav, 237, 239, 246-7
- Hayek, Friedrich A., 265
- Heilbrunn, John R., 102
- Herder, Johann Gottfried, 260, 268, 271
- Hirsi Ali, Ayaan, 20
- Holsteyn, Joop van, 49
- Hond, Maurice de, 28, 46
- Hout, Eelco van, 218-9
- Hrabal, Bohumil, 239
- Hughes, Robert, 130
- Humboldt, Wilhem von, 223-5
- Husák, Gustav, 239
- Ignatieff, Michael, 251-6
- Iacoboni, Marco, 104
- Iraq Body Count, 89
- Iraq Survey Group, 96
- Isikoff, Michael, 107
- Jacobs, Lawrence R., 48, 168-9, 207
- Jahanbegloo, Ramin, 257, 262, 271-2, 281
- Janmaat, Hans, 34
- Jensen, Robert, 22, 25
- Just Foreign Policy, 89
- Kadt, Jacques de, 140
- Karré, Philip, 222, 233, 235
- Kekic, Laza, 19
- Kenis, Patrick, 211, 227-31
- Klaus, Václav, 245
- Klíma, Ivan, 239
- Kok, Wim, 25, 36-8

- Kocis, Robert A., 257, 270
 Koppel, Barbara, 107
 Kranenburg, Mark, 46
 Kreukels, Anton M.J., 155, 158-66,
 174-5
 Kundera, Milan, 239
- Lammers, C.J., 158
 Lane, Eric, 109
 Lane, Robert E., 12, 50-1, 59-68, 117,
 171, 177, 181
 Lasswell, Harold, 109, 110
 Lemaire, Ton, 115
 Levi, Margaret, 102
 Lewis, Anthony, 109
 Lieberman, Joe, 202
 Lindblom, Charles. E., 14, 59, 87,
 158-61, 167, 169-70, 177-87, 190,
 194, 208, 233, 235-6
 Lippmann, Walter, 53, 72, 109, 110
 Lippset, Seymour Martin, 142
 Lubben, Sebastiaan van der, 47
 Lubbers, Ruud, 37
 Lukes, Steven, 54, 287
- Macedo, Stephen, 48, 166, 168
 MacIntyre, Alisdair, 257-8, 260,
 270
 MacPherson, C.B., 262
 Madison, James, 109
 Mair, Peter, 33
 Mann, James, 82
 Mannheim, Karl, 54-5, 72, 106,
 109, 110, 114, 121, 125, 146, 150,
 156-7
 Margalit, Edna, 257
 Marijnissen, Jan, 22-3, 36
 Marx, Karl, 260
 McLuhan, Marshall, 103
 Melkert, Ad, 47-8, 53
 Merkel, Angela, 23-4
 Mill, John Stuart, 54, 214, 265, 287
 Miller, Judith, 93
 Miller, Mark C., 85
 Miller, T.Christian, 100
- Mills, C.Wright, 54
 Mishler, William, 244
 Misztal, Barbara, 247-9
 Molen, Henk van der, 141
 Monasch, Jacques, 38
 Mouwen, Kees, 223-6, 235
- National Commission on Terrorist
 Attacks upon the United States,
 96
 National Geographic Education
 Foundation, 106
 New Democracies Barometer, 244
 Novotný, Antonin, 239
 Nozick, Robert, 265, 287
- Oreskes, Michael, 109
 Ost, David, 242-3
- Packer, George, 91
 Parekh, Bikhu, 262, 270
 Pateman, Carole, 54
 Patterson, Thomas E., 48
 Pharr, Susan, 48, 62, 166
 Plato, 115-6
 Polanyi, Karl, 156, 159, 175
 Popper, Karl R., 236
 Postman, Neil, 104
 Potůček, Martin, 237, 245-6
 Powell, Colin, 93-6
 Praag, Philip van, 49
 Prybyla, Jan S., 242
 Przeworski, Adam, 54, 241-2
 Putnam, Robert D., 48, 62, 166
- Raad van State, 174, 229
 Rawls, John, 265
 Raz, Joseph, 263, 274, 276
 Reagan, Ronald, 200
 Redfield, Kent, 205
 Reich, Robert B., 201
 Rekveld, K. 136
 Renner, Hans, 239-41
 Rich, Frank, 107
 Ricks, Thomas E., 90-101

- Riesman, David, 78
 Roosevelt, Franklin D.R., 85-6, 109, 255
 Rorty, Richard, 259, 276-7
 Rose, Richard, 244
 Rumsfeld, Donald, 90, 93, 96-7
 Rutte, Mark, 22-3, 34
 Ryan, Allen, 257
 Ryan, George, 204-5
- Saddam Hussein, 97, 94, 97-8
 Sandel, Michael, 257, 260, 270
 Savage, Charlie, 109
 Scheffer, Paul, 37
 Schendelen, Marinus van, 209
 Schilder, Arnold, 213
 Schlesinger, Arthur M., 109
 Schumpeter, Joseph A., 53, 72, 106, 118, 159
 Scowcroft, Brent, 93
 Shills, Edward, 142
 Simmel, George, 63
 Simon, Herbert, 75
 Simonis, J.B.D., 165-6, 174
 Skelton, Ike, 94
 Skocpol, Theda, 48, 166, 168-9, 207
 Smits, Henk Jan (of Jan Henk), 26-7
 Smrkovský, Josef, 239
 Sociaal en Cultureel Planbureau, 42, 44-5, 124, 129
 Solomon, Andrew, 64
 Spears, Britney, 102
 Spong, Gerard, 47
 Staden, Alfred van, 95
 Stanislaw, Joseph, 174
 Steinbeck, John, 155
 Stiglitz, Joseph, 89-90
 Stuurgroep Experimenten in de Volkshuisvesting, 216
 Suskind, Ron, 83
- Taylor, Charles, 121, 257, 260, 262, 278, 280-2
 Thune, John, 204
 Twist, Mark van, 216-7, 234
- United Nations High Commissioner for Refugees, 100
 Uyl, Joop den, 25, 36
- Valk, J.M.M. de, 158
 Veenhoven, Ruut, 280
 Verdaasdonk, Hugo, 136-7
 Verdonk, Rita, 12, 20, 25, 34-5
 Verlinde, Albert, 26
 Vico, Giambattista, 260
 Voltaire, 281
 Vries, Jouke de, 47
- Wallas, Graham, 53
 Walzer, Michael, 257-8, 270
 Weber, Max, 53, 72, 106, 110, 121, 124, 1467, 150-2, 155-7, 172-5, 219
 Werkgroep Verzelfstandigde Organisaties op Rijksniveau, 228
 Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 124
 Wilders, Geert, 12, 21-3, 28-31, 34-5
 Williams, Bernard, 272, 275, 277, 284-5
 Williams, Raymond, 54, 115, 139
 Wirth, Louis, 63
 Wolfe, Alan, 183
 Wolfowitz, Paul, 93, 97-8
 Wolin, Sheldon S., 54
 Wollheim, Richard, 270
 Woodward, Bob, 91
 World Health Organization, 88
- Yergin, David, 174